

176300

**İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı**

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞ MÜCADELESİ
(1914 - 1918)**

Doktora Tezi

**Danışman:
Prof.Dr. Mehmet Saray**

**Hazırlayan:
Halil Bal
No: 4715**

İstanbul - 1996

**İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı**

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞ MÜCADELESİ
(1914 - 1918)**

Doktora Tezi

**Danışman:
Prof.Dr. Mehmet Saray**

**Hazırlayan:
Halil Bal
No: 4715**

İstanbul - 1996

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KAYNAKLAR HAKKINDA

GİRİŞ:

Azerbaycan Türklerinin Birinci Dünya Savaşı Öncesindeki Durum.....	1
---	---

I. BÖLÜM:

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE AZERBAYCAN TÜRK TOPLUMU

A. Birinci Dünya Savaşının Başlaması ve Azerbaycan Türklerine Etkileri.....	5
1) Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesine Kadar.....	5
2) Osmanlı Devleti'nin Savaşa Başlamasından Sonra.....	6
B. Kafkas Cephesinde Osmanlı-Rus Savaşları ve Azerbaycan Türkleri.....	9
1) Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesinin Nedenleri.....	9
2) Muhtemel Osmanlı-Rus Savaşında Kafkasya Müslümanlarından Beklentiler	11
3) Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girişi.....	12
4) Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesindeki Mücadelesi.....	14
5) Kafkas Cephesinde Savaşlar Devam Ederken Azerbaycan Türklerinin Durumu.....	15
6) Kafkas Cephesi Savaşları ve Ermeni Faktörü.....	17
7) Rus Ordusunun Müslüman Halka Karşı Tutumu ve Azerbaycan Türklerinin Tepkileri	19

8) Kafkas Cephesinde Savaşların Devamı	22
C. Birinci Dünya Savaşı Sırasında İstanbul'da Bulunan Bazı Azerî Türklerinin İstiklâl İçin Avrupa'daki Faaliyetleri	25
D. Birinci Dünya Savaşı Döneminde Bakü.....	29
1) Savaşın Halk Üzerinde Etkileri ve Sosyal Hareketler	29
E. Gence Millî Komitesi, İslâm Cemiyet-i Hayriyyesi ve Azerbaycan Gençlik Teşkilâtı'nın Çalışmaları	32
1) Gence Millî Komitesi	32
2) Kafkasya İslâm Cemiyet-i Hayriyyesinin Çalışmaları.....	34
3) Azerbaycan Gençlik Teşkilâtının Çalışmaları	36

II. BÖLÜM:

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN ÖZERKLİK ARAYIŞI

A. Rus Mart ihtilâli.....	38
1) İhtilâli Meydana Getiren Şartlar.....	38
2) Rus Çarlığının Devrilmesi ve Geçici Hükûmetin Kuruluşu.....	39
3) Rus Mart İhtilâlinden Sonra Kafkasya ve Özel Maverayı Kafkasya Komitesi'nin Kurulması.....	39
4) Rus Geçici Hükûmetinin Savaş Hakkındaki Politikası.....	40
5) Mart 1917 İhtilâlinden Sonra Kafkas Cephesinin Durumu	42
B. Geçici Hükûmet Döneminde Azerbaycan'ın Siyasî Hayatı ve Özerklik Üzerine Tartışmalar.....	44
1) Bakü ve Gence'de İdare.....	44
2) Müslüman Siyasî Partileri ve Çalışmaları	45
a) Sosyal Demokrat Himmet Partisi	45
b) Müsavat Partisi	46
c) Bağımsız Demokratik Grup	49
d) Rusya'da Müslümanlık ve İttihad-ı İslâm Partileri.....	49
e) Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası ve Programı.....	49
3) Müslüman İçtimaî Cemiyetleri Şurası (Müslüman Millî Şurası)'nın Kurulması	52

4) Kafkas Müslümanları Kurultayı.....	53
5) Bütün Kafkasya Müslümanları Kongresi ve Kararları	54
6) Türk Ademi-i Merkezîyet Partisi ile Müsavat Partisinin Birleşmesi.....	56
7) Himmet'in Millî Şura'dan Ayrılması.....	57
8) Bakü'de Bazı Ekonomik, Sosyal ve Siyasî Problemler Karşısında Müslümanlar.....	57
C. Bolşevik İhtilali ve Bakü'de Siyasi Durum.....	60
1) Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı Ele Geçirmeleri.....	60
2) Bolşevik İhtilâlinde Sonra Bakü'de İdare ve Siyasî Mücadeleler.....	63
a) Bakü Şehir Duması Seçimleri.....	63
b) Bakü Sovyeti Seçimleri	63
3) Siyasî Mücadeleler İçerisinde Bakü Müslümanlarının Durumu.....	64
D. Güney Kafkasya'nın Rusya'dan Ayrılma Yoluna Girmesi.....	66
1) Maveray-ı Kafkasya Komiserliği'nin Kurulması.....	66
2) Güney Kafkasya'da Rusya Kurucu Meclisi İçin Yapılan Seçimler.....	68
3) Kafkas Cephesinde Erzincan Mütarekesinin İmzalanması.....	70

III. BÖLÜM:

MİLLÎ DEVLET İÇİN MÜCADELE

A. Azerbaycan Millî Ordusunun Kurulması Çalışmaları.....	73
1) Azerbaycan Millî Ordusunu Kurma İhtiyacının Ortaya Çıkışı	73
2) Azerbaycan Millî Ordusunun Kurulması İçin İlk Teşebbüsler	74
3) Gence Millî Komitesi'nin Asayişî Sağlama Çalışmaları.....	75
4) Rus Alayının Gence'den Çıkarılması	76

5) Azerbaycan Türklerinin Silâh Temini İçin Yaptığı Şemkir Çarpışmaları	78
B. Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'nden Askerî Yardım Taleb Etme Kararı.....	83
1) Yardım Talebi İçin Gence'de Yapılan Toplantı.....	83
2) Azerbaycan Murahhasının Üçüncü Ordu Nezdine Varması.....	86
3) Kafkasya'dan Alınan Haberler ve Osmanlı 3. Ordusunun Kafkas Cephesinde İşgal Altındaki Türk Topraklarını Kurtarmak İçin Harekâta Hazırlanması	87
C. Azerbaycan Murahhasının İstanbul'daki Görüşmeleri ve Kafkas İslam Ordusu'nun Kadrosunun Kurulmasına Başlanması.....	91
1) Osmanlı Hükûmet Üyeleri İle Görüşmeler.....	91
2) Kafkas İslâm Ordusunun Kadrosunun Teşkiline Başlanması.....	92
D. Bolşevik-Ermeni İşbirliği ile Bakü'de Müslümanlara Karşı Girişilen Katliam (31 Mart -1 Nisan 1918).....	94
E. Bakü'de Bolşevik Yönetimi	106

IV. BÖLÜM:

MAVERAYI KAFKASYA FEDERASYONU DÖNEMİ AZERBAYCAN

A. Maveraya-yı Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'yle Münasebetleri.....	110
1) Osmanlı Devleti'nin Barış Teklifi	110
2) Maveraya-yı Kafkasya Seymi'nin Toplanması	113
3) Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusunun Harekâta Başlaması	116
4) Seym'de Osmanlı Barış Teklifinin Müzkeresi	124
5) Osmanlı Devleti ile Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği Arasında Yapılan Trabzon Müzakereleri (14 Mart-14 Nisan 1918)	129
6) Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığını ilânı	138

B. Osmanlı Devleti ile Maveraya Kafkasya Federal Cumhuriyeti Arasında Batum Konferansı ve Antlaşmaları (11 Mayıs-4 Haziran 1918).....	139
1) Görüşmelerin Başlaması	139
2) Osmanlı Devleti ve Maveraya Kafkasya Arasında Yapılan Batum Konferansı ve Sovyet Rusya	141
C. Kafkas İslâm Ordusu Komutanının Gence'ye Varması ve Azerbaycan'ın Durumu	145

V. BÖLÜM:

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

A. Azerbaycan'ın İstiklâlinin İlanı ve İlk Hükûmetin Teşekkülü.....	151
B. Azerbaycan Hükûmeti'nin Gence'de Yerleşmesi ve Azerbaycan Millî Şurası'nın Tatili.....	155
C. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti Arasında Antlaşmaların İmzalanması	158
D. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden Yardım Talebi.....	161

VI. BÖLÜM:

KAFKAS İSLÂM ORDUSUNUN AZERBAYCAN'DAKİ HAREKÂTI ve BAKÜ'NÜN KURTARILMASI

A. Kafkas İslâm Ordusunun Kurulması, İlk Osmanlı Kuvvetlerinin Azerbaycan'a İntikali ve Gence Ermenilerinin İtaate Alınması	164
B. Kafkas İslâm Ordusunun Takviyesi İçin 5. Kafkas Tümeninin Gence'ye Sevki	167
C. Kafkas İslâm Ordusunun Bakü Yönünde Hareketi ve Muharebelerin Başlaması	169
1) Cephenin Durumu.....	169

2) Gökçay Muharebesi (27 Haziran 1918).....	171
3) Salyan Muharebesi	172
4) Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na Halil Paşa'nın Tayini.....	173
5) Aksu ve Kürtemir'in Zaptı.....	174
6) 5.Kafkas Tümeninin "Güney Grubu" ve "Kuzey Grubu"na Ayrılması, Tümen Komutanlığının "Şark Cephesi Komutanlığı" Adını Alması	175
7) Şemahı'nın Zaptı ve Hacıkabul-Postacengi Hattına Kadar İlerleme	176
D. Kafkas İslam Ordusu ve Almanların Kafkas Siyaseti	177
E. Bakü'ye Taarruz ve Bakü'nün Alınması.....	184
1) Bakü'ye Yaklaşma ve Birinci Bakü Taarruzu	184
2) Bakü'ye Taarruz İçin Hazırlıklar ve Kafkas İslâm Ordusunun 15. Tümenle Takviyesi.....	187
3) Bakü'nün Taarruzla Alınması	193
F. Mondros Mütarekesinin İmzalanması ve Osmanlı Kuvvetlerinin Kafkasya'dan Çekilmeleri	201
SONUÇ	207
BİBLİYOGRAFYA	210
EKLER	219

ÖNSÖZ

Bugün büyük Türk milletinin bir kolu olan Azerbaycan Türklerinin vatanı olan Azerbaycan, kuzeyde Kafkas dağlarının güney yamaçları, doğuda Hazar Denizi, batıda Gürcistan ve Ermenistan'la ve memleketin esas toprakları ile karadan bağlantısı bulunmayan Nahçıvan özerk vilayetinden Türkiye'ye komşudur. Güneyde ise Aras nehri İran ile hududu teşkil eder ki, bu hududun öte yanında yani güneyinde, İran'ın kuzeybatı vilayetlerini oluşturan ve daha büyük nüfusa sahip Güney Azerbaycan yer alır.

Bu çalışmamızın konusu, Birinci Dünya Harbi'nin sonunda 28 Mayıs 1918'de ilân edilen istiklâl ve giden yol ve bu yolda verilen mücadelelerdir. Çalışmamızda Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kafkas cephesinde cereyan eden harplerin Azerbaycan Türk toplumuna etkisi, 12 Mart 1917 ihtilâli neticesinde Rus Çarlığının devrilmesi ve Azerbaycan Türklerinin önce muhtariyet sonra istiklâl arayışı içine girmeleri, Osmanlı Devleti'nin yardımı ile İstiklâllerini kazanmaları askerî ve siyasî yönleriyle ele alınmaktadır.

Bilindiği gibi, Azerbaycan tarihinin bu dönemine ait kaynaklara dayalı çalışmalar henüz çok yetersizdir. Halbuki, 1918-1920 yılları arasına rastlayan 23 aylık müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hangi şartlarda, nasıl kurulduğu ve neden yıkıldığı bilinmesi gereken önemli bir konudur. Yetmiş yıllık Sovyet Rus hakimiyetinden kurtularak, Azerbaycan'ın 1991 yılında tekrar istiklâlini kazanmasından sonra bu konudaki bilgi ihtiyacı daha da ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı karşılayacak çalışmaların başladığını memnuniyetle müşahade etmekteyiz. Sovyet tarihçiliğinin özellikle üzerinde durmadığı bu konu Türkiye'de de ihmal edilmiştir. Çalışmamız Azerbaycan tarihinin, dolayısıyla Türk tarihinin, bu kesitine bir ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Çalışmalarım sırasında Azerbaycan'a gitmek imkânım olmadı. Fakat Sovyetler Birliği'nin dağılması ve demir perdenin yırtılmasından sonra gerek ziyaret ve gerekse tahsil için Türkiye'ye gelen Azerbaycanlı kardeşlerimizin getirdiği kitap, gazete ve diğer malzemeler oldukça yardımcı olmuştur. Eksiklerimizin azalmasına imkân sağlayan Azerbaycanlı dostlarımıza da ayrı ayrı teşekkürlerimi sunarım.

Burada çalışmalarımın başından beri maddî ve manevî desteğini esirgemeyen, yapıcı tavsiye ve ikazlarıyla beni yönlendiren muhterem hocam Prof.Dr. Mehmet Saray'a müteşekkirim. Yine çalışmalarım sırasında sayısız tavsiye ve yardımlarını gördüğüm İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümündeki hocalarıma ve mesai arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Halil Bal

KAYNAKLAR HAKKINDA

Çalışmamızda Türkçe (buna Azerbaycan Türkçesi de dahildir) ve İngilizce kaynaklar kullanılmıştır. Bu çalışma, Ankara'da Genelkurmay Askerî ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Londra'da İngiltere Devlet Arşivi (Public Record Office) ile Londra'da Biritish Library, Westminster Public Library'de; Ankara'da ATASE Arşivi Kütüphanesi, Millî Kütüphane; İstanbul'da kendi fakültemiz İ.Ü. Edebiyat Fakültesi bünyesinde yer alan Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Şarkiyat Araştırmaları Seminer Kitaplıkları ve Genel Kitaplık; İ.Ü. Merkez Kütüphanesi, İ.Ü. Merkez Kütüphanesi Yazmalar ve Eski Eserler kısmı, İ.Ü. Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Bayezit Devlet Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi ve Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesinde yaptığım çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır.

Araştırmamızı yaparken faydalandığımız arşiv kaynaklarının başında Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi)'nde bulunan konumuzla ilgili belgeler gelmektedir. Buradaki belgelerden bilhassa askerî harekâtlar hakkında bol miktarda belge bulunmaktadır. Biz buradaki belgelerden, konumuzla alâkalı olanları imkânlar dairesinde sistematik olarak incelemeye çalıştık. Azerbaycan'da harekât gerçekleştiren Kafkas İslâm Ordusu'na ait harp cerideleri ve perakende evrak incelendi. Bu belgeler bize askerî harekâtları gün gün inceleme imkânı vermektedir. Siyasî konularda bilgi azdır.

İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konumuzla ilgili Bâb-ı Ali Evrak Odası, Siyasî Kısım nr. 59'da Azerbaycan ve Gürcistan Hükûmeti ile ilgili 2 dosya aynı yerde nr. 61'de Ermeniler Cumhuriyeti ile alakalı bir dosya bulunmaktadır. Bu dosyalarda adı geçen cumhuriyetlerin Osmanlı devleti ile imzaladıkları Batum antlaşmalarının metinleri ile diğer

bazı belgeler bulunmaktadır. Dahiliye Nezareti Siyasi ve şifre kalemi evrakında doğu vilâyetlerinden gönderilen perakende evrakta Kafkasya ahvaline dair haberlere rastlanmaktadır. Tasnif çalışmaları sebebiyle araştırmacıya açık olmayan Hariciye Nezareti Arşivindeki konumuzla ilgili daha çok belge bulunması muhtemeldir. Biz, bir zamanlar burada çalışma imkânı bulmuş olan Akdes Nimet Kurat ve Yusuf Hikmet Bayur'un verdiği bilgilerle yetinmek zorunda kaldık.

İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office-Londra)'nde FO 371 serisinde Kafkas dosyaları taranmıştır. Bu belgelerin çoğu 1919 yılı ve sonrasına ait olmakla birlikte önceki devirlere ait bilgi veren çeşitli raporlar bulunmaktadır. Aynı arşivde Cabinet Office ve War Office belgelerinden de istifade edilmiştir.

Kaynaklarımız arasında hatıratlar da geniş yer tutmaktadır. Bunların başlıcaları, Mehmet Emin Rusulzade, Naki Keykurun ve A. M. (Ali Merdan Topçubaşı) gibi Azerbaycan devlet adamlarının hatıraları ile Azerbaycan'da görev yapmış ele aldığımız olayların içinde yer almış bazı Türk subaylarının yazdığı hatırat niteliğindeki eserler önemlidir. Bunlar arasında, Rüştü, Süleyman İzzet, İsmail Hakkı Berkok ve Mehmet Tevfik Beylerin eserlerini sayabiliriz.

Azerbaycan tarihinin bu araştırmada ele aldığımız dönemi ile ilgili genel tarihlerde bir kısım bilgiler verilmekte ise de kaynaklara dayalı müstakil çalışmalar çok azdır. Yapılan araştırmalar henüz yetersizdir. ABD'li araştırmacılar Firuz Kazemzadeh, Tadeusz Swietochowski, Ronald Grigor Suny, Audrey L. Altstadt eserlerini Sovyet kaynaklarına dayanarak yazmışlardır. Bazı yanlış değerlendirmeler de yapmışlardı. Bunlar dikkatli bir şekilde bu çalışmamızda kullandık. Azerbaycan'da da konumuzla alakalı çalışmalar başlamıştır. Nesip Nesipzade'nin ve Cemil Hasanov'un çalışmaları iyi birer başlangıç sayılabilir.

Türkiye'de son zamanlarda ATASE Başkanlığı yayınlarından Nâsır Yüceer'in ve Cemalettin Taşkiran'ın ATASE Arşivi belgelerine dayanarak yaptıkları araştırmalar ile Erzurum Atatürk Üniversitesinden Mesut Erşan'ın, "Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti 1914-1918" adlı doktora tezi dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan başka Erzurum Atatürk Üniversitesi'nden Erol Kürkçüoğlu'nun "1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (görülemedi)" ile Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinden Nesrin Sarıahmetoğlu'nun "Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920" adlı doktora tezleri Azerbaycan kaynaklarını kullanmıştır.

GİRİŞ

Azerbaycan Türklerinin Birinci Dünya Savaşı Öncesindeki Durumu

Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Kafkas cephesindeki mücadelesi Azerbaycan'ın iktisadî, sosyal ve siyasî hayatına çok önemli tesirler yaptı. Azerbaycan Türklerinin özellikle bu yüzyılın başlarından itibaren gelişen millî demokratik idealleri, önce muhtariyet sonra da istiklâl taleplerine yol açtı ve bu uğurda çalışmalarını güçlendirdi.

Avrupa devletleri arasındaki askerî, siyasî ve ekonomik rekabet ve silâhlanma yarışı dolayısıyla bir genel savaşın ayak sesleri duyulmaya başladığı sıralarda, Azerbaycan Türkleri siyasî şuurlu kazanma yolunda önemli mesafeler almışlardı. Bu siyasî şuurun kazanılmasında hiç şüphesiz en büyük rolü basın yayın ve eğitim yoluyla Azerbaycan Türk aydınları oynadılar. Hasan Melikzade Zerdabî (1842-1907)'nin 22 Haziran 1875'te yayınlamaya başladığı ilk Türkçe Azerî gazetesi olan "Ekinci¹" iki yıl kadar çıktıktan sonra 1877'de Osmanlı-Rus harbinin başlaması üzerine Türkiye ve Türklüğü müdafaa ettiği için Rus Çarlık Hükûmeti tarafından kapatılmıştı. Ekinci ile başlayan Azerbaycan Türklerinin basın hayatı bütün engellemelere rağmen gelişmeye devam etmişti. Bu şekilde, 1905-1917 yılları arasında Azerbaycan Türkleri tarafından 63 Türkçe süreli yayının çıkarılmış olması hem Azerbaycan kültür hayatının gelişmesini hem de Rus sansürünün şiddetini göstermekteydi. Gazete ve dergilerin bir kısmı maddî yetersizlikten kapanırken bir kısmının da kapısına Rus sansürü tarafından kilit vurulmuştu. Rus idaresince kapatılan gazete

---

¹ İki haftada bir olmak üzere toplam 56 sayı çıkan Ekinci gazetesi hakkında geniş bilgi için bkz. **Azerbaycan Matbuatının Elli Yıllığı Ekinci 1875-1925**, Komünist gazetesinin neşriyatı, Bakü 1926; Ekinci gazetesi kiril alfabesiyle tam metin kitap halinde neşredildi. bkz. T. Hasanzade (Neşr.), **Ekinci, 1875-1877: Tam metin**, Bakü 1979; Solmaz Rüstemova-Tohidi, **Azerbaycan Dövri Matbuatı 1875-1990, Bibliyografya**, Azerneshr, Bakü 1993.

ve dergilerin yerine değişik adlarla başkaları yayınlanıyordu. Rus makamları, 15 kadar yeni müracaata da izin vermemişlerdi².

Rusya'da 1905 yılında kurulan Meşrutiyet rejiminin sağladığı kısmî hürriyet havası içinde Azerbaycan Türklerinin kültür, maarif ve basında elde ettiği bu gelişmeler halkın uyanışını hızlandırmıştı. Gelişen petrol sanayiine paralel olarak nüfusu hızla artan Bakü şehri önemli bir kültür merkezi haline gelmeye başlamıştı. Eğitim ve kültür faaliyetinin artması aydınlanmayı beraberinde getirmişti. Artık Azerî Türklerinin, fikir ve hareketleriyle millî meselelerini savunacak, vatanına sahip olacak, milletin istiklâli için büyük fedakarlıklara ve mücadelelere atılmaya hazır bir aydın kadrosu yetişmişti³. 1905 yılında Bakü'de ve diğer yerleşim bölgelerinde etnik sebeplerden dolayı Ermenilerle aralarında çıkan çatışmalar, Azerbaycan Türklerinin millî şuur ve kimliklerini kazanmalarına, millî varlıklarını savunmayı öğrenmelerine etkili olmuştu. Mehmed Emin Resulzade'nin belirttiği gibi "Kafkasya Türklüğü büyük muharebe arefesinde ve ihtilâl-i kebirin patladığı zamanda pek de hazırlıksız değildi. Gerçi vezâif ve mekâsıd-ı milliyenin azâmet ve müşkülâtı ile mütenasip bir teşkilâta daha mâlik değil idiyse de, artık siyasî idrakten mahrum, arzu-yu millisi taazzuv etmemiş şekilsiz bir kitle halinde dahi değildi. Hayatını ibraz edecek vasıtalara mâlik, diri ve yaşamak istediğini hissettirecek zî-ruh bir vücut halindeydi"⁴.

1905'ten sonra Azerbaycan Türk aydınları Kafkasya'nın idarî ve siyasî hayatında belirli ölçüde rol oynamaya başlamışlardı. Bu

---

² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985, s. 206-212; A. Bennigsen ve C.H. Lemerrier-Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris 1964, s. 104-133; Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1984.

³ M.E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, İstanbul 1339/1341 s. 35; İbrahim Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, İstanbul 1988, s. 69.

⁴ Resulzade, a.g.e., s. 36.

bakımdan Rus idarecileri herhangi bir ayrılıkçı harekete karşı Kafkas Müslümanlarını dikkatle izlemekteydiler. Dikkatli bir gözlemci olan Genel Vali Vorontsov-Daşkov, Güney Kafkasya'da Müslüman kitlelerin davranışlarını etkileyen din adamlarının çoğunun İran ve Türkiye kökenli olmasının zararlı olduğuna ve onların vaazlarında Rus karşıtı fikirler aşıladıklarına dikkati çekiyordu. Din adamlarının Rus eğitim kurumlarında yetiştirilmesini öneriyor ve ancak bu yapılırsa onların zararlı fikirlerin yayıcısı olmak yerine idarenin elinde bir âlet olacaklarını bildiriyordu⁵. Genel Vali 1913'te Çar'a gönderdiği raporunda: "Şunu belirtmeliyim ki, şayet Kafkas halklarından birinin ayrılıkçı hareketiyle uğraşmak zorunda kalırsak, bunlar; sayılarının diğer etnik gruplara oranla çokluğu ve Kafkasya'nın diğer Müslüman devletlere yakınlığından dolayı gelişecek dinî taassubun patlak vermesi ihtimalinin olması dolayısıyla Müslümanlar olacaktır" diye yazıyordu⁶. Bu raporunda Vorontsov-Daşkov, o sırada Güney Kafkasya Müslümanları arasında herhangi bir ayrılıkçı hareketin olmamasından duyduğu memnuniyeti belirtirken, Müslüman aydınlar arasında yeni gelişmekte olan millî duygulardan da haberdar olduğunu bildiriyordu. Bu yeni millî uyanışın yakından izlenmesi gerektiği konusunda Çarı uyarıyor ve Müslümanların taleplerini tatmin için İslâm ibadet ve eğitimine daha fazla müsaadenin verilmesini tavsiye ediyordu⁷.

Ülkede Müslümanlar, Ermeniler ve bir kısım muhalifler arasında ekonomik ve politik rekabetler yaşanıyordu. Dindar muhafazakâr bir kesim İran'a yakınlık duyarken liberaller, Türkiye ile mevcut soy bağlarının İran'a göre daha güçlü olduğunu belirtiyorlardı. Müslümanlar, Ermenilerle mücadele ederken hakim Rusların mevcudiyetinin daha az farkına varıyordu. İran'dan veya Türkiye'den

---

⁵ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York 1951, s. 15.

⁶ F. Kazemzadeh, a.g.e., s. 15; T. Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Türçe terc. Nuray Mert) İstanbul, 1988, s. 106.

⁷ Kazemzadeh, a.g.e., s. 16.

gelen modern fikirlere açık olan Azerbaycan'da Türkiye'nin tesiri her zaman Rusya'dan fazla olmuştu⁸. Ermenilerin saldırılarına karşı kendilerini savunmak için birleşmek zorunda olan Müslüman Azerîler arasında mezhep ihtilafları Birinci Dünya Harbi başlarında en az düzeye inmiş durumdaydı ve Şîîler ile Sünnîler kardeşçe yaşıyorlardı⁹. Azerbaycan Türkleri, eskilere dayanan kültürleri, zengin dilleri ve sağlam tarihî bağları sayesinde köklü ve dengeli bir millî birlik oluşturmaktaydılar. Azerbaycan Türk aydınları Türkiye'deki fikir cereyanlarından etkilenmişlerdi. Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Emin Resulzade İstanbul'da Türkçülük hareketinde önemli rol oynadılar. Azerbaycan'da aydınlar memleketlerinin ekonomik ve kültürel gelişmesiyle ilgilenirken bütün Müslümanların Ruslarla eşit siyasî hak ve hürriyetlere kavuşması için mücadele ediyorlardı.

---

⁸ A. Bennigsen ve C. Lemerrier-Quelquejay, **Step'te Ezan Sesleri, Sovyet Rejimi Altındaki İslâm'ın 400 Yılı** (Terc. Nezih Uzel), İstanbul 1981, s. 15-16.

⁹ A. Bennigsen ve C. Lemerrier-Quelquejay, **a.g.e.**, s. 19.

I. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLAMASI VE AZERBAJCAN TÜRK TOPLUMU

A. Birinci Dünya Savaşının Başlaması ve Azerbaycan Türklerine Etkileri

1) Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesine Kadar

28 Haziran 1914'de Saraybosna'da bir Sırp üniversite öğrencisi olan Princip tarafından Avusturya veliahdı Franz Ferdinand ve zevcesinin öldürülmesi, Avrupa'da çoktan beri beklenen savaşın fitilini ateşlemiştir¹⁰. Devrin siyasî coğrafyasına yeni bir şekil vermek niyetiyle dünyanın belli başlı devletleri, Avusturya'nın 28 Temmuz'da Sırbistan'a karşı giriştiği harekâtla başlayan bu savaşa dahil oldular. 1 Ağustos'ta Almanya Rusya'ya harp ilân etti. Buna karşılık Rusya'nın da Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya karşı savaşa başlaması Rusya'nın her tarafında büyük heyecana sebep oldu. Dumadaki 5 Bolşevik mebusu hariç harp ilânı onaylandı ve memleketin her tarafında harbin kazanılması için hükûmete destek olunması çağrısında bulunuldu¹¹.

Rusya'nın harbe girmesi Azerîler arasında değişik duygularla karşılandı. Dumanın Müslüman vekilleri devlete bağlılıklarını bildirirken Bakü basını da savaşı destekleyen yazılar yayınlıyordu. Duma üyesi Caferov "Milliyet" gazetesinde (21 Ağustos 1914) "Müslümanlara müracaat" adlı bir bildiri yayınladı ve onları vatani korumaya davet etti. Tagiyev askerî hastahanenin masraflarını yüklenmeyi teklif etti ve Bakü'deki diğer tüccar ve sanayicilerle

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, XVIII. yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), A.Ü. DTCF yay., Ankara 1970, s. 225.

¹¹ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye kadar, Ankara 1948, s. 412.

birlikte Alman cephesinde savaşacak gönüllü birliklerin masraflarını karřıladı¹². Fakat bütün bunların devlete saygıyla bağlı olmaktan çok içinde bulunulan vaziyetin gerektirdiği bir mecburiyet olduğu anlaşılmaktaydı.

Rusya'da ilân edilen genel seferberlik Azerbaycan Türklerini fazla etkilemedi. Çünkü onlar diğer Güney Kafkasya Müslümanları gibi askerlik hizmetinden muaftılar. Fakat Rus ordusunda çeşitli rütbelerde 200 kadar subay bulunuyordu. Bunlardan Mehmandarov Samed Bey, şihlinski Ali Ağa, Nahçivanski Hüseyin Han generalliğe kadar yükselmişlerdi¹³. Rus ordusuna gönüllü olarak katılan Azerîlerin sayısı azdı. Büyük çoğunluk ilgisiz kaldı. Memleketlerinden çok uzak olan harp, "kafirlerin kendi aralarında olduğu müddetçe" onları fazla ilgilendirmeyecekti¹⁴. Fakat kendileriyle aynı millete mensub olan Türklüğün yegane bağımsız devleti Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi Azerbaycan Türklerini derinden etkiledi.

2) Osmanlı Devleti'nin Savaşa Başlamasından Sonra

Çok geçmeden Osmanlı Devleti'nin de (29 Ekim 1914 Sivastopol ve Odessa'nın bombardımanıyla) devam eden savaşa dahil olması Azerbaycan Türklerini bir tercih yapmak zorunda bıraktı. İdaresinde yaşadıkları Rusya'ya mı, yoksa soy, dil, din ve sair bağlarla bağlı oldukları Türkiye'ye mi destek olacaklardı? Ekonomik sebeplerle Rusya'yı desteklemeyi uygun bulan bazı iş adamları olmuşsa da aydınlar ve onların tesirindeki geniş halk kitleleri Türkiye'ye karşı sempati beslemekteydi¹⁵.

¹² Swietochowski, a.g.e., s. 110.

¹³ Swietochowski, a.g.e., s. 110; Süvari Generali Nahçivanski Hüseyin Han (1863-1919) hakkında daha fazla bilgi için bak. İbrahim Bağirov, **Kengerli Yurdunun Generalları**, Bakü 1994, s. 20-23.

¹⁴ Kurban Said, **Ali ile Nino** (Çev. Semih Yazıcıoğlu), İstanbul 1971, s. 92.

¹⁵ Cemil Hasanov, **Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde, 1918-1920**, Bakü 1993, s. 25.

Azerbaycanlı Türk aydınları Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşını desteklemediği gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı ilgilerini de çeşitli vesilelerle gösteriyorlardı. Nitekim, Azerî Türkleri Türkiye'ye karşı besledikleri duygularını daha önce de göstermişlerdi. Yakın bir geçmişte 1912 Balkan savaşında Osmanlı Devleti aleyhine tutum takınan Rusların politikasından memnun olmadıklarını, o sıralar gizli siyâsî bir cemiyet olarak çalışan "Müsavat Partisi" bir beyanname ile ortaya koymuştu. Bu beyannamede Balkan savaşını büyük heyecan ile izleyen Azerbaycan Türk toplumuna "... Biliniz ve agâh olunuz ki yegâne çare-i necatımız Türkiye'nin istiklâli ve onun terakkisindedir. Eğer biz şimdi de evvelki gibi hissizliğimizden vazgeçmezsek, bu yüzden dünyanın gözü önünde hakk-ı insaniyet ve milliyetimizi kaybedip ağyare ecîr, tâbî' ve âdeten [her zaman] esirlikte kalacağımıza şüphe edilmesin..." uyarısında bulunulmuştu. Sonra, İslâm Hilâfetinin sahibi Türkiye'yi bir arslana benzeterek, arslanın ne kadar zayıf olursa olsun çakalların ve tilkilerin onun yanına yaklaşamayacaklarını, bu bakımdan Türkiye'ye savaş açanın Balkanların küçük devletleri değil perde arkasında "şimal ayısı" Rusyanın olduğuna işaret edilmişti. Bildiriye göre "Alemin jandarması" diye anılan insanlığa ve islâmiyete karşı düşmanca politikalar izleyen müstebid Rusya tarafından doktor, sağlık malzemesi ve çeşitli yardımlar yanında gönüllü adıyla birçok askerleri Bulgar, Sırp ve Karadağlılara yardıma gönderilmekteydi. Ayrıca, Sırp, Bulgar ve Karadağlılar nezdinde çok sayıda Rus subay ve topçusu bulunmaktaydı. Bunlar Osmanlıların mağlubiyeti hakkında telgraflar çekerek hem Rusya'dan harbe gidenleri cesaretlendirmeye hem de Müslümanları korkutmaya çalışmaktaydılar. Beyanname "Diğer memleketlerdeki İslâm kardeşlerimiz can ve mal ile muavenette buldukları halde biz Rusya müslümanları neden bir cemâd [cansız nesne] gibi donmuşuz!" sorusunu sorarak halkı Türkiye'ye yardıma çağırmaktadır¹⁶.

---

¹⁶ Müsavat Partisinin bu bildirisi gizlice basılmış ve Tiflis'te posta kutularına atılmak suretiyle dağıtılmıştı. Bildiri sonra parti üyelerinden Yusuf Ziya "Ahund Yusuf" tarafından gizlice İstanbul'a getirilmiş ve neşredilmiştir. Bkz. **Sebilü'r-reşâd**, IX, sayı: 38-220 (İstanbul 1328), s. 226; Balkan Savaşı sırasında Türkiye'ye Azerbaycan

Bu beyanname Kafkasya Müslümanları arasında büyük heyecan yarattığı gibi Çar polisini de korkutmuştu. Halkın "Hilâl-i Ahmer (Kızılay)"e yardım için Osmanlı Devleti'nin Bakü Konsolosluk binası önünde mahşerî bir kalabalık halinde toplanmasından ürken Çar Hükûmeti Konsolosluğu kapatmıştı¹⁷.

Hakikaten dört Balkan devleti, Rusya'nın panslâvizm propagandasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılmıştı. Bu sebeple Osmanlı'ya karşı düşmanca politika izlemekteydiler. Kendi aralarında pek çok anlaşmazlıklar bulunan bu devletler yine Rusya vasıtasıyla aralarında gizli bir antlaşma imzalayarak hep birlikte Osmanlı Devleti'ne savaş açmışlardı. Balkan devletlerinin gayeleri dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askerî ve siyasî zayıflıktan ve Trablusgarb için İtalya ile savaşmakta olmasından istifade ederek bu devletin Balkanlardaki son topraklarını ele geçirmektir. Rusya, Balkan devletlerine Osmanlı Devleti'nin bu savaşı kazanması halinde toprak kaybına uğramayacaklarına dair yazılı güvence de vermişti¹⁸.

Balkan Savaşı sırasında Rusya'da şiddetlenen şöven siyaset cereyanının doğrudan doğruya Türk âlemine yönelmiş bulunması, Rus olmayan milletlerin millî hislerini kuvvetlendirici etki yapmaktaydı. Nitekim, Azerî liberalleri, Türklük ve Müslümanlık aleyhine çalışmaları ve Osmanlı Devleti'ne karşı takındıkları olumsuz tutum sebebiyle Rus liberallerinden ayrılmışlardı¹⁹.

Türklerden bazı yardımlar gelmiştir: **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH-KMS. Sıra no: 518, 1332 R. 13 Dos.: 17, No. 7. Edirne'de inşâ olunan Dârü'l-eytam (Yetimhane) için Bakü İslâm ahalisinin gönderdiği yardımın yerine ulaştırıldığını bildirmektedir; Rusya bu sıralarda bir yandan Balkanlar diğer yandan da Ermeni sorunu dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaktaydı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, c. II., K. III., T.T.K. yayını, Ankara 1983, s. 22 vd.

¹⁷ Bkz. Mehmet Ali Resuloğlu, "Müsavat Partisi'nin Kuruluşu", **Millî Azerbaycan Müsavat Halk Partisi Bülteni**, Sayı: 4 (Özel Sayı), Münih 1962, s. 9-14.

¹⁸ Ali İhsan Gencer ve Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul 1991, s. 31.

¹⁹ Bala, a.g.e., s. 38; Mir Yakoub, **Le problème du Caucase**, Paris 1933, s. 43-44.

B. Kafkas Cephesinde Osmanlı-Rus Savaşları ve Azerbaycan Türkleri

1) Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girmesinin Nedenleri

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çıkması muhtemel bir savaş ve bu savaşın sonucu, Azerbaycan'ın geleceğini belirleyecek temel unsurlardan biri olarak görünüyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki münasebetlerin izlenmesi Azerbaycan'ın bu zamanki tarihî meselelerini anlamamızı sağlayacaktır.

1912-1913 Balkan Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya ile karadan bağlantısının kesilmesinden faydalanan Rusya, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kendisi ile dostları arasında kullanabileceği ve hakimiyet kurabileceği bir bölge olması için çalışmaya başladı. Fakat İngiltere'nin muhalefeti Boğazların statüsünün Rusya lehine değiştirilmesine engel oluyordu. Rusya İstanbul ve Boğazlar konusunda emellerine ulaşabilmek için bir yandan Doğu Anadolu'da ıslahat isteyerek Ermeni sorununu diğer yandan demiryolu yapım konusunu bahane ederek Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapıyordu. Çıkması muhtemel bir Avrupa savaşında İstanbul ve Boğazları işgal için planlar hazırlıyordu²⁰.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde (1913-1914) Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya, Osmanlı topraklarını paylaşmak veya bu devlet üzerinde siyasî ve ekonomik nüfuz kurmak için büyük bir rekabet halindeydiler. Osmanlı Devleti'yle bu devletler arasında ve bu devletlerin kendi aralarında bir çok görüşme ve anlaşmalar yapılmıştı²¹. Bu devletlerin emperyalist politikaları karşısında varlığını devam ettirmek için çareler arayan

²⁰ Rifat Uçarol, **Siyasî Tarih (1789-1994)**, 4. baskı, İstanbul 1995, s. 454.

²¹ Bu anlaşma ve görüşmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Uçarol, **a.g.e.**, s. 454-458; Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, 2. basım, Ankara 1986, s. 9 vd.

Osmanlı Devleti, bilhassa Trablusgarb ve Balkan savaşlarının ortaya çıkardığı eksiklerini mümkün mertebe tamamlamaya, donanmasını güçlendirerek askerî gücünü arttırmaya çalıştı. Bu arada siyasî yalnızlıktan kurtulmak için bazı diplomatik girişimlerde bulundu. Son yıllarda Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki siyasî yakınlaşmanın artmış olmasına rağmen, Trablusgarb ve Balkan savaşları sırasında, Almanya'dan yeterli destek alamayan Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa nezdinde ittifak arayışına girdi. Ne var ki, Balkan savaşlarında Osmanlı aleyhinde politika izlemiş olan bu iki devlet Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifini kabul etmediler. Çünkü çökmek üzere olan Osmanlı Devleti'nin çıkması beklenen savaşta kendilerine yük olacağını düşünüyorlar ve ayrıca müttefikleri Rusya'yı gücendirmek istemiyorlardı. Aynı şekilde Osmanlı Devleti, Balkan devletleriyle de ittifak yapmak istedi fakat bir sonuç alamadı²².

Bu durum Osmanlı Devleti'ni, Almanya ve Avusturya tarafına daha fazla yaklaşmaya yöneltti. Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emellerinden endişe eden Osmanlı Hükûmetinin etkili üyelerinden Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Dahiliye Nazırı Talât Paşa ve ayrıca Sadrazam Sait Halim Paşa, Almanya ve Avusturya tarafında savaşa girilmesine taraftar idiler.

İttihad ve Terakki hükûmeti Türkiye'yi kurtarmak ve Rus idaresindeki Türklerin geleceğini temin etmek için Almanya'nın yardımıyla Rusya'yı yenmek gerektiğini düşünüyordu. 1914'te Enver Paşa, muhtemel bir savaşta Almanya'nın Rusya'yı kısa zamanda yeneceğine, bunun sonucu Rusya'da ihtilâl çıkacağına inanıyordu. Bu gerçekleştiği takdirde Türkiye bir süre Rus tehdidinden kurtulabilir, hatta Kafkasya'da bir kısım toprak kazanmak mümkün olabilirdi. Bu arada Osmanlı Devleti'nin İngiliz-Fransız ekonomik baskısından ve kapitülâsyonlardan kurtulması gerçekleştirilebilirdi²³.

---

²² Uçarol, a.g.e., s. 464.

²³ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 1988, s. 58-59.

Önceleri Osmanlı Devleti'yle ittifak antlaşması yapmakta tereddüd eden Almanya ise, İtilâf Devletlerinin kendisi etrafında meydana getirdikleri çemberi parçalamak ve durumunu daha da güçlendirebilmek için ve daha başka nedenlerle bu ittifaka razı oldu. Boğazlara ve Hint deniz yolunu tehdit edebilecek bir konumda olan Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 2 Ağustos 1914'te İstanbul'da gizli bir antlaşma imzalandı²⁴. Almanya ile imzalanan bu antlaşma Osmanlı Devleti'ni diplomatik yalnızlıktan kurtarmakla birlikte onu savaşa sürükleyen önemli bir etken olmuştu.

2) Muhtemel Osmanlı-Rus Savaşında Kafkasya Müslümanlarından Beklentiler

İstanbul'da, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile mücadelesinde Rus idaresinde yaşayan Müslüman Türk nüfusun önemli bir rol oynayabileceği düşünülüyordu²⁵. Bu nedenle Osmanlı Hükûmeti açısından Rusya'daki Türklerin hareketlerinin izlenmesi, bilhassa Kafkasya'nın durumunun öğrenilmesi ve oradaki Türklerle irtibata geçilmesi çok önemli bir konuydu. Osmanlı ordularının Kafkasya'ya yürümeye başladığı anda oradaki Müslümanların ayaklanması İstanbul askerî ve siyasi çevrelerinde mümkün sanılıyordu. Fakat St. Petersburg'daki Osmanlı sefreti maslahatgüzarı Fahrettin Bey'in 3 Ekim 1914 tarihli uzun telgrafı Enver Paşa ve onun gibi düşünönlere ümit vermiyordu. Onun bildirdiğine göre: "Harp Rusya'da büyük heyecan yaratmıştı ve halk Çarın etrafında sınısıkı durmaktaydı. Ayrıca Türkiye ile Rusya arasında bir savaş çıktığı takdirde Rusya'daki 25 milyon Müslüman ahaliden de fazla birşey beklenmemeliydi. Bunlar büyük bir fakr u zaruret ve meskenet içinde yaşamakta idi. Az çok tahsil görenler ise Ruslaşmıştı". Enver Paşa'nın bu rapora önem

---

²⁴ Uçarol, a.g.e., s. 464-465; Gencer ve Özel, a.g.e., s. 38-39.

²⁵ Osmanlı idarecileri daha önceleri de Rusya ile savaş durumunda Kafkasya Müslümanlarından yardım almak teşebbüslerinde bulunmuştu. Bu konuda bkz. Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Kafkas Müslümanları", **Kafkas Araştırmaları I**, İstanbul 1989, s. 59-69.

vermeyerek Kafkaslardaki Müslümanların Türkiye'yi destekleyeceğine olan inancını muhafaza ettiği anlaşılıyor²⁶.

3) Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girişi

Kısa sürede bütün Avrupa'yı saran savaş Osmanlı Devleti'ni de içine almış ve 29 Ekim 1914'te Türk bayrağını çeken Alman zırhlıları, Karadeniz kıyısındaki Rus limanlarını bombardımana başlamıştı. Bunun üzerine Çar II. Nikola yayınladığı bir bildiri ile Osmanlı Devleti'yle savaşın başladığını halka duyurmuştu. 3 Kasım 1914 günü "Noveye Vremya" (Yeni Zamanlar)'da neşredilen bu bildiri: "(Bu harbin) Karadeniz kıyılarında ecdadımız tarafından vasiyet edilen tarihî emellerimize ulaşmamızı çabuklaştıracığına bütün Rus halkı ile birlikte tam bir kanaatımız vardır" diyor ve tarihî Rus emelleri açıklanıyordu²⁷. Bundan başka Rusya için "siyasî, ticarî ve askerî bir zaruret" olarak görülen bu emelleri gerçekleştirmek maksadıyla Rus devlet adamları tarafından çeşitli planlar hazırlanmıştı. Şimdi bu planları uygulamak için beklenen tarihî fırsatın çıktığı düşünülüyordu²⁸.

Osmanlı Devleti, Almanya ve müttefikleri yanında savaşa girdi. Karşısında bulunan Rusya'nın yanında ise İngiltere ve Fransa yer aldı. Dünyanın bu üç güçlü devleti o ana kadar bir türlü paylaşamadıkları Osmanlı topraklarını bölüşmek için şimdi güç birliği yapıyorlardı. Savaşın başlaması üzerine Lonrada, Paris ve Petrograd arasında gidip gelen notalar ile Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki tarihî emelleri kâğıt üzerinde onaylanırken, Müttefikler de Çanakkale Boğazındaki savaşta 18 Mart 1915'te yenildiler. İstanbul Antlaşması adıyla yapılan gizli antlaşmaya göre İngiltere ve Fransa,

²⁶ Kurat, a.g.e., s. 241.

²⁷ Kurat, a.g.e., s. 246-248.

²⁸ Bu konuda, Rusya'nın İstanbul büyükelçisi olan A. İ. Nelidov'un Çar III. Aleksandr'a 1882'de ve Çar II. Nikola'ya Eylül 1896'da verdiği raporlar için bak. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 105 v.d.; Y.H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, I, s. 252 v.d.; Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, 2. baskı, İstanbul 1990, s. 7-9.

İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Marmara Denizi, Gelibolu yarımadası, Enez-Midye hattına kadar Trakya, Bozcaada ve İmroz (Gökçeada) ile Sakarya ırmağına kadar Kocaeli yarımadası ve İzmit körfezinin güney yakasındaki sınırı daha sonra tesbit edilecek bir kuşağın Rusya'ya verilmesine razı oluyordu. Osmanlı topraklarını paylaşmaya başlayan bu devletler, bir müddet sonra yine Osmanlı topraklarından verecekleri pay ile, İtalya'yı da yanlarına alacaklar ve İtalya 20 Ağustos 1915'te Babiâli'ye harp ilân edecektir.

Nihayet, İngiltere ve Fransa geri kalan Osmanlı topraklarını paylaşmak ve Orta Doğu'da tamamen serbest kalmak maksadıyla Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis illeri ile Muş, Siirt ve Türk-İran sınırını içine alan toprakların da Rusya'ya bırakılmasını öngören gizli Sykes-Picot Antlaşmasını 26 Nisan 1916'da imzaladılar. Aynı devletler, 17 Nisan 1917'de İtalya ile Osmanlı toprakları üzerindeki İtalyan nüfuz bölgesini tesbit eden gizli St. Jean de Maurienne Antlaşmasını da yaptılar. Böylece daha savaş bitmeden kağıt üzerinde Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardı²⁹.

Sultan V. Mehmed Reşad'ın İstanbul'da orduya ve donanmaya hitaben yayınlanan beyannamesi ile Enver Paşa tarafından açıklanan Başkumandanlık Vekâletinin beyannamesi, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914) "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinde neşredilmiştir. Sultan Reşad'ın beyannamesinde "hem devletin hem de Fetva-yı şerîfe ile cihad-ı ekbere davet edilen dünyadaki 300 milyon Müslümanın hayat ve bekasının Osmanlı ordusunun muzafferiyetine bağlı olduğu bu mücadelede 300 milyon masum ve mazlum mü'min kalbinin dua ve temenniyatının kendileriyle beraber" bulunacağı bildirliyordu³⁰.

---

²⁹ Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, 2. basım, Ankara 1986, s. 17-20; Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul 1985, s. 13 v.d.

³⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 250-252.

Türkiye'nin "hayat ve bekasını" korumak için tarihî düşmanı olan Rusya İmparatorluğu'na karşı giriştiği bu büyük mücadelede, bütün asker ve sivil Türk devlet adamlarının bilhassa Kafkasya'da yaşayan kesif Müslüman nüfusundan istifade etmeyi düşünmesi son derece tabii idi. Türk topraklarını yutmaya hazırlanan en kuvvetli ve tehlikeli düşman devlet olan Rusya'nın yenilmesi ve Anadolu'nun doğu sınırından mümkün olduğu kadar uzaklaştırılması Türkiye için hayati önem taşıyordu. Bu uğurda Türkiye'ye kalben ve hissen bağlı oldukları bilinen Kafkasya'daki Türk ve diğer Müslüman topluluklardan ne şekil ve derecede istifade edilebileceği harbin gidişine bağlıydı ve önceden anlaşılması mümkün olamazdı. Bu belirsizliğin sebeplerini olayları yakından izleyerek görmemiz mümkün olacaktır.

4) Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesindeki Mücadelesi

Birinci Dünya Harbinde Türk ordularının çarpıştığı en önemli cephelerden birisi de Kafkas cephesiydi. Bu cephede savaş 2 Kasım 1914'te Rus ordusunun birkaç noktadan sınırı geçerek Türk topraklarına saldırması ile başladı. Bunun üzerine harekete geçen Türk ordusu 10 Kasım 1914'te Kars'ın güneyindeki Köprüköy'de Rusları mağlup ederek geri püskürttü. Enver Paşa, hazırladığı taarruz plânını tatbik etmek için 3. ordunun başına bizzat geçti. Onun şiddetli bir kış mevsiminde 20 Aralık 1914'te başlayan Sarıkamış taarruzunda ilk zamanlar bazı başarılar kazanıldı. Artvin, Çoruh, Ardahan ve Oltu kurtarıldı. Oltu yakınlarında Ruslara büyük bir darbe indirildi. Fakat yapılan şiddetli çarpışmalar sonunda Sarıkamış'a giren Türk ordusu iyice hırpalanmış ve yorgun düşmüş olduğundan üstün Rus kuvvetlerine karşı burayı elde tutamadı (28, 29 ve 30 Aralık 1914) ve büyük kayıplar vererek çekilmeye mecbur kaldı. Türk ordusunun yiyecek ve malzeme için yeterli hazırlığı yoktu. Karlarla örtülü dağlarda keçi yollarında harekâta girişen Türk ordusu muhasara topraklarından da mahrum bulunuyordu. Savaş yanında soğuktan, açlıktan, ayrıca sıtma ve tifüs gibi hastalıklar yüzünden on binlerce Türk askeri hayatını kaybetmişti. Enver Paşa 3 Ocak'ta Erzurum'a döndü fakat bu cephede

Ruslarla çarpışmalar 17 Ocak 1915'e kadar devam etti. Türk ordusu çarpışa çarpışa tedricen geri çekilmiş, Ardahan ve Oltu yeniden Ruslar tarafından işgal edilmişti. Hazırlığı eksik ve bilhassa kış harekâtı için elverişli ikmal yollarına sahip olmayan Türk ordusu, iyi teçhiz edilmiş ve giydirilmiş Rus ordusu karşısında büyük zayıat ve esir vermişti. Savaşın başında iyi yetişmiş birliklerden kurulu 90 bin mevcudu bulunan 3. Ordudan resmî kayıtlara göre sadece 12 bin kişi geriye dönebilmiş, diğerleri muharebe de ölmüş, donmuş ya da esir düşmüştü³¹.

Harp yıllarında Türkiye'de görev yapmış olan Liman von Sanders, "Harb tarihi, bu taarruz için hiç bir zaman makul bir sebep bulamayacaktır." diyerek Enver Paşa'yı suçlamaktadır³². Kafkas cephesinde Türk ordusu en iyi birliklerini kaybetmişti. Rus müttefiklerine yardım maksadıyla İngiliz ve Fransız donanmalarının 1915 Şubat'ında Çanakkale'ye karşı büyük bir taarruza girişmeleri Türkiye'nin Kafkas cephesine yeni asker göndermesini ve açıklarını kapamasını imkânsız hale getirmişti.

5) Kafkas Cephesinde Savaşlar Devam Ederken Azerbaycan Türklerinin Durumu

Sarıkamış harekâtının sonlarında Enver Paşa, amcası Halil Paşa komutasında 37. ve 38. tümenler ve bazı jandarma birliklerinden ibaret bir kuvveti Diyarbakır'dan hareketle Güney Azerbaycan'a karşı harekete geçerek buradaki Rus işgalini sona erdirmeyi düşündü. Bu kuvvetin Tebriz'i almasının Kafkasya'nın Türk-Müslüman unsurlarını harekete geçireceği hesaplanıyordu. Fakat bu kuvvetle 3. ordunun takviye edilmesi zarureti ortaya çıkınca Halil Paşa 3.000 kişilik çoğu destek kuvveti aşiret süvarilerinden meydana gelen bir müfrezeyi Tebriz'e sevk edebildi. Bu kuvvetler, Jön Türklerin önderlerinden olan ve Enver Paşa tarafından Azerî Türkleri ile münasebet kurmak ve

³¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 259-279.

³² Liman von Sanders, *Türkiye'de 5 Yıl* (Çev. M. Şevki Yazman), İstanbul 1968, s. 220.

onları teşkilâtlandırmak için hususî olarak görevlendirilen Ömer Naci komutasında 14 Ocak 1915'de Tebriz'i aldı.

Osmanlı kuvvetlerinin orada bir müddet kalması İran Azerbaycanı ve Doğu Kafkaslar'da, Ruslara karşı merkezi Gence olan bazı ayaklanma hareketlerinin başlamasına yol açtı. Gence'de Azerî Türklerinin "Difaî" adlı gizli teşkilâtının mümessili sıfatıyla Emir Arslan Han Hoyski, 1915 Şubat'ında gizlice Erzurum'a gelmiş ve Enver Paşa ile görüşmüştü. Yapılan bu görüşmede Arslan Han, Kafkaslar'da bir çok milleti içine alan İsviçre gibi bir devletin kurulmasının mümkün olduğunu bildirmiş ve bu görüşü Enver Paşa tarafından muvafık bulunmuştu³³. Bakü, Elizavetpol (Gence), Erivan vilayetleriyle Terek ve Dağıstan'ı içine alacak bağımsız bir cumhuriyetin kurulması fikrinde olan Difaî çevresinin Osmanlı'nın onayını ve desteğini almak için Arslan Han'ı temsilci olarak gönderdikleri bildirilmektedir. Bu görüşmenin Güney Kafkasya Müslümanlarının kendi bağımsız devletlerini oluşturma yolunda giriştikleri ilk teşebbüs olduğu ve burada sunulan tasarinin da onların Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile birleşmekten çok, bağımsız bir devlet olmasını istediklerini açıkça göstermiştir³⁴. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tampon rolü oynayacak böyle bir devletin kurulması Rus tehlikesinin Anadolu'dan uzaklaştırılmasının yanında Kafkasyalı Türk ve Müslümanların esaretten kurtulmalarını, müstakil, millî ve medenî bir hayata kavuşmalarını da sağlayacaktı. Fakat bunun için Rusya'nın yenilmesi gerekiyordu.

Türk ordusunun Azerbaycan'a yürüyüşü ve Tebriz'e kadar uzanması Rusları endişeye düşürdü. General Yudenîç sevk ettiği Kozak birlikleri vasıtasıyla Tebriz'i yeniden işgal ettirdi (Ocak 1915 sonu), ardından Ermenilerden faydalanarak Doğu Anadolu'yu işgale başladı³⁵.

³³ Kurat, a.g.e., s. 499-500.

³⁴ Swietochowski, a.g.e., s. 115.

³⁵ Kurat, a.g.e., s. 286-287.

Osmanlılar Güney Azerbaycan yönünde ilerlemek için birkaç teşebbüste daha bulundularsa da başarılı olamadılar³⁶.

6) Kafkas Cephesi Savaşları ve Ermeni Faktörü

Ermeniler, Türkiye'nin nasıl olsa savaşa gireceğini düşünerek mevcut şartlardan en iyi şekilde faydalanmak için planlar yapmışlardı. Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinden dört gün sonra 5 Ağustos 1914'te Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daşkov'a bir mektup yazan Eçmiyazin Ermeni Katogikosu, "Ermeni meselesi"ni unutmamasını ve ele geçen tarihî fırsattan istifade edilmesini istemişti. Ona göre, Anadolu'daki Ermeni vilayetleri tek bir eyalet haline getirilmeli, idaresi Rusya'nın tayin edeceği bir valiye bırakılmalı, geniş idarî ve siyasî haklar tanınmalıydı. Katogikos mektubunda, Rusya'yı açıkça Türkiye'ye karşı teşvik etmekteydi. Vorontsov-Daşkov ise cevabında, problemlerin, Ermeniler lehine çözüleceği ve Ermenilerin şu sırada isyan etmelerinin bir faydası olmayacağını bildirmekte ve çıkacak savaşta Türkiye'nin "saldırgan taraf" olarak görülmesinin önemine işaret etmekteydi³⁷.

Sarıkamış'ta elde ettikleri üstünlüğü uzun süre korumayı başaracak olan Ruslar, öteden beri koruyuculuğunu üstlendikleri Ermenilerden de en iyi şekilde istifade ile Doğu Anadolu'yu işgal ederek İskenderun körfezine ayak basmayı arzu etmekteydi. Türk Ermenistanı diye adlandırdıkları bu bölgede Rusya'nın himayesinde, daha doğrusu idaresinde, bir Ermenistan kurulmasını

³⁶ Alman Genelkurmayınca hazırlanan planlar çerçevesinde İran, Afganistan ve Hindistan'da İngiltere aleyhine ihtilâller çıkarmak gayesiyle Enver Paşa tarafından teşkil edilerek gönderilen, Bahriye Binbaşısı Rauf Bey (Orbay)'in idaresinde, içinde bazı Almanların da yer aldığı küçük bir müfreze bir yıl kadar Batı İran'da çalışmışsa da önemli bir başarı kazanamamış ve Eylül 1915'te geri çekilmişti. Bkz. İ. Kurtcebe ve Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi", **OTAM, A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 3 (Ocak 1992, Ankara), s. 247-269.

³⁷ Eçmiyazin Katogikosunun Kafkas Genel Valisi Kont Vorontsov-Daşkov'a 5 Ağustos 1914 tarihli mektubunun ve Genel Valinin buna 2 Eylül 1914 tarihli cevabının metinleri için bkz. Esat Uras, **Tarhte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. basım, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s. 583-585.

istemekteydiler³⁸. Türklerin ve Müslümanların tabîî düşmanı kesilen Ermeniler, Rusların çok güvendikleri bir unsurdu. Daha harp başlamadan önce Osmanlı topraklarından Rusya'ya kaçan bazı Ermeni ileri gelenleri Rus ordusunda hizmet edecek gönüllüler toplamaya başlamışlardı. Rus ordusuna katılan Ermeni gönüllülerinden meydana getirilen durijinalar (1.000'er kişilik askerî birlikler) savaşta Rus ordusuna öncülük etmişlerdi. Bunların başında aslen Ermeni olan Rus ordusu subaylarından General Nazarbekov bulunuyordu³⁹.

Rus ordusu karşısında Türk ordusunun çok zayıf vaziyete düşmesi Doğu Anadolu'nun işgal altına girmesine, ayrıca Taşnaklar tarafından örgütlenen Osmanlı Ermenilerinin devlete karşı isyanına yol açtı⁴⁰. Ruslardan yardım alan Ermenilerin teşkil ettikleri çetelerle Türk ordusunu arkadan vurmaya hazırlanmaları Osmanlı Hükûmetini karşı tedbirler almak mecburiyetinde bıraktı. Türk ordusunun gerisinde tehlike yaratan Ermeni unsurlar, 27 Mayıs 1915'te savaş alanı dışına Suriye taraflarına tehcîr edildiler⁴¹.

---

³⁸ Kurat, a.g.e., s. 286.

³⁹ W. E. D. Allen ve P. Muratoff, **Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921**, Cambridge 1953, s. 249-285; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 267 v.d.

⁴⁰ Osmanlı Ermenileri arasında daha 1860 yılında kurulan "Hayırsever Cemiyeti" ile hız kazanan milliyetçilik hareketi ve teşkilâtlanma 1870-1880 yılları arasında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde açılan sözde hayır cemiyetleri ile devam etmişti. Ermeniler, 1887'de İsviçre'de Hınçak 1890'da Kafkasya'da Taşnak Komitelerinin teşkili ile siyasî örgütlenmeye de başladılar. Ermeni ihtilâl cemiyetlerinin nasıl çalıştıkları hakkında örnek için bkz. Ali İhsan Gencer, "İhtilâlciler Ermeniler'in «Kaza İhtilâl Teşkilâtı» Talimâtnamesi", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, İstanbul 1987, s. 577-606; **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi ilân-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra (1332 (1916) basımından neşre haz. H. Erdoğan Cengiz)**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.

⁴¹ Ermeni meselesi hakkında geniş bilgi için bkz. Esat Uras'ın adı geçen eseri; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. II (Türkçe terc. Mehmet Harmancı) İstanbul 1983, s. 377-380; Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983; Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Ermeni Tehcîr Olayı**, Ankara 1990.

7) Rus Ordusunun Müslüman Halka Karşı Tutumu ve Azerbaycan Türklerinin Tepkileri

Kafkas cephesinde sivillerden de hayatlarını kaybeden çoktu. Gürcistan yakınında yaşayan 52,000 nüfuslu Laz ve Acarlar Osmanlıları destekledikleri gerekçesiyle, Sarıkamış çarpışmalarından hemen sonra, General Liakov idaresindeki Rus ordusu tarafından kılıçtan geçirilmiş ve geriye sadece 7.000 kişi kalmıştı. Rus idaresinin Müslüman ve Türklere karşı düşmanca tutumu, özellikle Kafkas Genel Valisi Vorontsov-Daşkov döneminde en yüksek seviyeye ulaşmış ve Batı Azerbaycan köylerine saldırılarla kendini göstermiştir. Bakü temsilcisi Muhammed Caferov'un Dördüncü Devlet Dumasında yaptığı konuşma Rusların bu zalim tutumunu şöyle ortaya koyuyordu:

"Bu siyaset, Güney Kafkasya'da, askerî harekâtların geçtiği yerlerde ve Kafkas cephesinin gerisinde, Rus olmayan milletlere karşı açık kışkırtma şeklinde kendini gösterdi. Savaş gürültüsünün gerisinde yardımsız, barışçı Müslüman halka korkunç şeyler yapılmakta. Can ve mal güvenlikleri yok. Müslümanlar için zulüm, yağma ve cinayet gündelik şeyler oldu. Erkeklerin toptan sınır dışı edilmesi, geride kalan savunmasız kadınlara tecavüz, yıkılmış terk edilmiş köyler, aç, yaralı, muhtaç insanlar, bölgedeki Müslümanların durumu bu. Söylediklerimin tümünü kelimesi kelimesine doğrulayacak olaylar ve resmî belgeler elimizde mevcut. Ancak burada onları açıklamam imkânsız. Sadece yerel ve merkezî yetkililerin olaylara hâkim durumda olduklarını fakat Müslümanların durumunda hiç bir değişiklik olmadığını belirtmek istiyorum"⁴².

Müslüman aleyhtarlığı ile tanınan ve Acarlar katliamı ile suçlanan 78 yaşına gelmiş Vali Vorontsov-Daşkov görevinden alındı. Yerine 1915 Eylül'ünde Grandük Nikola Nikolayeviç atandı. Grandük

---

⁴² The National Question in Russian Duma, London 1915, s. 9-10'dan nakleden Swietochowski, a.g.e. s. 115-116.

Tiflis'e giderken Bakü'de bir süre kalarak halk ve cemaat liderleriyle görüştü. Ayrıca bir iyi niyet göstergesi olarak uzun süreden beri bekleyen Mehmed Emin Resulzade'ye Azerî Türkçesinde günlük "Açık Söz" gazetesinin neşri için izin verdi. İlk sayısı 2 Ekim 1915 tarihinde Bakü'de çıkan gazetenin adının altında "Siyasî, içtimaî ve edebî Türk gazetesi" ibaresi yer almakta idi. Böylece o zamana kadar Kafkasya Müslümanı veya Tatarı denilen halkın Türk olduğunu şiddetli harp sansürüne rağmen açıkça ortaya koymuş bu konudaki kavram kargaşasına bir son vermek istemişti. Ömer Faik Numanzade, Hüsrev Sultanov'un yazıları ve Hüseyin Cavid'in "Dün ve Bugün" şiiri ile Resulzade'nin kendisinin yazdığı "Tutacağımız yol" adlı baş makale yer almakta idi⁴³.

Bu makalede Resulzade üstü kapalı sözlerle hem harbi yorumluyor hem de halkına yol gösteriyordu. Harbin Kafkasya Türklüğünde milliyet prensibine bağlı bir ümit doğurduğunu ortaya koyan Resulzade şunları yazıyordu:

"Dehşetlerine şahit olduğumuz büyük muharebe, büyük bir hakikati, -asrımızın milliyet asrı olduğunu isbat etti. «Dünya'nın haritası harpte değişecek» diye hayretle karışık bir cümle şimdi bir çok ağızlardan işidilmektedir. Dünya haritasının alacağı yeni şekle vatandaşların fedakârlığı, devletlerin teşkilâtı ve orduların azameti ile beraber, hiç şüphe yoktur ki, vüzuh ve rüşuh peyda etmiş milliyet mefkurelerinin de büyük tesiri vardır ve olacaktır.

"Özlerini lüzumunca bilip de istikbal için muayyen bir ideal (mefkûre) besleyen millet, şüphesiz ki, büyük bir kuvvet, yeşil mahutlu barışık masası üzerinde de esaslıca bir tesir yapacak.

---

⁴³ Nesiman Yakuplu, Mehmed Emin Resulzade (Azerbaycan'ın Görkemli Adamları), Gençlik yay., Bakü 1991, s. 52.

"Her hangi galib taraf az çok sürünçlü bir dinçlik vücuda getirmek isterse, asrın vicdanları üzerinde en çok tesir icra eden kuvveti -milliyet mefkûresini- ihmal edemez! Bunun böyle olacağı arabir gelecek sulhu hakkında söz söyleyen Avrupa mütefekkirlerince de tasdik olunmaktadır. Sulhiyyuna mensup siyasilerce milliyet esasına riayet etmeyecek, milletlerin hukukunu gözetmeyecek bir sulh muahedenamesi çok çekmez, yırtılır ve sürünçlü bir dinçlik temin edemez.

"Hukuk-ı tabiiyesi pâymal olmuş bir millet bâki kalıncaya kadar Avrupa muvazene-i düveliyyesi hakiki ve sürünçlü bir sulh yüzü görmekten mahrum olacağı gibi, kendi vatandaşları arasında ögey, doğmalık gözeten bir devlette hakiki bir kuvvete sökenmeyecek (istinad etmeyecek), müterakkî ve kuvvetli bir teşkilâta malik olmayacaktır.

"Demek ki, muayyen bir mefkûreye ve ekser efradınca müşahhas bir gâye-i âmâle mâlik olan milletler, devletler arasındaki münasebatta ehemmiyet kazandıkları gibi, devletlerin dahilî siyasetleri üzerine de büyük tesirler icra edeceklerdir. Bu suretle, ayrı ayrı milletler bir millet olarak yaşayabilmek için her şeyden evvel kendilerini bilmeli, muayyen fikir ve emeller etrafında birleşerek büyük bir mefkûreye, gâye-i hayâle hedef olacak o ışıklı yıldızla sahip olmalıdırlar. Çünkü müttehid bir ruh ve müşterek bir gâyeye mâlik olmayan milletlerle yeni esaslar üzerine kurulacak hayat hesaplaşmayacak ve böyle bir silâhtan mahrum kalan cemaatler kimseye söz işittiremeyeceklerdir!"⁴⁴.

Mehmed Emin Resulzade, "Açık Söz" gazetesinde «Bizim ihtiyaçlarımız» adlı makalesini yayınladı ve halkın Rus Hükûmetinden beklediği başlıca acil ihtiyaçlarını dört madde halinde sıraladı: 1- Yerel dille eğitim yapan ilk okulların açılması; 2- Müslüman öğretmen

---

⁴⁴ Resulzade, a.g.e., s. 36-37; Bala, a.g.e., s. 46-47; Yakuplu, a.g.e., s. 52.

kurslarının açılması 3- Müslüman din örgütlenmesine özerklik verilmesi, 4- Müslümanların hükûmet tarafından el konulan fonlarının ve topraklarının geri verilmesi. Henüz gizli bir örgüt olan "Musavat"ın lideri Mehmed Emin Resulzade'nin ileri sürdüğü bu talepler oldukça ılımlıydı. Devrin tanınmış şahsiyetlerinden olan Eynalı Sultanov "Zakavkasskiy reç" gazetesinde yazdığı makalede "Müslümanların daha bir çok ihtiyacı olduğu halde neye göre sadece dört ihtiyaç ileri sürüldüğünü" soruyor, Resulzade'den Müslümanların siyasî hakları meselesini de gündeme getirmesini talep ediyordu. Sultanov "Açık Söz"ün Müslümanların ihtiyaçları meselesine korkakça yaklaştığını ileri sürüyordu. Buna Resulzade, «Goy cesaretliler desinler» adlı yazısıyla cevap verdi: "Biz Kafkas Müslümanları için en başlıca ve her şeyden vacib olan dört talebi görüyoruz. Ola bilsin ki, yine böyle vacib ihtiyaçlarımız var. Eğer varsa, koy cesaretliler desinler". "Açık Söz" henüz 6 sayı çıkmıştı. Şiddetli harp sansürü dolayısıyla ihtiyatlı davranması normaldi. Halkın siyasî haklarını ortaya koymak gazetenin kapatılması ve yazarının tutuklanması demekti. Resulzade, şimdilik, hiç olmazsa ana dilinde bir okulun açılmasını sağlamaya çalışıyordu. Halk ana dilinde okumak hakkından mahrumdu⁴⁵.

8) Kafkas Cephesinde Savaşların Devamı

Grandük Nikola Nikolayeviç'in "Kafkas Genel Valisi ve Kafkas Orduları Başkumandanı" tayin edilmesinden bir süre sonra 10 Ocak 1916'da, Ruslar tekrar taarruza geçtiler. Bu sırada Kafkas cephesindeki Türk ordusu (3. Ordu) toplam mevcudu 101.294 olup bunun 50.539 kadarı muharipti. Rus Kafkas Ordusunun ise yalnız muharip mevcudu 197.100'dü. Türk Ordusunda 180 adet, Rus Ordusunda ise 386 adet top vardı. Ayrıca Rus askerlerinin eğitim, giyim ve erzak yönlerinden de durumu iyi idi⁴⁶.

---

⁴⁵ Yakuplu, a.g.e., s. 52-53; Suny, a.g.e., s. 32-33.

⁴⁶ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekatı, c. II (bundan sora Kafkas Cephesi olarak zikredilecektir), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 8.

Rus taarruzu Erzurum istikametinde gelişti ve 16 Şubat 1916'da Erzurum, sonra da Muş ve Bitlis Rus işgaline girdi. Rus taarruzu Karadeniz sahili boyunca da devam etti. 19 Nisan 1916'da Trabzon ve 25 Temmuz 1916 tarihinde Erzincan Rusların eline düştü. Bu suretle, Ruslar, askerlerinin ve teçhizatlarının çokluğu ve Ermeni unsurunu kullanmaları sayesinde, Doğu Anadolu'da mühim bir gelişme ve muvaffakiyet sağlamış oldular.

Miralay Fevzi (sonra Mareşal Fevzi Çakmak) Bey'in kumandasındaki kuvvetler, bazı muharebelerde Rusları mağlup ederek büyük zayıat verdirmişler ve Rus Genelkurmayının plânlarını bozmaya çalışmışlardır. Ne var ki, Kafkas cephesinin bazı kısımlarında yapılan bu sınırlı Türk karşı taarruzları mevziî mahiyette kalmış ve Türk-Rus harbinin Türkler aleyhine gelişmesine engel olamamıştır⁴⁷.

Öte yandan Bağdat demiryolunu kesmek, Türklerle Almanların İran'daki tesirlerini önlemek amacıyla 12 Kasım 1915'te İran'ın Enzeli limanına çıkarılan Baratov komutasındaki çoğu Kozaklardan oluşan Rus kuvvetleri, İran Azerbaycanı'nı işgal ettiler. Osmanlı Hükûmeti Rusların ve İngilizlerin İran'da nüfuz kurmalarına engel olabilmek için bazı tedbirler almış ve 1915 yılı sonlarında İran içinde harekât yapmak üzere ayrı bir Kumandanlık kurmuştu. Bu Kumandanlık, o sırada Irak harekâtını yürütmekle görevlendirilen Mareşal Von der Goltz'a bağlanmış ve kendisine geniş yetki ve imkânlar verilmişti. Ancak İran'da görevli bazı Alman subaylarının müttefikleri Osmanlı Türklerinin İran'da nüfuzlarının artmasını Alman çıkarlarına aykırı bularak işbirliği yapmak yerine ayrı hareket etmelerinden de istifade eden Ruslar olmuştu. Aralık 1915'de Hemedan ve Kazvin'e giren Ruslar, İran içlerine doğru ilerleyerek, 19 Mart 1916'da İsfahan'ı işgal ettiler. Zayıf Türk birliklerinin Kirmanşah'tan Kasrışirin'e çekilmesinden sonra burayı da işgal eden Ruslar genel anlamda maksatlarına ulaşmış

---

⁴⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 296 v.d.; Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1948, s. 420-421.

olduklarından taarruz hareketlerini bir süre durdurdular. Türk ordusu İran sınırında sükûneti sağlıyordu. Fakat Goltz Paşa'nın 16 Nisan 1916'da ölümü nedeniyle Irak'taki 6. Ordu Kumandanlığına Halil Paşa'nın getirilmesinden sonra bölgedeki Alman faaliyeti etkinliğini kaybetti. Kirmanşah civarında toplanan yaklaşık 20-30 bin kişilik Rus ordusu, İsfahan'dan Bağdat'a giden yol üzerindeki Paytak geçidine aniden saldırdı. Bunun üzerine 19 Mayıs 1916'da Bağdat'a giden Enver Paşa, Almanların karşı çıkmalarına rağmen, İran'da Ruslara karşı bir harekât planladı. 7 Haziran 1916'da Hanikin ve Kasrışirin arasından harekâta başlayan 13. Türk Kolordusu, Ağustos ayı içinde Kirmanşah ve Hemedan'a kadar ilerledi ise de 1917 yılı başlarında İngilizlere karşı savaşılan 6. Ordunun vaziyetinin kötüleşmesi nedeniyle, alelacele İran'ı tahliye etti. İran tamamen Rus ve İngiliz nüfuzuna girdi⁴⁸.

Birinci Dünya Harbi boyunca Türk orduları Çanakkale'den sonra en kanlı savaşlarını Kafkas cephesinde Ruslarla yapmışlardı. Kasım 1914-Mart 1917 arasında, Sarıkamış'ta 75,000 Erzurum ve diğer savaş alanlarında 100,000 kayıp verildiği ve Rus cephesindeki Türk kayıplarının 60-70 bini esir, kalanı ölü ve yaralı olmak üzere 200,000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Harp sırasında Rus işgaline uğrayan yerlerden daha batıya göç eden ve Ermeni mezalimine uğrayan sivil halkın sayısı belli değildir. Rus işgali sırasında Türkiye'nin doğu vilâyetleri büyük can ve mal kaybına uğrayarak harabeye dönmüştür⁴⁹.

Kafkas cephesinde Rusların verdiği kayıplar da her yıl artmıştı. 1914'te 2.621 ölü ve 15.000'den fazla yaralı; 1915'de 3.086 ölü ve 18.000'den fazla yaralı; 1916'da ise 9.913 ölü ve 91.000'den

---

⁴⁸ İsrail Kurtcebe ve Mustafa Balcıoğlu, "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İran Siyaseti", **OTAM A.Ü. Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 3 (Ocak 1992), s. 271-284; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 288.

⁴⁹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 302.

fazla yaralı olmak üzere Rus ordusunun toplam kayıpları ölü ve yaralı 146.998 asker ve subaya ulaştı⁵⁰.

C. Birinci Dünya Savaşı Sırasında İstanbul'da Bulunan Bazı Azerî Türklerinin İstiklâl İçin Avrupa'daki Faaliyetleri

Osmanlı-Rus harbinin başlaması üzerine daha önce Rusya'dan göç ederek İstanbul'da yaşamakta olan bazı Türkler harekete geçerek "Rusya'daki Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi (Cemiyeti)" veya kısaca "Türk-Tatar Hey'eti" adını taşıyan bir teşkilât kurdular. Başkanlığını İdil-boyu Türklerinden Yusuf Akçura(oğlu) (1876-1935)'nin yaptığı bu komitenin çalışmalarında Azerbaycan Türklerinin önderlerinden Ahmed Ağaoğlu (1865-1939), Ali Hüseyinzade (1864-1941) ve Selim Bey Behbud(ov) faal rol aldılar⁵¹. Teşkilâtı kuranların gayesi, Rus idaresinde yaşayan soydaşlarının kurtarılması ve anavatanlarının istiklâle kavuşması için çalışmaktı.

Bu teşkilât adına Avrupa'ya gönderilen Türk-Tatar Hey'eti, Sofya, Budapeşte, Viyana, Zürih, Berlin gibi çeşitli başkentleri dolaşarak, Rusya'daki Türkler hakkında konferanslar verdi ve çeşitli devlet adamları ile görüşmeler yaparak muhtıralar sundu. Hey'et, bu konferans ve muhtıralarında, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine Rusya Türklerine yapılan haksızlıkları anlatarak onların istiklâle kavuşturulması için yardımcı olmalarını istiyordu⁵².

Alman, Avusturya ve Bulgar hükûmetlerine verilen muhtıralar, 1915 yılının Aralık ayında Budapeşte'de "Pester Lloyd-

---

⁵⁰ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule*, Stanford, California 1992, s. 76.

⁵¹ Bala, a.g.e., s. 160.

⁵² Bala, a.g.e., s. 161.

Gesellschaft" Matbaasında bastırılmıştı⁵³. Bu muhtırada Rusya'daki Türklerin kısaca tarihleri, kültür hareketleri ve 1905'ten sonraki siyâsî emelleri anlatılmış, son kısmında ise istekler sıralanmıştı. Muhtırada, Rusya'nın maksadının, idaresi altında bulunan Rus olmayan milletleri Ruslaştırarak olduğuna ve güçlenecek Rusya'nın gelecekte Avrupa için yaratacağı büyük tehlikeye dikkat çekilmişti. Rus esiri Türk-Tatarların yaşadığı toprakların iktisadî potansiyeli ve Avrupa devletleri için önemi belirtilmişti. Muhtırada, Türk ülkelerinin tam istiklâle kavuşturulması için "dostlarımızdan, İslâmın lideri Halife ve büyük Sultan'dan, Alman ve Avusturya-Macaristan İmparatorundan ve Bulgar hükümdarından ve onların kahraman halklarından bizi Rus boyunduruğundan kurtarmalarını istiyoruz" deniyordu⁵⁴.

"Rusya, kendi tebaası bulunan Türk ve diğer Müslüman halkların en tabii, meşru ve mukaddes haklarını ellerinden almıştır. Onlara kendi ırkdaşlarıyla her türlü temas ve münasebet tesisi yasak edilmiştir. Meselâ, Kazanlı veya Kafkasyalı bir Türk'e, Türkistan ve Kırgız yerlerinde mülk ve arsa satın almak kat'iyen memnurdur. Rusya'daki Türkler en mukaddes dinî vazifelerini bile icradan mahrum bırakı(lı)yorlar, her türlü harsî ve millî terbiye imkânı onların ellerinden alınmıştır..."

"... Ellerimizi göklere kaldırarak istirham ediyoruz:

Bizi Rus zincirinden kurtarınız!..."⁵⁵ feryadıyla sona eriyordu.

Türk-Tatar Hey'eti, Mayıs 1916'da Lozan'da toplanan "Milliyetler Kongresi"ne de katıldı ve gayesini bu Kongreye katılan bir

---

⁵³ Bu yayınlardan ikisi şunlardır: Aktschura oğlu Jussuf, **Die gegenwärtige Lage der mohammedanischen Turko-Tataren Russlands und ihre Bestrebungen** (Rusya'daki Müslüman Türk-Tatarların bugünkü durumu ve faaliyetleri), 12 s. (basıldığı yer ve tarih yok) ikinci belge **Denkschrift des Komitees zum Schutze der Rechte der mohammedanischen türkisch-tatarischen Völker Russlands**, Budapest, 1915 (Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar halklarının haklarını koruma Komitesinin muhtırası). Bkz. Bala, a.g.e., s. 161.

⁵⁴ Serge A. Zenkovsky, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık** (Çev. İzzet Kantemir), İstanbul 1983, s. 111; Devlet, a.g.e., s. 245.

⁵⁵ Bala, a.g.e., s. 161.

çok ülke temsilcisine anlattı. Hey'et sadece Osmanlı İmparatorluğu'unun müttefiklerine değil aynı zamanda İsveç, Norveç, Danimarka, İsviçre ve A.B.D. gibi tarafsız ülke liderlerine de muhtirasını yollamıştı. Kadı Abdürreşid İbrahim, Ağaoğlu Ahmed Bey, Akçuraoğlu Yusuf ve Hüseyinzade'nin imzaladıkları muhtıra, 25 milyon Rusya müslümanının, Tatarlar, Başkırlar, Kırgızlar, Sartlar, Tacikler, Türkmenler ve Kafkasya Dağlı Halklarının tamamen yok olmak tehlikesinde olduklarını bildiriyor ve kurtarılmaları talep ediyordu⁵⁶.

Heyet muhtirasında neredeyse bütün Avrupa devletlerini ve Amerika Birleşik Devletleri'ni vazifeye çağırıyordu; "Biz bu ricamızı, halk ve milletlerin haklarını ayaklar altına alan Rusya'ya karşı savaşılan muzaffer Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'a yöneltmekle kalmayıp, aynı ricalarla İsveç, Norveç, Danimarka, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri gibi tarafsız ülkelere ve hattâ Rusya'nın müttefiki olan İngiltere, Fransa ve İtalya'ya da hitap ediyoruz. Böylece Rusya'nın dostlarına da bu ricalarımızı duyurmak isteriz: Çünkü onlar, milletlerin muhafazasını, millî hakların korunmasını ve millî bağımsızlıkların emniyet altına alınmasını, bu savaşın gayesi olarak ilân etmişlerdir" demekteydi⁵⁷.

Rusya Mahkûmu Müslüman Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi'nin bu çalışmaları Rus makamlarını oldukça rahatsız etmişti. Rus yetkililer Türk aydınlarına baskıyı arttırdı. Duma'daki Müslüman mebuslar hey'etin kendileriyle ilgisi olmadığını belirtmek zorunda kaldılar⁵⁸. Yusuf Akçura'nın liderliğindeki komite faaliyetlerini yürütürken, Kuzey Kafkasyalı, Azerbaycanlı ve Gürcülerden ibaret bir "Kafkasya Komitesi" kurulmuş (Aralık 1915), bu komite de Avrupa

---

⁵⁶ Basil Nikitine, "Le problème musulman selon les chefs de l'émigration russe", *Revue du Monde Musulman*, Vol. LII (Decembre 1922, Paris), s. 6-7.; Zenkovsky, a.g.e., s. 111; Devlet, a.g.e., s. 243.

⁵⁷ Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Ankara 1987, s. 51 komite neşriyatının bazılarının isimleri veriliyor.

⁵⁸ Zenkovsky, a.g.e., s. 112-113.

lkelerinde faaliyetlere girmişti. "Kafkasya Komitesi"nde hey'et başkanlığını Kuzey Kafkasya kökenli MüŐir (mareşal) Fuat Paşa yapıyordu. Üyeler ise Knez MaŐabeli, Kamil Toğridze (Gürcü), İsa Paşa, Aziz Meker (Kuzey Kafkasyalı) ve Selim Bedboh(ov) (Azeri)'tan ibaretti. "Kafkas Komitesi" de "Türk-Tatar Komitesi" gibi 1915 yılının Aralık ayında Berlin ve Viyana'yı ziyaret etmişti. Hey'et yeleri verdikleri muhtırada Kafkasya'nın durumunu anlatıyor ve dört devletten müteŐekkil bağımsız bir konfederasyonun kurulmasını talep ediyorlardı. Bu arada iki komite bir araya gelerek kendilerine göre bir işbirliği yapmışlardı. Ocak 1916'da Lozan'da "Rusya mahkmu milletler" konferansı toplanmış ve bu konferansta Rusya mahkumu milletler için kültür muhtariyeti mes'elesi iŐlenmiŐti. Dört mülteci Türk lideri AkÇura, İbrahim(ov), Aga(yev) ve Hüseyinzade Rusya müslümanları adına konuŐarak, dinî ve medenî muhtariyet yanında, Rusya Müslümanları üzerinde kanunî kısıtlamaların kaldırılmasını ve Rusya'da seÇim sisteminde deĐiŐiklikler yapılmasını talep etmişlerdi. Rusya Türklerinin Osmanlı İmparatorluğu ile federatif bir birlik kurma arzusunda bulduklarını gösteren birkaç fikir de bu konferanslarda belirtilmiŐti⁵⁹.

Bütün bu faaliyetler Rus idaresinde yaşayan Türklerin durumunu Avrupa kamuoyuna anlatmak için yapılmıŐti. Ne var ki, bu dileklerinin gerçekleşmesi Türkiye ve müttefiklerinin harbi kazanmalarına bağlıydı. Neticede Türkiye ve müttefiklerinin harbi kaybetmeleri bütün bu çalışmaların neticesiz kalmasına yol açmıŐtır.

Kafkas cephesinde savaş Türkiye aleyhinde geliŐirken bu komitelerin faaliyeti Azerbaycan millî hareketini gündemde tutan bir unsur olmuştur.

---

⁵⁹ Zenkovsky, s. 112; Devlet, 245-246; G. Jschke, "1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler", *Kurtuluş*, sayı: 28, 29, 30 (Şubat, Mart, Nisan 1937, Berlin).

D. Birinci Dünya Savaşı Döneminde Bakü

1) Savaşın Halk Üzerindeki Etkileri ve Sosyal Hareketler

Azerbaycan Türkleri, fiilen savaşın dışında olmalarına rağmen savaşın ekonomik, sosyal ve psikolojik ağırlığını üzerinde hissetmiş pek çok problemlerle yüz yüze gelmişlerdi. Bakü bu problemlerin en yoğun yaşandığı bir şehirdi. Bu büyük petrol şehrinde nüfusun karışık etnik yapısı karşılaşılan ekonomik ve sosyal problemlerin çözümünü güçleştiriyordu. Bakü'de 1916 nüfus istatistiğine göre 95.000 Müslüman'a karşılık 90.000 Rus ve 63.000 Ermeni bulunuyordu⁶⁰.

Hem gelişmiş bir sanayi şehri hem de canlı bir kültür merkezi olan Bakü, aynı zamanda Rus siyasî partilerinin faal olarak çalıştıkları bir yerdi. Bu partilerin çalışmaları Bakü'deki geniş işçi kitlesini etkilemekte sık sık grevler boykotlar yapılmaktaydı. Savaş sırasında genel seferberlik ilân edilmiş ve olağanüstü hal uygulanmaya başlamış olduğundan işçi hareketleri bir süre için sona ermişti. Bolşevikler, Ocak 1918'de bir konferans düzenlemişler fakat geniş bir katılım elde edememişlerdi⁶¹.

Diğer yandan, savaş yıllarında görülen yüksek enflasyon sebebiyle tüketim mallarının fiyatları çok yükselmiş ve geniş halk kitlesi üzerinde yıkıcı bir etki yapmıştır. Bakü'de Eylül 1914-Ocak 1917 arasında ekmek fiyatı % 100, şeker fiyatı %51, süt fiyatı % 205, ve yumurta fiyatı % 292 artmıştır. Aynı dönemde çalışanların ücretlerindeki artış ise fiyatların gerisinde kaldı. Gıda maddelerinde ortalama fiyat artışı % 256.3 iken ücretlerdeki artış ortalama % 218'de kalmıştır. Fiyatlar en çok 1916 yılında artmış ve sonraki yıl da

---

⁶⁰ R.G. Suny, **Bakü Komünü, Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf**, (Türkçe terc. Kudret Emiroğlu) İstanbul 1990, s. 33.

⁶¹ Suny, **a.g.e.**, s. 72.

bu artış sürmüştü⁶². 1916 yılında ekmek fiyatı %54, et %142, süt %123, yumurta %110, tereyağı %152, patates %47, lahana %13.9, nebatî yağlar %154 arttı⁶³. Bu yıllarda reel ücretler ise sürekli düşmüştü.

Hazar Denizi'nin önemli limanı Bakü, stratejik konumuyla Rusya için Orta Doğu'ya açılan bir kapı olduğu gibi zengin petrol kaynakları ve gelişen petrol sanayii ile Rusya ekonomisini ayakta tutan bir merkez durumundaydı. Rusya hemen bütün petrol ihtiyacını buradan sağlıyordu. Son yıllarda kömür kıtlığı fabrikaların ısıtma sistemlerini petrole çevirtmelerine yol açmış ve böylece Bakü petroleri Rus İmparatorluğu için kritik bir öneme sahip olmuştu. Savaş devam ederken de ihtiyaç duyulan petrolün temini için bazı tedbirler alınmıştı. 4 Mart 1915'te yayınlanan bir çarlık emrinde II. Nikola, Ulaştırma Bakanı S.V. Ruhlov'u askeriye ve sanayiye petrolün sağlanması için görevlendirdi. Sıkıyönetim ve olağanüstü halin yürürlükte olduğu yerlerde petrol üreticileri önce Ulaştırma Bakanlığı'nın emrini yerine getirmekle mükellef ettiler. Diğer müşterilere olan mükellefiyetlerinde serbesttiler. Petrolün dağıtımını yapmak için çeşitli bakanlıklar ile askeriye ve sanayi temsilcilerinden bir komite teşkil edildi⁶⁴.

Fakat alınan bütün tedbirlere rağmen savaş yıllarında Petrol fiyatları hızla arttı. Ocak 1915'te 1 pud ham petrolün fiyatı 42.24 kopek iken 1916'da 46.1 ve 1917'de 68.7 kopek oldu. Rus Hükûmeti, 31 Aralık 1915'te 1 pud (16.4 kilogram) ham petrolün fiyatını 45 kopek tesbit etmiş ve bu fiyatı sabit tutmak istemişti. Fakat yüksek enflasyon nedeniyle artan maliyetler petrol şirketlerini zarara sokmaya başladı. Bunu üretimde ciddî düşüşler takip etti⁶⁵.

---

⁶² Suny, a.g.e. s. 73.

⁶³ Kazemzadeh, a.g.e., s. 46-47.

⁶⁴ Alstad, a.g.e., s. 75.

⁶⁵ Suny, a.g.e., s. 74

Aynı şekilde, savaş yıllarında Azerbaycan'da pamuk ekim alanları 1913 yılında 93.000 desyatinden (1 desyatin=1.09 hektar) 1917 yılında 33.000 desyatine inmişti. Hayvancılıkta da durum karışıktı. Ekonominin en önemli kesimi olan petrol üretimi 1913 yılındaki 468 milyon pудdan 1917'de 358.2 milyon pud seviyesine indi. Diğer alanlarda da üretim yarı yarıya düşmüştü⁶⁶.

Savaş sırasında tarım üretiminin düşmesi, ulaşımın aksaması ve askeriye'nin büyük işe talepleri diğer kalabalık şehir ve kasabalarda olduğu gibi Bakü'de de gıda sıkıntısına sebep oldu. Bakü'de gıda talebiyle ayaklanmalar çıkmaya ve büyük grevler yapılmaya başlandı. Bakü'de 1916 yılında 16.000 işçi greve gitti. Giderek siyasî amaçlı grevler de yapılmaya başlandı⁶⁷.

Savaşın başında ilân edilen genel seferberlikten Rusya ekonomisinin ihtiyaç duyduğu petrol üretiminin etkilenmemesi için Bakü petrol sanayiinde çalışan kalifiye Hristiyan işçilerin sefer görev emirleri ertelenmişti. Dolayısıyla 1914-1917 yılları arasında bu işçilerin yalnız % 20-22 kadarı askere alınmıştı. Grevlere katılanların askere alınmasına öncelik verilmekteydi⁶⁸.

Harb sebebiyle ortaya çıkan ve gittikçe ağırlaşan ekonomik zorluklar yüzünden uğradıkları kayıpları telâfi etmek isteyen Bakü işçileri, toplu hareket etmeye ve sendikalar etrafında birleşmeye başlamışlardı. Bakü'de güçlenen sendikalar daha yüksek ücret ve sekiz saatlik iş günü talebiyle grevlere başlamıştı⁶⁹.

1915 yılı sonunda grevlere önyak olmak isteyen bir çok işçi ve Bolşevik lideri tutuklanmıştı. Bir kısmı da tutuklanmaktan kurtulmak için başka yerlere gitmişlerdi. Askerlik görevine tâbi olan

---

⁶⁶ Hasanov, a.g.e., s. 30.

⁶⁷ Suny, a.g.e., s. 75-76; Altstadt, a.g.e., s. 76.

⁶⁸ Suny, a.g.e., s. 77.

⁶⁹ Suny, a.g.e., s. 77; Kazemzadeh, a.g.e., s. 47.

işçiler, orduya alınarak grevler kırılmaya çalışılıyordu. Fakat bu ekonomik mücadele, Mart 1917 ve sonrasında Bakü'de ve hatta bütün Azerbaycan'da meydana gelen olayların sadece bir parçasıydı⁷⁰.

E. Gence Millî Komitesi, İslâm Cemiyet-i Hayriyyesi ve Azerbaycan Gençlik Teşkilâtı'nın Çalışmaları

1) Gence Millî Komitesi

Gence Millî Komitesi 1905 yılından beri gizli veya açık bir kuruluş olarak Azerî Türklerinin haklarını müdafaa etmekteydi. Gizli meseleler Nesib Yusufbeyli, açık meseleler ise Ali Ekber Refibeyli tarafından idare edilmekteydi⁷¹. Komitenin daimî olarak vazife başında bulunacak beş kişilik bir icra heyeti seçilmişti: 1- Nesib Yusufbeyli, 2- Yarbay H. F., 3- Aslan Safiyurtlu, 4- Molla Muhammed Pişnamazzade, 5- Ahmed Cevat⁷².

Çarlık idaresi Müslümanları askere almamakta idi. Fakat Alman cephesindeki Rus orduları büyük kayıplar verdiği için, 1916 başlarında ordunun insan ihtiyacını karşılamak için, Türkistan ve Kafkasya Müslümanlarından da asker alınacağı bildirildi. Müslüman halkı endişeye düşüren bu haber alındığında Rus Hükûmetinin gizli bir karar alarak kendilerini imhâya karar verdiği şüphe etmeye başlamışlardı. Bu konuda bilgi almak ve görüşmelerde bulunmak üzere Gence Millî Komitesi, Emekli Kaymakam Ali Ekber Refibeyli, Avukat ve

⁷⁰ Kazemzadeh, a.g.e., s. 47.

⁷¹ I. Dünya Harbi başladığı sıralarda Komitenin üyeleri şunlardı: 1- Nesib Yusufbeyli (Hukukçu, Gence belediye reisi yardımcısı, Adem-i Merkeziyet Fırkasının lideri), 2- Ali Ekber Bey Refibeyli (Emekli), 3- Halil Bey Hasmehmetli (Hukukçu, Belediye reisi), 4- Ali Ekber Bey Hasmehmetli (Avukat), 5- Ales Bey Hasmehmetli (Avukat), 6- Hasan Bey Ağaoğlu (Doktor), 7- Arslan Bey Safiyurtlu (Avukat), 8- Büyük Mirza Muhammed (Öğretmen), 9- Küçük Mirza Muhammed (Öğretmen), 10- Mirza Hüseyin (Öğretmen), 11- Muhammed Bakır Şeyhzamanlı (Belediye azası), 12- Hasan Fettah Bey (Banka muhasebecisi), 13- Komiteci Ali Hacı (Tüccar), 14- Sarı Hacı Ali Ekber (Tüccar), 15- Naki Şeyhzamanlı (Gence Gençlik Teşkilâtı Reisi). Bkz. Naki Keykurun (Şeyhzamanlı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sabık Millî Emniyet Müdürü), **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları**, İstanbul 1964, s. 28-29.

⁷² Keykurun, a.g.e., s. 29.

Belediye Başkanı Halil Hasmehmetli⁷³ ve eski Gence Hanı Cevat Han'ın torunu Avukat İsmail Han'dan teşekkür eden üç kişilik bir heyeti Tiflis'e gönderdi. Burada Kafkasya Genel Valisi ile görüşen heyette bulunan Halil Hasmehmetli ve İsmail Han, 1907'de Rus Duma'sında aza olarak buldukları sırada, Azerilerin harb kabiliyetinden bahsederek Azerbaycan'dan orduya asker alınmasını teklif ettiklerini, ancak Çar idaresinin Azerî halkına inanmayıp, kendilerine daima şüphe dolu nazarlarla baktığından bu teklifi reddettiğini hatırlattılar. Şimdi halkın kalbinin kırıldığını ve kendilerinin askere alınmasının doğru bir hareket olmayacağını söylediler. Buna karşılık Vali kendilerine hak vermekle birlikte bu kararın kat'i olduğunu itirazın kabul edilmeyeceğini bildirdiğinde o ana kadar hiç konuşmayan Ali Ekber Refibeyli sözü alarak, şu tarihî konuşmayı yaptı:

"Sorarım size; hükûmetiniz hangi yüzle bizden yardım bekliyor, asker istiyor? Yüz küsûr seneden beri bizlere daima esir muamelesi yaptınız. Vatandaşlığa bile kabul etmediniz. Komşularımız olan Ermeni ve Gürcüler için açtığınız okulların yüzde birini bizler için açmadınız ve bizleri karanlıkta bıraktınız. İlim, irfan görmemiş cahil kütleden herşey beklenir. İdareniz halkımıza sevgi yerine nefret aşılamış ve neticede sevgi yerine nefret kazanmıştır. Şimdi cahil bıraktığınız bu halktan asker istiyorsunuz. Toplayacağınız bu askerler de idarenize karşı nefret, kin doludur. Hatta cephede, sizden intikam almak maksadıyla, ellerine vereceğiniz silâhları size karşı çevirecekler, düşman saflarına geçecekler. Sonra da hükûmetiniz ister istemez bu hareketin hesabını geride kalan halkımızdan sormaya kalkışacaktır. Zira hükûmetinizin tarihinde bunun örnekleri vardır⁷⁴". Bu sözler Genel Valiyi hayrete düşürmüştü. O, bu konuda hükûmetin kararının kesin olduğunu bildirmişti.

Heyetin yaptığı bu görüşme neticesinde yalnızca gönüllülerden ve süvari sınıfından asker alınması konusunda

⁷³ Bkz. A. Caferoğlu, "Bereketleri Mücahit Halil Bey Hasmehmet", **Mücahit**, Cilt: III, Sayı: 33-34 (Eylül-Ekim 1960, Ankara), s. 3-8.

⁷⁴ Keykurun, a.g.e., s. 24-26.

anlaşmaya varılmıştı. Kafkasya ve Orta Asya Müslümanlarının askere alınmasına ait emirname 25 Haziran 1916'da imzalandı ve hemen yayınlandı⁷⁵. Ruslar, 1916'da Kafkasya Türkleri arasından topladıkları gönüllülerden Diki Divizya (Vahşi Tümen) adını verdikleri 6 alaydan ibaret bir tümen teşkil ettiler. Bu tümen Rusların Tatar alayı (Tatarski polk) dedikleri Azerbaycan alayı da dahil Dağıstan, Kabardin, İnguş, Asetin, Çeçen gibi muhtelif Kafkas milletlerinden meydana gelmişti⁷⁶.

2) Kafkasya İslâm Cemiyet-i Hayriyyesinin Çalışmaları

Birinci Dünya Harbi başlarında Türk ordusunun Kafkas cephesinde ilerlemeye başlaması, Türkiye'nin 1878'de Berlin Antlaşmasıyla Rusya'ya harb tazminatının bir bölümüne karşılık olarak bırakmak zorunda kaldığı Elviye-i selâse (Kars, Ardahan, Batum)'de yaşayan Türk halkı arasında büyük sevinç yaratmıştı. Ne yazık ki, bu ilerleme başarıyla yürütülememiş ve Sarıkamış felâketi adı verilen mağlubiyet neticesinde Kars, Ardahan, Batum yanında diğer Doğu Anadolu şehirleri de Rus işgali altına düşmüştü. Rus ve Ermeni katliamlarına maruz kalan Türk ve Müslüman ahalisine ancak kardeş Azerbaycan Türkleri şevkat ellerini uzatmışlardır. Kardeş Kömeği (Kardeş Yardımı) adı ile tarihe geçen bu insanî yardım faaliyetleri Türkiye ve Azerbaycan arasında kardeşliği tebarüz ettiren önemli olaylardan biridir.

Sarıkamış felâketini takip eden katliamlar yanında şiddetli kış ve bulaşıcı hastalıklar nedeniyle yerlerinden yurtlarından olmuş bölge halkı şiddetli kışın ortasında aç ve perişan bir vaziyetteydi. Halkın bir kısmı Türkiye'ye doğru bir kısmı ise Kafkasya'ya doğru çekilerek savaş sahasından uzaklaşmaya çalışıyordu. Onların bu durumunu gören Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türk ve Müslümanlar

⁷⁵ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık* (Çev. İzzet Kantemir), İstanbul 1983, s. 115.

⁷⁶ Keykurun, *a.g.e.*, s. 22-26.

yardım için harekete geçmişlerdir. Rusya'nın her tarafında teşkil edilen İslâm Cemiyet-i Hayriyyeleri bu yardım işlerini yürüttüler. Rusya Devlet Duması âzâsından bir grup milletvekili 1915 yılı başlarında felâket bölgesini dolaşarak raporlar hazırladı. Bunlardan biri olan Mehmed Yusuf Caferoğlu raporunda şunları yazmaktadır:

"Bizim deste [ekip] Ardahan, Oltu semtlerinde işliyordu. Burası bir az akdem harekât-ı harbiyye meydanı olmuş olduğundan tahribat yapmış olan harp fırtınasının nişanları henüz yeni idi. Her taraf bir harâbe-zâre dönderilmiş, bütün mülk, mal, mahv ve tahrib edilmişti. Kışın şiddetli soğüğundan nâşi daha ziyade dehşetli bir şekil almış olan bu hâl içinde aç çıplak, korkmuş, kömeksiz felâketzedeler yaşıyorlardı. Bunların her bir cihetten ihtiyacı o kadar büyük ve şiddetli idi ki, bizim deste mümkün olan kadar bu bîçârelere muâvenet ve yardım gösterirdi. Destemizde işleyenler soğuktan donmuş olan aç uşak (çocuk) ve arvadları [kadınları] gözü yaş akıtmadan görebilmiyorlardı. Bu sûretle zulmün pençe-i kahrı altında atılmış olanlardan bir çoğunu ölümden halâs ettiler"⁷⁷.

Ayrıca merkezi Bakü'de olan ve bir çok şehir ve kasabalarda şubeleri bulunan Bakü İslâm Cemiyet-i Hayriyyesi, Kardeş Kömeği: (Kardeş Yardımı) adıyla tanınmıştı. Rus işgaline düşen Doğu Anadolu'da çeşitli şubeler açarak harp felâketzedelerine Azerbaycan halkının yardımlarını ulaştırarak büyük bir fedakarlık örneği vermişti. İşgal altında Türk topraklarında dolaşarak kimsesiz çocukları toplayan Azerbaycan Cemiyet-i Hayriyesi'ne bağlı görevliler, bunları Bakü'de yurtlara yerleştiriyorlar ve bakımlarını sağlıyorlardı. Azerbaycan millî şairi Ahmet Cevat Cemiyet-i Hayriye çalışmalarında aktif görev almış Bakü ile Kars arasında müteaddid seyahatler yapmıştı⁷⁸.

---

⁷⁷ Yavuz Akpınar, "Kardeş Kömeği'ni Hatırlayalım", *Azerbaycan Türkleri*, Yıl: 1, Sayı: 1 (1 Nisan 1990, İstanbul), s. 11-12.

⁷⁸ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yay., İstanbul 1975, s. 193-194.

Bazı Azerî tiyatro toplulukları "Kars-Ardahan Müselmanları nef'ine", "Anadolu felâket-zedeleri hayrına" gibi ifadelerle maksatlarını açıkça ortaya koyarak sergiledikleri oyunlarla İslâm Cemiyet-i Hayriyyesi'ne yardım topluyorlardı. Yapılan yardımlar, bu konuda şiirler ve diğer yazılar redaktörlüğünü Mehmet Emin Resulzade'in yaptığı **Kardeş Kömeği**⁷⁹ adlı eserde toplanmıştır. Ayrıca yine geliri Anadolu harb-zede yetimlerine harcanmak üzere bazı kitapçıklar neşredilmişti⁸⁰.

3) Azerbaycan Gençlik Teşkilâtının Çalışmaları

Ruslar, Kafkas cephesinde esir aldıkları çok sayıda Türk subay ve askerini trenlerle Sibiryaya sürüyorlardı. Bu trenler Kafkasya'dan geçerken Azerbaycan ve Dağıstan'ın Müslüman Türk ahalisinin büyük üzüntüsüne sebep oluyordu. Ruslar Bakü karşısındaki Nargin adasında da bir esir kampı kurmuşlardı.

Azerbaycan Türk gençleri tarafından Gence'de kurulmuş olan Gence Gençlik Teşkilâtı bu Türk esirlere mümkün olan her türlü yardımı yapmaktaydı. Gence Belediye Başkanı Halil Bey'in yardımıyla Gence istasyonunda bir kamp ve hastahane kurulmuştu. Burada istihdam edilen doktorlar esirleri muayene ederek hasta ve yaralıları ayırıyor, tedavi ve istirahatlerini temin ediyorlardı. Ancak iyileştikten sonra yollarına devam ediyorlardı. Yiyecek, içecek ve sair yardımlar yapıyordu. Ölenler Rus yetkililer tarafından kendilerine teslim edildiğinde halk bunları merasimle göz yaşları içinde defn ediyordu.

---

⁷⁹ **Kardeş Kömeği, Kars, Ardahan Harb-zedelerinin Nef'ine Çıkan Bir Def'alık Edebî, Siyasî Mecmua, Bakû 1917.**

⁸⁰ Örnek olarak bkz. Hacı Selim (Seyyah) Kasımzade, **Anadolu Harbzedeleri**, Bakû, 1917, 16 s.; Selçuk Uysal ve Yavuz Akpınar, "Anadolu Harbzedeleri", **Azerbaycan Türkleri**, Yıl: 1, Sayı: 1 (1 Nisan 1990, İstanbul), s. 13-15; A. Caferoğlu, "Kardeş Kömeği", **Mücahit**, Cilt: 2, sayı: 4 (Ekim-Kasım 1959, Ankara), s. 8-10; Oruç Vurgun, "Kardeş Kömeği", **Mücahit**, Cilt: 3, sayı: 33-34 (Eylül-Ekim 1960, Ankara), s. 16-17.

Azerbaycan Türkleri, İhtilâlden sonra esirlikten kurtularak Türkiye'ye dönmekte olan esirlere de mümkün olan her türlü yardımı esirgememişler ve onların Gence, Yavlah istasyonu, Karabağ, Hudaprin köprüsü, İnan zerinden Türkiye'ye emniyetle gitmelerine yardımcı olmuřlardır⁸¹.

---

⁸¹ Gençlik Teşkilâtinin alışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Keykurun, a.g.e., s. 29-37.

II. BÖLÜM

AZERBAJCAN TÜRKLERİNİN ÖZERKLİK ARAYIŞI

A. Rusya'da Mart ihtilâli

1) İhtilâli Meydana Getiren Şartlar

Azerbaycan Türkleri Rusya'nın yenilmesini ve hürriyete kavuşmayı ümit etmekteydiler. 1917 yılında Rusya'da meydana gelen ihtilâller Azerbaycan Türklerinin bu ümitlerinin kuvvetlenmesini ve istiklâl yolununun açılmasını sağlayacaktı.

Birinci Dünya Harbi'nin getirdiği ağır yükler Rusya ekonomisinde derin yaralar açarken, 1917 yılı başlarında, Rus ordunun disiplini de gevşemeğe başlamıştı. Avrupa cephelerinde üst üste gelen hezimetler sebebiyle savaş umumî bir bıkkınlık yaratmıştı. Çok sayıda insan gücünün askere alınması yüzünden sayısız fabrika kapanmış, ziraî üretim düşmüştü. Bilhassa büyük şehirlerde yiyecek sıkıntısı başgöstermiş, hükûmet idarî ve ekonomik düzeni koruyamamıştı. Yüksek enflasyon ve karaborsa halkı canından bezdirmişti. Sıkı yönetime rağmen Bolşeviklerin propagandaları etkili olmuş ve gittikçe güç kazanmıştı. Uzun süren savaş ve ağır vergiler halkı yıldırılmış ve ordudan asker kaçakları artmıştı.

Rusya İmparatorluğu'na bağlı milletler arasında da büyük memnuniyetsizlikler ve ayrılma istekleri dolayısıyla isyanlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Meselâ Türkistan'da ahaliden maddî yardım olarak "mecburî teberrular" alınması, "savaş ihtiyaçları vergisi" ve "hediyeler" toplanması büyük huzursuzluklara sebep oldu. Buna ilâve olarak 25 Haziran 1916 tarihinde çıkarılan bir emirname o zamana kadar askerlikten muaf olan Türkistan Müslümanlarından 19-43 yaş arasındaki erkeklerin, cephelerde geri hizmet görmek, siper kazmak gibi işler için kullanılmak üzere seferberliğe tabi tutulması, Rus

idarecilerin bin bir türlü baskı ve zulümlerinden bıkmış olan Türkistan Türkleri arasında isyanlar çıkmasına sebep olmuştu⁸².

2) Rus Çarlığının Devrilmesi ve Geçici Hükûmetin Kuruluşu

Rusya'da, Ocak 1917'de halk ve işçiler arasında huzursuzluk had safhaya ulaşmış, hükûmete karşı nefret artmıştı. Memleketin her tarafında grevler başlamıştı. Bütün bunlara rağmen Rus Çarı II. Nikola keyfi idaresine devam etmek istiyordu. 26 Şubat 1917'de toplantılarına başlayan IV. Duma'nın Başkanı Rodzyanko'nun halkın taleplerine kulak vermesi yolundaki uyarılarını dikkate almayan Çar II. Nikola, ihtilâlcî hareketin Meclisten geldiğine hükmederek 11 Mart 1917'de Duma'yı dağıtmak istemişti. Nihayet 12 Mart 1917'de Petrograd (St. Petersburg)'da çıkan büyük bir isyan sonunda II. Nikola kardeşi Mihail'i halef tayin ederek tahttan çekilmek zorunda bırakıldı. Ancak Mihail de 16 Mart 1917 günü tahttan vaz geçmiş ve 303 yıllık Romanovlar sülalesi sona ermiştir. Devlet işlerini yürütmek için Duma Başkanı idaresinde "Geçici bir komite" teşkil edildi. Yeni bir anayasa hazırlayacak olan Kurucu Meclis toplanıncaya kadar yüksek hakimiyetin 15 Mart 1917'de Knez L'vov tarafından kurulan IV. Duma'nın Kadet, Menşevik ve SR'ler (Sosyalist ihtilâlciler) mebuslarından meydana gelen Geçici Hükûmette olduğu açıklanmıştı. Hükûmette sosyalistlerden, yalnız "İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti" üyesi Aleksandır Kerenski Adalet Bakanı olarak görev almıştı.

3) Rusya'daki Mart İhtilâlinden Sonra Kafkasya ve Özel Maveray-ı Kafkasya Komitesi'nin Kurulması

Bu konudaki haberler 15 Mart 1917'de Güney Kafkasya'nın idare merkezi Tiflis'e ulaştığında Rus İmparatorluğunun otoritesi sona erdi. Polis caddelerden çekildi hükûmet daireleri kapandı. Gizli polis şefi tutuklandı. İhtilâlcî silâhlı çeteler ortaya çıktı. Gürcüler,

---

⁸² Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 427-429; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985, s. 249-265.

Ermeniler ve Azerîler büyük mitingler yaptılar. Herkes demokrasiyi konuşuyordu. Harb sırasında Kont Vorontsov-Daşkov yerine Güney Kafkasya'ya Genel Vali atanmış olan Grand Dük Nikolay Nikolayeviç, 18 Mart 1917'de görevinden alındı⁸³.

Güney Kafkasya'nın idaresi için Prens Lvov'un imzasını taşıyan emirle 22 Mart 1917'de Duma'nın üyelerinden bölgenin millî gruplarını temsil eden vekillerden özel bir komite OZAKOM (Osobyi Zakavkazskii Komiteet=Özel Maveraya Kafkasya Komitesi) teşkil edildi. Tiflis'te işe başlayan Komite üyeleri Kharlamov (Rus Kadet), M.İ. Papajanov (Ermeni Sağ Kadet), M.Y. Caferov (Azerî, partisiz, daha sonra Müsavat'a girmiştir), Prens Kita G. Abaşidze (Gürcü, tanınmış Menşevik, daha sonra yerini Gürcü A.İ. Çhenkeli aldı) ve P.N. Pereverzev'dir. Komitenin başkanı V.A. Kharlamov'dur. Komite kolektif bir genel valilik gibi Güney Kafkasya'da bütün idarî yetkiye sahiptir ve doğrudan doğruya Geçici Hükûmete karşı sorumludur. Kanun çıkarma yetkisi yoktur. Gürcü Sosyalistlerini memnun etmek için Chekidze de Komiteye dahil edildi. Fakat Genel vali kadar prestije sahip olmayan bu komite çok zayıftı ve önündeki problemlere çözüm getiremedi⁸⁴.

4) Rus Geçici Hükûmetinin Savaş Hakkındaki Politikası

Geçici Hükûmetin başkanı Prens Lvov, 9 Nisan 1917'de, Rus milletine bir bildiri yayınlarak "Hür Rusya'nın amacı ne başka milletlere tahakküm etmek, ne ellerinden millî ülkelerini koparmak, ne de onlardan kuvvetle topraklar almak olmayıp her milletin kendi kaderine hakim olması esası üzerine sağlam bir barış kurmaktır..." demesine bakanlar Rusya'nın emperyalist siyasetten ayrılacağını, kendi ülkesine ülkeler katma hırsından vaz geçip dış siyasette demokratik bir yol tutacağını umarken bildirinın devamında "Müttefiklerimize karşı olan bütün üstlenmelere saygı göstermek yolu

⁸³ M. Filips-Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, London 1918, s. 280, 285.

⁸⁴ Kazemzadeh, a.g.e., s. 34; Suny, a.g.e., s. 84 not 12.

ile yurdumuzun haklarını korumak..." şeklindeki sözlerine bakanlar da Rusya'nın eski istilacı siyasetine devam edeceğine inandılar⁸⁵. Çarlığın devrilmesi ile Rus halkı yanında bütün millî azınlıklar için ferahlatıcı ve ümit dolu bir dönemin başladığına inanılmaktaydı. Şimdi, ortaya çıkan en önemli meselelerden biri milliyetler meselesiydi. Geçici Hükümet 20 Mart 1917'de yayınladığı bir kararname ile din, ırk ve millî menşesine bakılmaksızın bütün vatandaşların eşit olduğunu ilân etti. Yayımlanan kararnamelerle millî azınlıklar üzerinde Çarlık tarafından getirilmiş bazı sınırlamalar kaldırıldı ve bazı işlerde özerklik tanındı. Bununla birlikte Geçici Hükümet, millî azınlıklara geniş haklar tanıyarak Rusya'nın dağılmasına meydan vermemek için de dikkatli davranıyordu.

Geçici Hükümetin ilk işi basın ve konuşma hürriyetini sağlamak, bütün siyasî mahkumları serbest bırakmak, polis teşkilâtını dağıtmak oldu. İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti iktidara ortak olmak için Geçici Hükümete karşı mücadeleye başladı. Bu sırada Alman hükümeti Rus idaresini zayıflatmak için İsviçre'de sürgünde bulunan Lenin'in de içlerinde bulunduğu 19'u bolşevik olan 32 ihtilâlcinin İsveç yoluyla Rusya'ya dönmesini sağladı. Bundan sonra kuvvetlenen sosyalistler, Petrograd'ta yaptıkları büyük nümayişler sonunda Geçici hükümetten 6 bakanlığın kendilerine verilmesini sağladılar. Bu defa Kerenski savunma bakanı oldu. Kerenski'nin savaşa devam etmek istemesi halkı memnun etmedi. Moskova şehir Duması için ve Moskova civarı nahiyelerin Dumaları için 18 Haziran 1917'da yapılan serbest seçimlerde sadece %11 oy alan Bolşeviklerin Eylül 1917'de yapılan seçimlerde oyların %51'ini alarak güçlerini ortaya koyduklarını görüyoruz⁸⁶.

---

⁸⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, T.T.K. yay., Ankara 1983, s. 67-68.

⁸⁶ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 433-434; Devlet, a.g.e., s. 234-235.

20 Temmuz 1917'de L'vov hükûmeti yıkıldı. Bu hükûmette adalet bakanı sonra da savunma bakanı olarak bulunan Aleksandr Kerenski hükûmeti kurdu.

5) Mart 1917 İhtilâlinde Sonra Kafkas Cephesinin Durumu

1916-1917 kışının çok şiddetli geçmesi ve uzun sürmesi sebebiyle Osmanlı-Rus Kafkas cephesinde çatışmalar hemen hemen durmuş gibiydi. İki tarafın da esas kuvvetleri geriye konaklama yerlerine alınmış ve mevzilerde çok az kuvvet bırakılmıştı. Kış mevsiminin ortaya çıkardığı ulaşım güçlükleri Türk ordusunun ikmalini çok zorlaştırmış orduda yiyecek ve yem istihkakları azaltılmıştı.

Rus ordusu da aynı durumdaydı. Ruslar, Bitlis, Muş, Erzincan, Trabzon hattını işgal etmiş olmalarına rağmen ordunun iâşe ve ikmalinde büyük güçlükler çekiyorlardı. Harbin başından beri bu cephede hasta, yaralı ve ölü olmak üzere 100.000 kadar zayıat vermiş olan Rus ordusu esas ikmal merkezlerinden oldukça uzaklaşmıştı.

Buna rağmen, Rus Kafkas Ordusu Başkumandanlığı, Sivas'a kadar ilerlemeyi, Samsun ve Sinop'a asker çıkarıp Yozgat istikametinde taarruzu ve İran'daki Rus kuvvetlerini Musul istikametinde ilerleterek İngilizlerle iş birliği içersinde Türk ordusunu iki ateş arasına almayı planlıyordu. Ruslar ayrıca, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının işgali için de uygun bir fırsat bekliyorlardı. Ancak ağır savaş şartları Rusya'nın dengelerini altüst etmiş ve 12 Mart 1917'de çıkan ihtilâl sonucu içinden çürümüş Çarlık idaresi devrilmişti. Bu olay Kafkas cephesinde de önemli değişikliklere sebep oldu. Rus Genelkurmayı planlarını uygulamaya koyamazken Türk tarafı

da gelişmeleri yakından izlemeyi ve vaziyetin açıklık kazanmasını beklemeyi tercih etti⁸⁷.

Yeni kurulan Rus Geçici Hükûmeti sonuna kadar savaşa devam etmek kararıyla Alman cephesinde taarruza girişti ise de büyük bir mağlubiyete uğradı. Rus Karadeniz donanması Türkiye'nin kıyı şehirlerine tesirsiz bazı taarruzlarda bulundu. Kafkas cephesinde ise önemli bir harekât olmadı. Ancak Rusya'da gittikçe güçlenen Bolşeviklerin savaş aleyhtarı propagandalarının etkisi ile Rus ordusunun disiplini günden güne bozuluyordu. Ordunun kendini terhis etmesi ve Rusya içlerine doğru bir asker akınının başlaması üzerine Rus Geçici Hükûmeti 9 Mayıs 1917'de Rusya'nın işgalindeki Doğu Anadolu'daki sivil idareye Ermenileri atamaya başladı. Rus idaresi Doğu Anadolu'yu Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon vilayetlerine bölerek, buralara Rusya Ermenilerinden valiler tayin etti. Böylece bu cephedeki Rus kazançlarının bekçiliği görevi Ermenilere veriliyordu. Ermeniler bu konuda neler yapılabileceğini tesbit etmek üzere Ekim 1917'de Tiflis'te ikiyüzden fazla delegenin katıldığı bir kongre topladılar. Çeşitli Ermeni partilerinin temsilcilerinin katıldığı bu kongrede Taşnakçılar çoğunluğu teşkil ediyordu. Kongrede Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu içine alacak "Büyük Ermenistan"ın kurulması kararı alındı. Bu emeli gerçekleştirmek için çalışacak yirmibeş kişiden ibaret bir "Ermeni Millî Meclisi" ve onbeş üyeli "Ermeni Konseyi" kuruldu⁸⁸.

Ermeniler bütün hesaplarını Osmanlı Devleti'nin yıkılması üzerine yapmış olduklarından Kafkas cephesinin çökmesini

---

⁸⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı**, cilt: II, Genelkurmay Başkanlığı yay. Ankara, 1993, s. 413-414; Allen ve Muratoff, Yudenic'in askeri başarılarını anlatırken "Anadolu'da Türkleri tam askeri yıkıma uğramaktan ancak 1917 baharındaki Rus İhtilâli kurtarmıştır" demektedir. W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, a.g.e., s. 438.

⁸⁸ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu, 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu yay, Ankara 1991, s. 122-123; R. G. Hovannisian, **Armenia on the Road to Independance, 1918**, Los Angeles 1967, s. 69 vd.

istemiyorlardı. Geçici Hükûmetin Doğu Anadolu için aldığı tedbirleri sevinçle karşıladılar. Bolşevik İhtilâli sırasında Kafkas cephesinde harp hareketleri durmuş ve ilân edilmemiş bir ateşkes durumu oluşmuş bulunuyordu.

B. Geçici Hükûmet Döneminde Azerbaycan'ın Siyasî Hayatı ve Özerklik Üzerine Tartışmalar

1) Bakü ve Gence'de İdare

Çarlığın devrilmesi Azerbaycan Türkleri arasında büyük sevinçle karşılanmış ve hürriyete kavuşmak için bir fırsat olarak değerlendirilmişti. Çarın devrilmesinden on gün kadar sonra, esaretin sona erdiğine inanan Azerbaycan Türklerinin ilk hareketlerinden biri, Gence Kalesi'nin meydanında bulunan ve 1804 yılında şehit Gence kahramanlarının kanları üzerinde Rus işgal kuvvetlerinin zaferini simgelemek üzere kiliseye çevrilmiş olan şehrin en büyük mabedi Han Mescidi'ni tekrar camiye çevirmek oldu⁸⁹.

Azerbaycan Türklerinin kültür hayatında önemli bir yeri olan "Molla Nasreddin" dergisi de mutlakiyetin devrilmesinin Azerbaycan halkı için hoşbahtlık olduğunu yazmıştı⁹⁰. İnkılâbın "mazlum sınıflara hürriyet, mahkûm milletlere de muhtariyet" vereceği umuluyordu. Kurucu Meclis'in bir an evvel toplanarak köylülere toprak, amelelere iş, milletlere de muhtariyet temin etmesi umumî arzuydu⁹¹. Halkın Kurucu Meclis'ten taleplerinin neler olacağı konusunda pek çok toplantılar yapılmakta ve kararlar alınmaktaydı.

12 Mart 1917 İhtilâlinden sonra Petrograd'ta kurulan Geçici Hükûmet'ten gelen emir üzerine Bakü'de yeni hükûmetin yerel organı olarak çalışacak Yürütme Komitesi'nin kurulmasına başlanmıştı. Geniş

---

⁸⁹ Adil Han Ziyadhan, *Azerbaycan Hakkında Tarihi, Edebî ve Siyasî Malûmât*, Hükûmet Matbaası, Bakü 1919, s. 46.

⁹⁰ Hasanov, a.g.e., s. 31.

⁹¹ Resulzade, a.g.e., s. 37.

içtimaî sınıfların katılımı ile Halk Örgütleri Yürütme Komitesi (İspolnitel'nyi Komitet Obşçestvennih Organizatsii veya İKOO) kurulmuştu. Komite'nin Mart 1917'de üye sayısı 75'ti. Coğrafyadan başka ortak nitelikleri olmayan insanlardan meydana geliyordu. Komitenin sekreteri V.İ. Frolov'du. Komitenin yönetiminde daha önce devlet idaresinde çalışmış liberal görüşlü kişiler çoğunlukta⁹².

2) Müslüman Siyasî Partileri ve Çalışmaları

Kısa süre sonra Bakü'de hegemonya kuracak olan Bolşevikler, faaliyetlerini genişletmeye başlamakla birlikte Bakü Sovyeti'nde henüz azınlıktaydılar. Nitekim Bakü Sovyeti'nin 19 Mart 1917'de yapılan ilk toplantısında, Bakü işçilerinin yarısı demek olan, 52.000 işçi tarafından seçildiği söylenen 52 delegenin tanınmış bolşevik Stepan Şaumyan'ı giyabında sekreter seçmelerine rağmen Sovyet'in sadece 9 üyesi Bolşevik Partisi'ndendi⁹³.

a) Sosyal Demokrat Himmet Partisi

Bakü'de otuzdan fazla Müslüman örgüt içinde ne "Müsavat" ne de "Himmet" Bakü'deki bütün Müslüman örgütleri veya Müslüman işçileri temsil eder hale gelemedi. Müslüman köylüler arasında ise hiçbir siyasî teşkilatlanma mevcut değildi. Müslümanlar arasında bazı etnik ve mezhep ayrılıkları onların bir araya gelmelerini engelliyordu. Azeriler, İranlılar, Dağıstanlılar ve Volga Tatarlarının, ayrı siyasî teşkilatlar içinde yer almaları Müslümanların siyasî hayatında bölünmelere yol açıyordu. İhtilâlden sonra, 9 Nisan 1917'de, Volga Tatarları bir şura seçtiler; bu şura üç haftada üç bin üye kaydetti. Çok geçmeden Volga Tatarları "Birlik", İranlılar da "Adalet" adında ve "Himmet"le birlikte çalışan sosyalist örgütler etrafında toplandılar⁹⁴. Azerbaycan Sosyalistlerini temsil eden Himmet'in geçici komitesinin

⁹² Suny, a.g.e., s. 83-84.

⁹³ Suny, a.g.e., s. 85; Hasanov, a.g.e. s. 31.

⁹⁴ Suny, a.g.e., s. 95 ve aynı yer not 39.

başında Doktor Neriman Nerimanov bulunuyordu. Diğer üyeleri arasında Azizbekov, Bünyadzade, M.N. İsrafilbekov ve H.N. Sultanov vardı.

b) Müsavat Partisi

Azerbaycan'da Müslümanların en büyük partisi, Müsavat Partisiydi. 1911'de kurulmuş olan Müsavat'ın kuruluş beyannamesi İslâmî mahiyet taşımaktadır. O sırada Trablusgarb savaşının devam etmekte bulunması Müslüman haklarına geniş bir şekilde değinilmesine etkili olmuştur. Partinin programında özetle:

"Bir zamanlar soylu İslâm milleti bir yandan Pekin'e dayanmış, diğer yandan Avrupa'da Alhamra saraylarını inşâ ediyordu. Asya ve Afrika'ya hâkim olan İslâm, bugünkü günde parçalanmış ve İslâm devletleri yabancıların elinde oyuncak olmuşlardır, milletlerimiz ise onların nüfuz ve tahakkümünde inlemektedir... Dolayısıyla, Kur'ân'ın, eldeki bütün imkânlarla düşmanı def etmeği emreden âyet-i şerifesi mucibince Müsavat Partisi kurulmuş olup, bütün Müslümanları birleştirmek, Müslümanların millî ve medenî haklarını korumak maksadıyla açıkça ortaya çıkmağa karar vermiştir... Parti, millet ve mezhep farkı gözetmeden bütün manevî ve maddî güçleri birleştirmeyi gaye ediniyor" dedikten sonra şu maddelere yer veriliyordu:

1. Milliyet ve mezhep farkı gözetmeden bütün Müslümanların birleşmesi,
2. İstiklâllerini kaybetmiş Müslüman memleketlerinin yeniden müstakil olmalarına çalışılması,
3. İstiklâllerini müdafaa ve ihya için çarpışan bütün Müslüman memleketlerine maddî ve manevî yardımda bulunulması,
4. Müslüman milletleri ve memleketlerin tedafiî ve taarruzî kuvvetlerini artırmak için yardım edilmesi,
5. Bu idelerin yayılmasına mani olan bütün engellerin yıkılması,
6. Müslümanların birleşmesine ve terakkîsine çalışan diğer bütün fırkalarla irtibat tesis edilmesi,

7. Beşeriyetin saadet ve terakkîsine çalışan yabancı fırkalarla, ihtiyaç görüldüğü nisbette irtibat ve mübadele-yi efkârda bulunulması,

8. Müslümanların yaşamak uğrunda savaşı vesaitini onların ticaret, sanayi ve alelumum iktisadî hayatlarını kuvvetlendirmeğe yönelik çalışmaların yapılması⁹⁵.

Petrograd'daki Bolşevik darbesinden bir gün sonra, 8 Kasım 1917'de Müsavat Partisi, Bakü'de topladığı birinci kongrede mahallî özerklik ilkesini esas alan şu programı kabul etti:

"1- Rusya Devleti'nin şekli-i idaresi millî-mahallî muhtariyetler esası üzerine kurulu koşma (federatif) halk cumhuriyetinden ibaret olmalıdır.

2- Hürriyet-i kelâm, matbuat, vicdan, toplanma, teşkilât ve tâtil (grev) gibi siyasî hürriyetlerle beraber, muhtariyetlerdeki hükûmet şeklinin koşma halk cumhuriyetlerinden ibaret olması, işçi kanununun bütün muhtariyetlerde, bir türlü olarak tatbiki ve toprak meselesinin esaslı bir şekilde hal ve ıslahı gibi demokratik esaslar, Rusya koşma halk cumhuriyetinin anayasasına konarak, devletçe teminat altına alınmalıdır.

3- Muayyen mahalle malik olan (yani Rusya memleketinin muayyan bir kıt'asında çoğunlukla yaşamakta olan) Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan, Başkırdistan gibi Türk ülkeleri, mahalli muhtariyet almalıdırlar. İdil boyu ve Kırım Tatarları ve Rusya'da yaşayan başka Türk kavimlerine, mahallî mümkün olmazsa, millî muhtariyet verilmelidir (Ek: Başka Türk olmayan dindaşlara da, fırka muhtariyet talep edip onlara her veçhile yardım etmeyi ödev bilir.).

4- Muayyen mahalle mâlik olmayan milletlere, millî-medenî muhtariyet hakkı verilmelidir.

---

⁹⁵ Geniş bilgi için Bkz. Mirza Bala Mehmetzade, **Millî Azerbaycan Hareketi**, Ankara 1991, s. 38-39. Mehmet Emin Resulzade'nin vefatından sonra Müsavat Partisi'nin başkanlığını yapan yazarın bu eserinin ilk baskısı **Millî Azerbaycan Hareketi Müsavat Halk Partisi Tarihi** (Berlin 1938) adını taşımakta ve bu partinin millî Azerbaycan hareketindeki rolünü tebarüz ettirmektedir.

5- Muhtariyetlerin hududunu tayin etmek, ülke içi anayasalarını tertib eylemek, gerek mahallî, gerek millî muhtariyetlerin kendi kurucu meclislerince hallolunmalıdır.

6- Cumhuriyet heyetine dahil olan muhtariyetler, öz aralarında müşterek gördükleri maksat ve talepler üzerinde birleşebilmelidirler.

7- Cümle muhtariyetli eyaletler, merkezî hükûmetle ancak vatan müdafaası, meskûkat, gümrük, haricî siyaset, demir yolu, posta-telgraf ve başka bunun gibi umumî işlerle merbut olmalıdır.

8- Muhtariyetli eyaletler, idarî, mâlî, teşriî, medenî ve adlî gibi dahilî meselelerde müstakil olmalıdır.

9- Rusya Cumhuriyeti'nin umumî işlerini idare etmek için bütün muhtariyetlerin nümayendelerinden ibaret bir kongre teşkil olunmalıdır.

10- Her bir mihtariyetin merkezinde, kanun koymak vazifesiyle muvazzaf bir meclis-i mebusân ve koyulacak kanunları icra etmekle muvazzaf bir şura-yı vükelâ (nazırlar heyeti) teşekkül etmelidir.

11- Her bir muhtariyetli eyalet, mahallî işlerinde geniş imtiyazlara malik vilâyet, kaza ve nahiyelere bölünmelidir⁹⁶.

Görüldüğü gibi Müsavat, mevcut şartlar dahilinde, henüz istiklâl yerine mahallî muhtariyet talep ederek bunu kanunî yoldan gerçekleştirmek istemektedir. Fakat ileride görüleceği üzere Rusya, idaresindeki Türklere muhtariyeti dahi çok görecektir ve bu konuda hiçbir adım atmayacaktır. "Hak verilmez, alınır." düsturuna uyarak Türkler de kısa zaman sonra silâhlı mücadeleye girişecek, bu yolda kurbanlar verecek ve özerklik artık yeterli olmayacaktır. Yeni hedef istiklâl olacaktır.

---

⁹⁶ Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 52-53.

c) Bağımsız Demokratik Grup

"Bağımsız Demokratik Grup" milliyetçi çizgide hareket eden Azerî liberalleri temsil eden bir siyasî partiydi. 1905 ihtilâlinden sonra siyasî tecrübe kazanmış Ali Merdan Topçubaşı ile Ali Han Hoyski de bu parti üyeleri arasındaydı. Himmet Bakü'de Bolşeviklerle işbirliği yaparken, Tiflis'te Menşeviklerin yanında yer aldı. İ.M. Abilov, S. Ağamalıoğlu, A. Pepinov ve A.H. Karayev Tiflis'te Himmet'in Menşevik kanadını teşkil ederek "Al Bayrak" ve "Gelecek" adlı iki gazetenin neşrine başladılar⁹⁷.

d) Rusya'da Müslümanlık ve İttihad-ı İslâm Partileri

Bakü'deki "Rusya'da Müslümanlık" ve Gence'deki "İttihad-ı İslâm" partileri Eylül 1917'de birleşerek "Rusya'da Müslümanlık-İttihad Fırkası" adını almıştır. Çoğu zaman sadece "İttihad" adıyla anılmaktaydı. İslâmcılık ideolojisini savunan dindar çevrelerin partisi olarak İslâmcılık ideolojisini savunuyordu. Türkçülük ve milliyetçiliği ondan dah çok Azerbaycanizmi yıkıcı buluyordu. Partinin başında Karabek Karabekov, harpten önce Jön Türklerle ilişkisi varken harp sırasında Çarlık taraftarı olarak ün yapmış karanlık bir kişiliğe sahipti. Geçmişte sosyalistlere maddî destek sağlayan milyoner İsa Aşurbekov da partinin önde gelen isimlerindendi. Merkezci olmayan demokratik bir Rusya Cumhuriyeti'nden yanaydılar. Parti, halk arasında da oldukça etkiliydiler. Önderleri şehirli meslek sahipleri olmasına rağmen Azerî köylülerle sıkı bağ kurabilmiş bir partiydi. Müsavat'a şiddetle karşı koyan partilerin başında geliyordu⁹⁸. Sert muhalefeti Azerbaycan için yıkıcı bir rol oynamıştır.

e) Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası ve Programı

Rus monarşisinin yıkılmasından kısa bir süre sonra 1917 yılı Nisan'ının başında Gence'de kurulan yeni Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası da "Federalizm" fikrini kuvvetle savunmaktaydı.

⁹⁷ Swietochowski, a.g.e., s. 126-127.

⁹⁸ Swietochowski, a.g.e., s. 128.

Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası "**Meramname ve Nizamname**" adı ile Nisan 1917'de Gence'de programını yayınlayarak maksadını ortaya koymuştu. Parti programında Rusya idare şeklinin birbirine federal bağlarla bağlı halk cumhuriyeti olmasını istemektedir. Özerk eyaletler savunma, para basımı, gümrük ve dışişlerinde merkezî hükûmete bağlı; ancak içişlerinde idarî, malî, teşriî, medenî [kültürel] ve adlî konularda tamamen bağımsız olacaktır. Özel olarak bütün Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan ve Başkırdistan için mahallî, İdil-boyu ile Kırım Tatarları ve diğer Rusya'da yaşayan Türk kavimleri için millî özerklik istemekteydi. Eğer diğer Müslüman topluluklarından da özerklik isteyen olursa parti onlara da yardım edecekti. Parti programı bu konuda şunları bildirmektedir:

"Fırkanın maksadı; 1. Rusya'da mahalli ve millî adem-i merkeziyet esası üzere cumhuriyet-i enam teşkilidir; 2. Hususî olarak tümen Azerbaycan, Türkistan, Kırgızistan ve Başkırdistan için mahallî, İdil-boyu ile Kırım Tatarları ve diğer Rusya'da yaşayan Türk kavimleri için millî muhtariyet istiyor. Gayr başka Müselman vatandaşlar da (Dağıstanlı Kürtler ve Acarlar gibi) özlerine muhtariyet talep ederlerse, fırka onlara daha bir cihetten kömek edecektir.

"Yukarıda zikrolunan cümle muhtariyetli eyaletler merkezî hükûmet ile vatan müdafaası, meskûkat, gümrük ve haricî siyaset hususunda olan irtibatını muhafaza ediyor; 6. Muhtariyetli eyaletler dahilî meselelerde (idarî, malî, teşriî, medenî ve adlî) müstakildir".

Yine programda, Rusya'da yaşayan "necib Türk milleti"nin genel meselelerini çözmek üzere millî ve medenî [kültürel] ittifak kurulması öngörülmüştü. Bunun yanında, Rusya'da yaşayan bütün Müslümanların meselelerini çözüme kavuşturacak İslâm Müftüsünün başkanlığında bütün Müslüman eyalet ve milletlerinin temsilcilerinden "Heyet-i Diniyye" kurulması buna Türk olmayan Müslümanların da temsilcileri katılması isteniyordu. Parti bu amaçlarına ulaşmak için

bütün emekçi vatandaşlara dayanacaktı. Programda bu konular şu şekilde ortaya konuluyordu:

"Rusya'da yaşayan Türk Millet-i necibesinin cümle kavimlerine ait umumî meseleleri hal ve tesviye etmek için millî ve medenî ittifak teşkil olunur. Bu ittifakın suret-i teşekkülü hukuk ve vazifeleri muhtariyetli eyaletlerin birinci nedvesinde (görüşmesinde) tayin olunur.

"Rusya'da yaşayan bütün İslâmların millet ve mezheb ayırmaksızın dinî meselelerini hal ve tesviye için seçilmiş müfti-i İslâm taht-ı sadaretinde cümle İslâm eyalet ve milletleri nümayendelerinden teşkil olunmuş bir Heyet-i Diniyye kurulur (Bu heyete Türk muhtariyetli eyaletlerinden başka gayr-i Türk İslâmların yani Kürdlerin, Acarların, İnguş, Osetin, Çerkes ve diğer Dağıstanlıların nümayendeleri (temsilcilerileri) dahi iştirak edecekler).

"Meramnamede zikredilen cümle maksatlara yetişmek için fırka alelumum zahmetkeş vatandaşlara istinad edilecektir⁹⁹.

Parti, adı ve programıyla Osmanlı Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni akla getiriyordu. Gence vilâyetinde köylü ve şehirli geniş halk kitlesine dayanan Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın temel ideolojisi Türkçülüktü. Parti lideri hukuk tahsili yapmış Nasip Yusufbeyli 1908'de bir müddet İstanbul'da bulunmuştu ve Türkçü bir kişiliğe sahipti. Adem-i Merkeziyet Partisi, Difaî teşkilâtından geliyordu. Rüstembekov (Rüstembeyli), Dr. Ağazade ve Has-Mehmedov (Has Mehmedli) kardeşler parti önderleri arasında idi. Bunların 1905 ihtilâlinden beri bilinen federalizm düşünceleri, şimdi bütün Rusya'yı

---

⁹⁹ Türk Adem-i Merkeziyet Fırkası programının bu kısımlarını Fransız alfabesiyle Türkçe olarak nakleden: Basil Nikitine, "Le problème musulman selon les chefs de l'émigration russe", *Revue du Monde Musulman*, vol. LII (Décembre 1922, Paris), s. 1-54.

içine alan bir tasarı olarak ortaya çıkıyordu¹⁰⁰. Aynı zamanda Gence Millî Teşkilâtı'nın da başkanı olan parti lideri Nasip Yusufbeyli, parti kadrosu içinde oldukça tanınmış idealist kişileri de toplamıştı. Bunlar arasında Cevad Ahundzade (şair), Naki Şeyhzamanlı (Difaî Teşkilâtı'nın başkanı), Mehmet Bakır Bey (Naki'nin ağabeyi), Ali Ekber Sarıimamkulu, Ali Ekber Refibeyli, İstanbullu İsmail Hakkı sayılabilir¹⁰¹.

3) Müslüman İçtimaî Cemiyetleri Şurası (Müslüman Millî Şurası)'nın Kurulması

Azeriler, Müslüman içtimaî cemiyetlerinin birlikte hareket etmelerini sağlayacak yetkili bir kurulu, "Müslüman İçtimaî Cemiyetleri Şurası"nı oluşturmak için Mart 1917'de çeşitli toplantılar yaptılar. Ali Merdan Topçubaşı'nın önderliğinde 1917 Nisan ayı başlarında kurulan Konsey'in seçilen geçici İcra Komitesi'nin başkanlığına M.H. Hacinski getirildi¹⁰².

Müslüman Millî Şurası'nın İcra Komitesi, Müslümanlara millî sloganları etrafında toplanmaları için çağrıda bulundu. Böylece gelecekte Rusya Kurucu Meclisinde Müslüman temsilcilerinin halkın desteğini arkalarında hissedeceklerini bildirdi. Komitenin yayınladığı bildiride Müslümanları memnun edecek Rusya hükûmet şeklinin sadece bir demokratik cumhuriyet olacağını da belirtiyordu. Ancak demokratik bir cumhuriyet Müslüman haklarını garanti edebilirdi. Müslüman Millî Konseyi'nin yayın organı: "Biz parlamenter ülkelerde burjuva anayasal rejimlerinin bizim gibi Müslümanlara hiç bir şey vermediğini asla unutmayacağız. İngiltere ve Fransa buna örnek olarak gösterilebilir. Rus emperyalistleri bizim dostumuz olamaz." diye yazıyordu¹⁰³.

¹⁰⁰ Swietochovski, a.g.e., s. 125.

¹⁰¹ Tuğaç, a.g.e., s. 141-142.

¹⁰² Suny, a.g.e., s. 95; Hasanov, a.g.e., s. 31.

¹⁰³ İzvestiya (Müslüman İçtimaî Teşkilâtları Komitesi), No. 1, Ratgauzer, Revolutsiya i grajdanskaya voyna v Baku, Baku 1927, s. 68'den nakleden Kazemzadeh, a.g.e., s. 51.

Müslüman Millî Şurası'nın ilk siyasî programı "demokratik cumhuriyet ve Müslümanların birliğini savunmak"tan ibaretti. 1917 Nisan'ının başlarında Bakülü Müslüman öğrenciler de "Güney Kafkasya Azerileri ile Dağıstan ve Orta Asya Müslümanları için Rusya merkezî hükûmetinden ayrı millî toprak özerkliği" talebinde bulunan bir karar kabul ettiler¹⁰⁴.

4) Kafkas Müslümanları Kurultayı

Yeni kurulan Müslüman İctimaî Cemiyetleri Şurası 15-20 Nisan 1917 tarihleri arasında Birinci Bütün Kafkasya Müslümanları Kurultayını topladı. Yeni Rusya'nın idare şeklinin "federal" yapıda olmasını talep eden şu karar kabul edildi:

"a) Kafkasya Müslüman Kurultayı millî siyasî maksada ait meseleyi müzakere ederek Müslüman kavimlerin menafiini en ziyade temin eden Rusya şekli-i idaresinin mahallî federasyon esası üzerine kurulu cumhuriyet-i enâm olduğunu kabule karar verir.

b) İslâm dininde olan bütün kavimlerin ruhanî ve medenî irtibatını nazara alarak Kafkasya Müslüman Kurultayı bütün Rusya Müslümanları için vaz-ı kavânin selahiyetine mâlik umumî bir idare teşkilini lâzım görür."

Azerbaycan Türklerinin muhtariyet idealini açıkça ortaya koyan bu karar bir tarafta Türkçüler, diğer tarafta İslâmcılar ve Sosyalistler olmak üzere yapılan uzun münakaşalar sonunda kabul edilmişti. Türkçüler, federasyon esasının kabulünü isterken Azerbaycan için de ayrıca mahallî muhtariyet istemişlerdi. İslâmcılar ise Rusya Müslümanlarını ancak birleşik Rusya içinde tek bir idare altında toplamak mümkün olacağını düşünerek kültürel muhtariyetle yetiniyorlardı. Sosyalistler ise halk cumhuriyeti olarak kurulmuş birleşik Rusya taraftarıydılar.

Azeri milyoner Tagiyev, Geçici Hükümeti korkutacağını söyleyerek "Azeri" kelimesinin karardan çıkarılmasını sağladı. Bu

---

¹⁰⁴ Kaspiy, no. 82, 8 Nisan 1917'ye istinaden Suny, a.g.e., s. 96.

ihtiyatlılık Geçici Hükûmetle çatışmaktan kaçınma yanında takip edilecek genel siyaset hakkında Rusya'daki diğer Müslümanlara da danışma ihtiyacından doğuyordu¹⁰⁵.

5) Bütün Kafkasya Müslümanları Kongresi ve Kararları

Bütün Kafkasya Müslümanları Kongresinde genel Müslüman politikaları belirlenirken eğitim sistemi hakkında da yeni tezler benimsendi. Bunların birincisi Azerbaycan Türkçesinde genel parasız eğitim, ikincisi ise okulların Müslümanların kendileri tarafından idare edilmesi idi. Yerel dilde eğitim yapacak bir üniversitenin kurulması ve Müslüman Halkın daha adaletli temsili için Ozakom'a yeni Müslüman üyeler seçilmesi teklif edilmişti. Kongrede alınan kararlar arasında Müslüman askeri potansiyelinin anlaşılması için sayım yapılması kararlaştırılmış ve Müslüman askerî birliklerinin kurulması ve silâhlendirilmesi için çalışmak üzere özel bir büro tesis edilmişti¹⁰⁶.

12 Mart 1917 ihtilali üzerine Duma'daki Müslüman milletvekilleri kendi aralarında toplanarak, bütün Rusya Müslümanlarının temsilcilerinden meydana gelen bir kongre toplamaya karar verdiler. Rusya'daki bütün Müslümanlar tarafından seçilen ve 200 tanesi kadın olan 1.000 delege, 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da "Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi"ni meydana getirdiler. İlk gün Kuzey Kafkasyalı Ahmet Salih Bey başkanlığında yapılan açış konuşmalarının ardından 12 kişilik başkanlık divanı seçildi. İkinci oturumda ise kongre gündemi tesbit edildi. 3 Mayıs 1917'de açılan üçüncü oturumda gündemin en önemli maddesi olan Rusya'nın gelecekteki idare usulü hakkındaki görüşmelere geçildi. Rusya'nın gelecekte devlet kuruluşu meselesi müzakere edildi ve iki fikir ortaya çıktı. Ayaz İshakî, Ahmed Salih(ov) ve diğerlerinin savunduğu «ünitariste» gruba göre, Rus devlet sistemi, «kuvvetli ve yekpare bir

---

¹⁰⁵ Swietochowski, a.g.e., s. 129; Suny, a.g.e., s. 96 not 42.

¹⁰⁶ Swietochowski, göst. yer; Kazemzadeh, a.g.e., s. 52.

devlet içinde bütün etnik grupların sıkı iş birliği»ne dayanmalıydı. Coğrafi özerklik yerine hükûmet karşısında, bütün Rusya Müslümanlarının çıkarlarını üst düzeyde temsil edecek bir teşkilâtın kurulmasını ve Müslümanların kültürel özerkliğinin sağlanmasını talep ediyorlardı. Ahmet Salih(ov) Müslüman cemaatin küçük parçalara ayrılmasının taktikleri "böl ve yönet" olan emperyalistlere hizmet edeceğine dikkat çekiyordu. İslâmcılar laik temele dayalı millî kimliklerin oluşmasının ümmeti çözeceğini düşünerek buna karşı mücadele ediyorlardı¹⁰⁷. Sosyalistler ise özerkliğin sosyal gelişmeyi köstekleyecek toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin işine yarayacağını oysa merkezî Rus cumhuriyetinin Müslüman kitlelerin refah ve kültürel haklarını güvence altına alacağını söylüyorlardı.

Kafkasya Müslümanları adına Mehmed Emin Resulzade'nin tartışmaya açtığı ve savunduğu «federalist» fikre göre, her millî azınlık mülkî muhtariyete sahip bulunacaktı. Rusya'da milliyet meselesini en iyi şekilde halledecek ve halkların ihtiyaçlarını en iyi tarzda temin edecek idare federasyon usulü olabilirdi. Kafkasya, Türkistan, Başkır ve Kırım gibi etnik grupların yoğun yaşadığı bölge temsilcileri Mehmed Emin Resulzade'nin görüşünü destekliyordu. Müslümanların yoğun olarak oturduğu bu bölgelerin bütün Rusya'yı ilgilendiren önemli meseleler dışında tamamiyle kendi kendisini yönetmesi istikametinde düşünüyorlardı. Resulzade çözüm arayışını dinî açıdan değil millî açıdan ele alıyordu. Resulzade, "Hükûmetlerin idare şekli insanlık medeniyetinin tekmiline hâdim olmak için milletlerin istiklâlini temin etmelidir. ... Medenî bir devletin en uygun biçimi millî devlet şeklidir. Hiç şüphesiz ki, insan eşitliği salonuna her millet kendi salonundan girecektir. Büyük dünya saltanat mahallesi millî hükûmetler birliği biçiminde ve tasavvur olduğu gibi, bugünkü çok milletli ve çeşitli unsurlu mevcut milletlerde millî ve mahallî muhtariyet esası üzerine kurulu bir federasyon teşkil etmelidir"

---

¹⁰⁷ Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi (Tutanakları), (Yayınlayan: İhsan Ilgar) : Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990, s. 130-155.

diyordu. Resulzade konuşmasını Kafkasya Müslüman Kurultayı'nın yukarıda yazılan kararıyla bitirdi.

Kurultayın 7 Mayıs 1917 günü altıncı oturumunda Ahmet Salihov ve Resulzade'nin memleketin idare usulü hakkında fikir ve tekliflerini ortaya koyan önermeler okundu. Uzun müzakereler neticesinde 271'e karşı 446 oyla federalist görüş kabul edildi. Federalizm bütün Rusya Müslümanlarının millî hedefi haline geldi¹⁰⁸. Kongrede, Rus Kurucu Meclisine Müslüman Türk hakları bakımından sunulacak teklifleri hazırlayacak, Millî Merkezî Şura adı ile bir de Konsey kuruldu. Kongre, bu sefer Kazan'da olmak üzere Temmuz ve Kasım 1917'de iki defa daha toplandı. Fakat federalizm gerçekleşmeden Bolşevik ihtilâli meydana geldi¹⁰⁹.

6) Türk Ademi-i Merkeziyet Partisi ile Müsavat Partisinin Birleşmesi

Bakü Kurultayı sırasında sağlanan yakınlaşma sonrasında tarım sorununun çözümü konusunda bazı görüş ayrılıkları olmasına rağmen federalist görüşü savunan Müsavat Partisi ile merkezi Gence'de bulunan Türk Adem-i Merkeziyet Partisi Haziran 1917'de birleşti. Bu iki siyasî partinin birleşmesi Azerbaycan Türklerinin siyasî hayatında önemli bir gelişmedir. Çünkü oluşturulan yeni partinin kadroları memleketi istiklâle götürecek adımları atacaktırlar. "Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Fırkası" adını alan yeni partinin merkez komitesine Bakü'den M.E. Resulzade, M.H. Hacinski (Müslüman Millî Şurası'nın sekreteri), M. Refiyev ve M. Vekilov;

---

¹⁰⁸ A.g.e., s. 160-169, 230-300; Richard Pipes, **The Formation of Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923**, Cambridge, Mass, 1957, s. 77.

¹⁰⁹ Fahir H. Armaoğlu, "Bolşevik İhtilâli ve «Self-Determination» prensibi", **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: XVII, sayı: 2 (Ankara 1963), s. 211-250.

Gence'den de Nasib Yusufbeyli, H. Agayev, Ş. Rüstembekov ve Mirza Mehmed Ahundov olmak üzere 8 kişi seçildi¹¹⁰.

7) Himmet'in Millî Şura'dan Ayrılması

Müslüman Millî Şurası'nın kurulması ile Bakü'de Müslümanlar bir asgari siyasal program kabul etmişlerdi. Ancak bu Müslümanları tamamen birleştirecek bir temel olamadı. Müslüman Millî Şurası içinde yer alan birbirinden kesinlikle farklı üç ayrı grup vardı. 1- Himmetçiler, 2- Sol Sosyalist İhtilâlciler, 3-Müsavâtçılar ve Topçubaşı, Tagiyev gibi zenginlerin önderliğini yaptıkları liberaller. 12 Temmuz 1917'de yapılan yeni seçimlerle Müslüman Millî Şurası'nın yönetimi daha demokrat bir gruba geçti. Seçilen 22 kişi arasında: Kasım Kasımov, Behbud-han Cevanşir, Topçubaşı, Musa Tagiyev, Han Hoyski, Mehmed Hasan Hacinski, Ağa Hüseyin Tagiyev, Kazımzade ve Resulzade vardı. İşçi ve köylülerin temsilcisi olarak seçilen 6 kişiden biri de sonradan Bakü Sol SR'lerinin önderi olan M.G. Vezirov'du. Topçubaşı Komitenin başkanı, Vezirov sekreter, Hacinski ve Resulzade sekreter yardımcıları olmuşlardı. Konsey'in çalışmalarını kültürel konularla ve cemaat işleriyle sınırlamak isteyen Himmet zayıflığını görünce Millî Şura'dan ayrıldı¹¹¹.

8) Bakü'de Ortaya Çıkan Bazı Ekonomik, Sosyal ve Siyasî Problemler Karşısında Müslümanların Durumu

Millî Şura'nın yönetimine seçilen yeni Komite kabul ettiği belediye programı ile Şehir Dumasını şehrin bütün işlerinde yetkili olarak tanıdı. Dumanın esas görevinin "halkın mülk sahibi olmayan kesimine daha iyi hayat şartları sağlamak, onların maddî isteklerini karşılamak ve manevî kuvvetlerini geliştirmelerini güvence altına almak" olduğu belirtildi. Hükûmet, Sovyet gibi sınıfa dayalı bir örgüt değil bütün toplumun demokratik biçimde seçilmiş temsilcisi

¹¹⁰ Kaspiy, no: 135, 20 Haziran 1917; "Elizavetpol Federalistleri Bakü Müsavatçılarında daha tutucuydu. Resulzade yeni partinin sol kanadını temsil ediyordu", Suny, a.g.e., s. 96 not 44.

¹¹¹ Suny, a.g.e., s. 96-97 ve 97 not 47.

olmalıydı. Millî dilde öğretim yapan okulların açılması ve ders programlarında millî törelere daha fazla yer verilmesi istenmişti. Ekonomik konularda ise işçi piyasası ve konutları iyileştirilmeli, en fakirler hariç toplumun bütün kesimlerinden alınacak oranlı vergi Duma'nın mali siyasetini oluşturmalı, özel teşebbüs örkütülmemeliydi¹¹².

Çarlığın devrilmesiyle birlikte ortadan kalkan bazı müesseselerin bıraktığı boşluk doldurulamamış bozulan idare düzeni yeniden kurulamamıştı. Bakü'de gıda sıkıntısının had safhaya ulaşması üzerine 1917 yılı Nisan ayında gıda maddeleri vesikaya bağlanmıştı. Bakü şehrindeki yiyecek kıtlığından en çok fakir Müslüman Azerîler etkileniyordu. Açlık Müslüman kitleleri harekete geçirdi ve 1 Haziran 1917'de şehir meydanında toplanan 1.000 kişilik bir Azerî grubu buğday payının arttırılmasını talep ederek gösteriler yaptı. Göstericiler polis ve asker tarafından dağıtıldı.

Baku İl İlaş Komisyonu, bir toplantı yaparak buğday payının bir çeyrek azaltılması ve buğday istifçilerinin araştırılmasını kararlaştırdı. Gıda sıkıntısına gözü doymaz tüccarlar ve yiyecek istifleyen zenginlerin sebep olduğu ileri sürülüyordu. Bu kararın uygulamaya konduğu gün 19 Ağustos 1917'de harekete geçen bir takım gruplar sözde buğday istiflediklerinden şüphelendikleri kişilerin evlerine girmeye başladılar ve bunu Müslüman karşıtı bir hareket haline getirdiler. 24 Ağustos 1917'de 3.000 kadar Müslüman Azerî, Taze-pîr Camii'nde toplanarak kendilerine yönelik ayrımcılığı kınadılar¹¹³.

1917 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Bakü'de sosyal dengelerin altüst olmuş bulunduğu iyice açığa çıktı ve şehir grev dalgalarıyla sarsılmaya başladı. Ağustos ayında bir dizi grev yapıldı.

---

¹¹² Suny, a.g.e., s. 98.

¹¹³ Suny, a.g.e., s. 118-119.

27 Eylül 1917'de başlayarak 610 şirkette çalışan ve sayıları 52.920 olan işçi, sanayicilerin iş sözleşmelerini imzalamadığı gerekçesiyle 554 grev yaptı. Ayrıca 12.355 işçi de iki aylık avanslarını alamadıkları ve diğer sebeplerle altı gün süren bir greve gitmişti¹¹⁴.

1917 Eylül sonlarında Bakü'de, Rusların İran'ı boşalttıkları sırada buraya gelmiş olan Biçerahov¹¹⁵ kuvvetlerine bağlı muhafızların yaptığı taşkınlık ve tecavüzler halkı yıldırmişti. Bunlar Türk dükkânlarına ve mallarına el uzatmayı sakıncalı görmemekteydiler. Silâhlı Ermeniler de bunlara katılarak Bakü halkı için ciddî bir tehlike oluşturmaktaydılar. O sırada Bakü yönetimine hâkim olan Asker-Amele Şurası, cepheden dönen Ermeni askerlerine, çoğunluğu Rus olan Bakü petrol işçilerine ve Biçerahov kıt'alarına dayanarak sert bir idare uyguluyordu. İdarenin dayandığı bu kuvvetler yerli Müslüman ve Türk ahaliye düşman olduğundan, burada Türklerin güven içersinde yaşamaları mümkün görülüyordu. Sadece Müslüman Millî Şurasının halk üzerindeki olumlu etkisi bir ümit kaynağıydı¹¹⁶.

Azerbaycan Türkleri, Geçici Hükûmetin "zafere kadar savaş" politikasından endişe duymakta ve bu karara karşı çıkmaktaydılar. Ancak 9-14 Eylül 1917'de Petrograd'ta Geçici Hükûmeti devirmeye yönelik General Kornilov'un başlattığı karşı-ihtilalci ayaklanma girişimini de kınadılar. Topçubaşı Ali Merdan Bey imzasıyla yayınlanan bildiride Müslümanların isyancılara karşı oldukları açıklandı.

Azerbaycan'da Mart-Kasım 1917 arasında yaşanan bu çok önemli gelişmeler şimdi daha da genişlik kazanacak, millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması için daha büyük mücadelelerin başlamasına yol açacaktır.

---

¹¹⁴ Suny, a.g.e., s. 136.

¹¹⁵ Kuzey Kafkasya'dan Oset asıllıdır. Bkz. Nikitine, a.g.m., s. 29.

¹¹⁶ Hüsamettin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı, Kafkas Cephesinde, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar**, İstanbul 1975, s. 171-176.

C. Bolşevik İhtilali ve Bakü'de Siyasi Durum

1) Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı Ele Geçirmeleri

Kerenski hükûmetinin savaştan yana tutumu halk arasında hayal kırıklığına yol açmıştı. Bu hükûmetin karşısında yer alan Bolşevikler ise "İlhaksız tazminatsız barış!" sloganı ile ileri çıkarak kısa zamanda güçlendiler ve nihayet Bolşevik İhtilâli (7 Kasım 1917)'ni yapanlar bir darbe ile Geçici Hükûmeti devirerek idareyi ele aldılar. Bolşevik Hükûmeti Almanlarla derhal mütareke imzalayarak savaşa son verdi. Brest-Litovsk'ta Almanya ve müttefikleri ile barış görüşmelerine başladı. Bir yanda Bolşeviklerin Kızıl ordusu diğer yanda ise Müttefikler (bilhassa İngilizler ve Fransızlar) tarafından desteklenen Çarlık yanlısı Beyaz Rus kuvvetleri arasında büyük ve kanlı bir içsavaş başladı.

Bolşeviklerin lideri Lenin iktidara geldikten sonra 24 Kasım 1917'de "**Rusya Halkları Beyannamesi**"ni ve hemen sonra da 3 Aralık 1917 tarihli Lenin ve Stalin imzasıyla "**Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine**" hitaben özel bir çağrı neşrederek millî unsurların ve Müslümanların sempatisini ve desteğini kazanmaya çalıştı. Bu beyannameye göre Müslümanların inanç ve geleneklerine saygı gösterileceği vaad ediliyor, hiçbir engelle karşılaşmadan millî hayatlarını tanzim edecekleri bildiriliyordu. Lenin ve Stalin'in gayesi Müslümanların desteğini alarak Bolşevik iktidarını sağlam bir şekilde kurmaktı. Bu bildirin bazı kısımlarında:

"...-Rusya'nın emekçi halkı tek bir arzu ile yanıp tutuşmaktadır: Şerefli bir sulhün akdini sağlamak ve bütün dünyadaki mahkum milletlere hürriyetlerini elde etmelerine yardımcı olmak.

-Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiryaya ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, Kafkasötesi Türk ve Tatarları (Azeriler), Çeçenler ve Kafkas Dağlıları (Dağıstanlılar). Rus Çarları zalimleri tarafından camileri, minberleri yıkılmış, dinleri âdetleri çiğnenmiş olanlar, biz sizlere hitap ediyoruz!

-Bundan böyle akide ve âdetleriniz, millî ve medenî bütün müesseseleriniz hür ve her türlü taarruzdan masun olduğu ilân olunuyor. Yani millî hayatlarınızı hür ve mümanaatsız olarak tesis ediniz. Sizin buna hakkınız vardır. Biliniz ki, gerek sizlerin ve gerekse bütün Rusya'da yaşayan milletlerin hakları, İhtilâl'in bütün kudreti ve onun organı olan işçi, asker ve köylü mümessillerinin Sovyetleri tarafından korunmaktadır.

-Şark Müslümanları Acemler, Türkler, Araplar, Hindular...

-Tahtından indirilmiş Çarın imzaladığı ve devrilmiş Kerenski Hükûmeti'nin onayladığı, İstanbul'un ele geçirilmesine ait gizli antlaşmanın yırtıldığını, yok edildiğini bilidiririz. Rusya Cumhuriyeti ve onun hükûmeti olan Halk Komiserleri Sovyeti (Şûrâsı), yabancı memleketlerin işgaline karşıdır. İstanbul Müslümanların elinde kalmalıdır.

-İran'ın taksimine ait muahede de yırtılmış ve yok edilmiştir. Harp hareketleri biter bitmez, askerler İran'dan geri çekilecek ve İranlılara kendi mukadderatlarını tayin etme hakkı temin edilecektir.

-Türkiye'nin taksimine ve ondan Ermenistan'ın koparılmasına ait muahedenin de yırtıldığını ve yok edildiğini ilân ederiz. Askerî hareketler biter bitmez Ermenilere kendilerinin siyasî mukadderatlarını kendilerinin serbestçe tayin hakkı temin edilmiş olacaktır.

-Kulluk ve esaretiniz hiç bir zaman Rusya ve Rusya'nın ihtilalci hükûmeti tarafından istenmemektedir.

-Kendi memleketinize kendiniz sahip olmalısınız. Kendi hayat ve maişetinizi kendi arzu ve bünyenize göre tanzim ediniz. Sizin buna hakkınız vardır; çünkü mukadderatınız, kendi elinizdedir.

-Biz, bayraklarımızla bütün dünyanın mazlum milletlerine hürriyet götürüyoruz¹¹⁷ denilmektedir.

---

¹¹⁷ "Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom) Reisi Lenin ve Milliyetler Komiseri Reisi Stalin'in Rusya ve Şark'taki Müslümanlara Hitabı", bkz. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 649-652.

Bu parlak vaadlerin esaret altında yaşayan milletlere büyük umutlar vermemesi mümkün değildi. Fakat Rusları yakından tanıyan Müslüman aydınlar bu beyannamenin manasını ve bolşeviklerin gerçek niyetini ta başından sezerek ona göre hareket ettiler. Bolşeviklere inananlar daima azınlıkta kaldılar.

Görüldüğü gibi Bolşeviklerin bu beyannamesi Rus idaresi altında yaşayan Müslüman milletlere olduğu kadar, Türkiye ve diğer memleketlerdeki müslümanlara da pek çok parlak vaadlerde bulunuyor onları Batılı emperyalistlere karşı harekete geçmeye davet ediyordu. Bu beyannamenin yayınlandığı tarihte Rusya'da iç savaş bütün hızıyla devam ediyordu. Çarlık yanlısı generaller İngiltere ve Fransa gibi emperyalist devletlerden her türlü destek alarak Bolşeviklere karşı savaşıyorlardı. Lenin ve yandaşları kendilerine içte ve dışta müttefikler aramaktaydılar. Onlar, iç savaştan galip çıkıp Bolşevizmi bütün Rusya'da yerleştirdikten sonra bu beyannamelerin propagandanan başka bir anlamı olmadığını, kendilerinin eski Çarlardan daha az emperyalist olmadıklarını göstereceklerdir¹¹⁸.

Bolşeviklerin sözleri ile yaptıklarının ne derece farklı olduğu gittikçe vuzuha kavuşuyordu. "Kendi geleceğini tayin etme hakkı herkesin değil, bu yolda gayret gösterenlerindir" diye tefsir edilmeye başlandı. "Azerbaycan muhtariyeti demokrasinin değil, hanların, beylerin, ağalarındır" diye tavır alındı. Merkezde iktidarını kuvvetlendiren Lenin'in ve vilâyetlerdeki temsilcilerinin merkezîyetçi ve büyük Rusyacı simâsı görünmeye başladı¹¹⁹.

---

¹¹⁸ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, 2. baskı, İstanbul 1990, s. 7 v.d.

¹¹⁹ Resulzade, *a.g.e.*, s. 46-47.

2) Bolşevik İhtilâlinde Sonra Bakü'de İdare ve Siyasî Mücadeleler

a) Bakü Şehir Duması Seçimleri

Bakü'de Geçici Hükûmetin mahalli bir organı olarak Mart 1917'de kurulmuş bulunan Halk Örgütleri Yürütme Komitesi (İKOO) Kasım 1917'de dağılmış ve Şehir Duması ile Sovyet karşı karşıya kalmıştı. Ekim 1917'de şehir merkezinde yapılan Duma seçimlerinde toplam 109 üyeliğin dağılımı şöyle gerçekleşmişti. Sosyalist Blok 25, Bolşevikler 19, Taşnaksütyun 17, Müsavat-Müslüman Komitesi 14, Müslüman Din Adamları 1, Kadetler 6, Devlet Memurları Birliği 5, Edinotvo 4, Yahudi Toplumsal Örgütleri 3, Ermeni Demokratik Partisi 3, Rus Kültürel Demokratik Örgütleri 2 üyelik kazanmıştı. Dumanın seçimden sonra yapılan ilk toplantısında Kadetlerden Feth-Ali Han Hoyski başkan, SR (Sosyalist İhtilâlciler)'lerden Sako Sahakyan başkan yardımcısı seçildi¹²⁰.

Ne var ki, Duma, askerlerin ve halkın iaşesinin temini ve eğitim kurumlarının yeniden tesisi gibi işlerde mâli gücünü kaybetmişti. Askerî ve polis gücü de olmadığından gittikçe zayıfladı ve Aralık 1917'de kanun yapma yetkisini Sovyete ve Askeri-İhtilâlciler Komitesi'ne kaptırdı. Siyasî yelpazedeki dağınıklık işçi sendikaları, şehir garnizonu ve Hazar ticaret filosuna dayanan Bolşeviklerin işini kolaylaştırmıştı. Etkin bir şekilde çalışamayan şehir Dumasında Bolşeviklerin etkin bir rol oynaması engellenememişti¹²¹.

b) Bakü Sovyeti Seçimleri

Yeni bir seçim sistemi ve sınırları yeniden belirlenen seçim çevresinde Bakü Sovyeti üyelikleri için seçimler 12-13 Aralık 1917'de yapıldı. Seçimde sadece Bakü şehir ahalisi ile Karaşehir ve Akşehir'de yaşayanlar oy kullandılar. Toplam 190 üyeliğin dağılımı şöyle

¹²⁰ *Baku*, no. 249, 14 Kasım 1917'den Suny, a.g.e., s. 181.

¹²¹ Swietochowski, a.g.e., s. 142-143.

gerçekleşti. Bolşevikler 51, Taşnaklar 41, Sol SR'ler 38 ve Sağ SR'ler 28 sandalye kazanırken Müsavat Partisi sadece 21 sandalye kazanabildi ve hayal kırıklığına uğradı. Menşevikler ise 11 üyelik elde ettiler. Resulzade, "Bakü Sovyetinin demokratik bir seçimle gelmediğini bu sebeple Müsavat Partisinin onun yürütme komitesine girmeyeceğini" bildirdi. Müsavat ve Sovyet ilişkilerinde gergin bir döneme girildi¹²². Lenin, 18 Aralık'ta Şaumyan'ı Kafkasya özel komiseri tayin etti. Bakü Sovyeti'nin başkanlığına Caparidze seçildi. Merkezi hükûmeti ele geçiren Bolşeviklerin Azerbaycan'ın özerkliği için herhangi bir adım atmayacağı giderek açıklık kazanıyordu. Yeni rejimin özel komiseri Şaumyan vasıtasıyla Kafkasya'da merkezî idareyi güçlendirmek istediği anlaşılıyordu.

3) Siyasî Mücadeleler İçersinde Bakü Müslümanlarının Durumu

Büyük karışıklıklar içinde bulunan Bakü'de gıda maddelerinin temininde karşılaşılan zorluklar kronik bir hal almıştı. Duma ve Sovyet bu konuda işbirliği yerine rekabet etmekteydiler. Bakü yiyecek yönünden batı ve kuzeye bağımlıydı. Kuzey Kafkasya'da Dağlılar, Kozaklar ve Bolşevikler arasında iç savaş başladığından bu yana demir yolu ulaşımı aksamış ve Bakü'ye buğday getirilmesi imkânsız hale gelmişti. Bakü Sovyeti Grozni'ye bir heyet göndermiş ve Çeçenlerle şehirli halk arasında savaşın sona erdirilmesine çalışmıştı. Bu hem Bakü için yiyecek maddelerinin sağlanması hem de merkezi Rusya ile mevcut tek yolun açık tutulması için önemliydi.

Tiflis'ten de gıda maddesi gönderilmediğinden yiyecek buhranı gittikçe ağırlaştı. Buğday payı 200 grama düşürüldü. Eskiden olduğu gibi bu yiyecek darlığı en çok fakir Müslümanları etkiledi. 29

---

¹²² **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1973, III, s. 97; Bu sayılar bazı kaynaklarda farklı verilmektedir. Buna göre, 48 Bolşevik, 85 SR (başlıca sol Sosyalist İhtilâlcisi), 36 Taşnak, 18 Müsavat ve 13 Menşevik üye seçilmiştir. Manaf Süleymanov, **İşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim**, Bakü 1989, s. 215; Swietochowski, a.g.e., s. 143-144.

Kasım 1917'de toplanan kalabalık bir Müslüman grubu Şehir İaşe Komisyonu'na saldırdı ve buğday payının arttırılmasını talep etti. Kalabalık asker, denizciler ve getirilen bir topçu müfrezesi ile dağıtıldı¹²³.

Kuzey Kafkasya'da Grozni çevresinde savaş yoğunlaşınca kuzeye giden yolları açık tutmak daha da zorlaştı. Bakü Sovyeti'nin 8 Aralık 1917'de Grozni Sovyeti'ne yardım, silâh ve cephane gönderme kararı alması üzerine Tiflis, 12 Aralık 1917'de Bakü'ye bütün sevkiyatın durdurulduğunu açıkladı. Tiflis, Kuzey Kafkasya, Ukrayna ve Don bölgeleri özerklik ilân ederek Bolşeviklere karşı tavır alırken Bakü, Petrograd'daki Bolşevik yönetimini destekleyen bir ada gibi kalmıştı¹²⁴. Müsavat, Dağıstanlıları özerklik mücadelesinde müttefik olarak kabul ediyor ve destekliyordu. Bakü'de 9-12 Aralık 1917 tarihleri arasında toplanan Müslüman Teşkilâtları Bölge Konferansı, Dağıstan'la dayanışma içinde olduğunu ve Kafkasyalılar ve Güney Kafkasya Türklerinin ortak millî meclislerini oluşturmaları için çağrı yaptı. Bunun üzerine Bakü'de Müslüman olmayanların Dağıstanlılara duydukları kızgınlık yerli Azerilere yöneldi¹²⁵.

Başı boş askerlerin Müslüman evlerine girerek yiyecek istemeye başlamaları, her şeyi ele geçirmeleri, hırsızlığın olağan hale gelmesi asayiş bozmuştu. Bakü'ye bağlı Mugan'da silâhlı çeteler hakimdi. Düzen tamamen bozulmuş fakat ciddi tedbirler alınamamıştı. Askerlerin saldırılarının dayanılmaz bir seviyeye gelmesi üzerine 13 Aralık 1917'de binlerce Müslüman toplanarak Müslüman Millî Merkezi'nin bulunduğu İsmailiye binasına yürüdüler. Yağmacılık, şiddet, ev arama gibi kendilerine karşı yapılan ayrımcılığı kınadılar. Müslüman yurttaşların savunmasız bırakılmalarını protesto ederek Müslüman mahallelerine Müslüman polis istediler. Bir süre sonra bu

---

123 Suny, a.g.e., s. 183-185.

124 Suny, a.g.e., s. 185-186.

125 Swietochowski, a.g.e., s. 143.

konuda bir gelişme olmadığını görerek kendi savunmalarını örgütlemeye başladılar. Aynı gün Topçubaşı, B. Aşurbekov, Resulzade, İ.H. Haydarov ve M.H. Hacinski'den oluşan beş kişilik Müslüman heyeti kamu düzenine bakan Askerî İhtilâlcî Komite'yle toplandılar. Fakat Müslümanların vaziyeti hakkında derin görüş ayrılığı olduğu ortaya çıktı. Topçubaşı, ihtilâlcî partilerin Müslümanlara kayıtsız kalmasıyla artık Müslümanların "sessizliğinin" "çığlığına" dönüştüğünü söylemişti. Caparidze ise, İhtilâlcîlerin Müslümanları göz ardı etmediklerini, durumun basitçe Müslümanların kültürel olarak daha geri olmalarından ihtilâlcî grupların onları etkileyememelerinden kaynaklandığını ileri sürmekteydi¹²⁶. Şimdi artık Bolşevikler ile Müslüman cemaat arasındaki zıtlıklar açıkça ortaya çıkmıştı¹²⁷.

D. Güney Kasya'nın Rusya'dan Ayrılma Yoluna Girmesi

1) Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği'nin Kurulması

Bolşeviklerin Rusya merkezini ele geçirmelerinden sonra Kafkasya'da onların idaresini kabul etmeyen Gürcü, Azerî ve Ermeni millî teşkilâtları 11 Kasım 1917'de Tiflis'te toplandılar. Menşevik Gürcü liderlerinden Noy Jordania'nın teklifi ile Bütün Rusya Kurucu Meclisi toplanıncaya kadar Kurucu Meclis listelerinden seçilecek temsilcilerden Maveraya-yı Kafkasya Seymi (Meclisi)'nin toplanmasına karar verildi. Ayrıca Tiflis'te 28 Kasım 1917'de ilga edilen Özel Maveraya-yı Kafkasya Komitesi-Ozakom yerine, bütün hükûmet işlerini yürütecek Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkaskii Komisariat-Zavkom) kuruldu. Komiserliğin teşkili hakkındaki emirnameye göre, "ahval-i siyasiyenin fevkaleda bir vaziyette bulunmasından ve umum memleket için merkezî hükûmet olmadığından" Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği kendi vazifelerini yapmaya başlayarak Güney Kafkasya'da "bütün hükûmet umuru ihtiyarını Komiserlik uhdesine" kabul etmişti.

¹²⁶ Suny, a.g.e., s. 188.

¹²⁷ Swietochowski, a.g.e., s. 143.

Güney Kafkasya'da bütün hükûmet müesseseleri ve memurlar bu komiserliğe tabi olmalıydılar.

Hükûmet üyeliklerine Gürcü Menşeviklerinden: Evgeniy P. Gegeçkori (Başkan, Dışişleri ve Çalışma Komiseri), A. İ. Çhenkeli (İçişleri Komiseri) ve Gürcü Sosyal Federalistlerinden: H. Alekseyev Meskhiev (Adalet ve Eğitim Komiseri); Rus SR'lerden (Sosyalist İhtilalciler): D. Donskoy (Harbiye Komiseri), A. Neruçev (Tarım Komiseri); Ermeni Taşnaklardan: H. Karçikyan (Maliye Komiseri), A. Ogajanyan (Sosyal Güvenlik Komiseri); Ermeni Sosyal Demokratlarından: A. Ter-Ghazaryan (Levazım Komiseri); Müslüman Azerî: M. Caferov (Sanayi ve Ticaret Komiseri), H. Melik-Aslanov (Ulaştırma Komiseri), H. Has-Mehmedov (Devlet Kontrol Komiseri), getirildiler¹²⁸. Has Mehmedov Gence'den Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisinin merkez komitesi üyesi, Caferov ve Melik-Aslanov ise aynı partiyle yakın alâkası olan bağımsızlardı.

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, 1 Aralık 1917'de yayınladığı bildiriye amaçlarını şöyle açıkladı: "Bütün Sosyalistler ve demokratik parti ve teşekküllerin kendi aralarında anlaşmaları neticesinde bir hükûmet kurulmuştur. Bu hükûmet Umumî Rusya Kurucular Meclisi toplanıncaya kadar iktidarda kalacaktır. Şayet Rusya hakayıkının cereyanı neticesinde bunun toplanması mümkün olmazsa, bu hükûmet Güney Kafkasya'dan ve Kafkasya cephesinden seçilen Kurucular Meclisi azalarının içtimasına kadar iş başında kalabilecektir. Rusya ihtilâlince ilân edilmiş bulunan ve milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat kendilerinin tayin etmek selâhiyetine malik bulduklarını ihtiva eden prensibe sadık kalan Mavera-yı Kafkas Komiseratı (Zakavkom), Güney Kafkasya'da milliyet meselesinin çabuk ve adilane bir surette halledilmesi yolunda çalışacaktır... Mavera-yı Kafkas Komiseratı

---

¹²⁸ 28 Mayıs 1919. yıl, Azerbaycan Cumhuriyeti İstiklâlinin Birinci Sene-i Devriyesi Günü [Bakü 1919], s. 7; Kazemzadeh'nin listesinde Maliye Komiseri H. Karçikyan'ın ismi eksiktir. Bkz. Kazemzade, a.g.e., s. 57; Swietochowski, a.g.e., s. 148-149.

beklemeden sulh akdedilmesi yolunda en enerjik tedbirleri alacaktır..."¹²⁹.

2) Güney Kafkasya'da Rusya Kurucu Meclisi İçin Yapılan Seçimler

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği özerklik ilân ederek Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması için ilk adımı attı. 26-28 Kasım 1917 tarihleri arasında Güney Kafkasya'da Rusya Kurucu Meclisini meydana getirecek üyeler için seçimler yapılmıştı. Güney Kafkasya seçimleri bir bütün olarak ele alındığında Gürcistan'da güçlü olan Menşeviklerin öne geçtiği görülür. Menşevikler Güney Kafkasya'da toplam 11 sandalye kazanmışlardır. Müsavat 10 sandalye kazanırken Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler 1, Sosyalist İhtilâlciler 1, Himmet-Menşevikler 1 ve Rusya'da İslâm 1 sandalye kazandılar. Sosyalist İhtilâlciler en çok Kafkas cephesinde askerlerden oy aldılar. Kafkas cephesi askerlerinin oylarıyla dört Sosyalist İhtilâlcî ve bir Bolşevik Kurucu Meclise seçilmişti. Toplam 2.455.274 oyun dağılımı şöyle idi¹³⁰:

Menşevikler: 661.934, Müsavat-Federalistler: 615.816, Taşnaklar: 558.400, Müslüman Sosyalist Blok: 159.770, Sosyalist İhtilâlciler: 117.522, Bolşevikler: 93.581, Himmet-Menşevikler: 84.743, Rusya'da İslâm (İttihad): 66.505, Gürcü Millî Demokratlar: 25.733, Kadetler: 25.673, Gürcü Sosyalist Federalistler: 22.754, Ermeni Halk Partisi: 15.180, Siyonistler: 7.018, Halkın Sosyalistleri: 570, Güney Kafkasya Müslümanları: 71.

Bakü ve sanayi mahallelerinde 161.963 kayıtlı seçmen bulunuyordu. On beş siyasî partiden her biri kendi aday listesini sundu.

---

¹²⁹ Mirza Bala, "Kafkasya İstiklâlinin 40. yıldönümü Münasebetiyle", *Dergi*, Sayı: 12 (Berlin 1958), s. 6-7.

¹³⁰ Bakü Ermeni gazetesi *Arev*'den Suny, s.179; ayrıca şu esere bakılabilir, O.H. Radkey, *The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917*, Cambridge, Mass 1950.

Üç günlük oy verme süresi genellikle sakin geçmişti. Şehirde oy kullanma oranı yüzde 52, sanayi mahallelerinde oy kullanma oranı yüzde 75 olarak gerçekleşti. Askerler arasında oy kullanma oranı da yüzde 75 olmuş ve bunların çoğunluğu Bolşeviklere oy vermişti. Askerlerden aldıkları oylar sayılmazsa Bolşevikler Bakü'nün birinci partisi olmak yerine Müsavat, Taşnak ve Sosyalist İhtilâlcilerin arkasında kalacaktı. Ayrıca mahkumlardan gelen 198 oyun 186'sını da Bolşevikler almıştı. Geçerli sayılan 111.050 oyun dağılımı şöyledir¹³¹:

Bolşevikler: 22.276, Müsavat-Federalistler: 21.752, Taşnaklar (Taşnaksütyun): 20.214, Sosyalist İhtilâlciler (SR): 18.789, Kadetler: 9.062, Rusya'da İslâm (İttihad): 7.850, Menşevikler: 5.667, Siyonistler: 2.081, Ermeni Halk Partisi: 1.508, Müslüman Sosyalist Blok: 903, Gürcü Sosyalist Federalistler: 456, Gürcü Millî Demokratlar: 235, Himmet-Menşevikler: 128, Halkın Sosyalistleri: 116, Güney Kafkasya Müslümanları: 3.

Seçmenlerin kendi milletlerini temsil eden partilere oy verdikleri anlaşılmıştır. 30.636 Müslüman seçmen Müslüman listesi ve 22.260 Ermeni seçmen ise Ermeni listeleri için oy kullanmıştır. Bakü Müslüman köylerinde Müsavat ezici çoğunlukla öndedir. Lenkoran'da 64.183 oyun 53.910'unu Müsavat, 7.625'ini Rusya'da İslâm almıştı. Burada Sosyalist İhtilâlciler 848 oy, Bolşevikler de 789 oy alabildiler. Gökçay'da toplam 48.799 oy içinden Müsavat 27.046, Rusya'da İslâm 14.518 oy aldı¹³². Apşeron yarımadasının dahil olduğu Bakü uezdinde toplam 25.748 oydan 19.812 oyu Rusya'da İslâm almıştı Müsavat burada varlık gösterememişti.

---

¹³¹ Suny, a.g.e., s. 178.

¹³² Rusya'da İslâm veya İttihad demokratik, federal cumhuriyetin kurulmasını ve bütün Müslümanların Avrupa kapitalizmi ve emperyalizminden kurtulmasını savunuyordu. Adayları profesyonel meslek sahipleri (doktorlar, öğretmenler, vb.) idi ve sosyalizmden çok liberalizme yakındılar. Bkz. Kaspiy, no. 259, 20 Kasım 1917'ye dayanarak Suny, a.g.e., s. 179.

3) Kafkas Cephesinde Erzincan Mütarekesinin İmzalanması

Bu sırada Maveray-ı Kafkasya Komiserliği en önemli mesele olarak Kafkas cephesinde savaş durumuna son verilmesini görüyordu. 21 Kasım 1917'de Kafkas cephesindeki Rus ordusunun komutanı General Prjevalskiy Maveray-ı Kafkasya Komiserliğine Türk komutanı Ferik Vehib Paşa'dan silâh bırakılması önerisi aldığını bildirdi. Komiserlik bu öneriyi barış için bir fırsat olarak değerlendirip kabul etti. Ertesi gün İngiliz ve Fransız konsoloslarına Türklerle mütarekeyi kabul ettiklerini bildirdiler ve eğer böyle davranmasaydılar birliklerin kontrolünün Bolşeviklerin eline geçeceğini açıklayarak müttefiklerinden özürlerinin kabulünü rica ettiler¹³³.

Kafkas cephesinde bulunan yarım milyona yakın Rus askerlerinin çoğunluğu Avrupa vilayetlerinden Rus köylüleriydi. Rusya'da ihtilalin meydana gelmesinden sonra onların yegane düşüncesi savaşa bir an önce son vererek memleketlerine dönmek ve yerlerinden edilen toprak sahiplerinin mallarından kendi paylarına düşeni almaktı. İhtilâl sonrasında başlayan iç savaş ve Kafkas demiryollarında ulaşımın durmuş olması Rus ordusunun içinde bulunduğu şartları daha da ağırlaştırdı. Bu şartlar altında askerler arasında hızla dolaşmaya başlayan Bolşevik gazetelerinin haber ve propagandaları çok etkili oluyordu. Artık disiplin ve morali kalmamış Rus ordusu hızla dağılmaya başlamıştı.

Geçici Hükûmet tarafından görevden alınan Grandük Nikola'dan sonra Rus Kafkas cephesi kumandanı olan General Yudenitş Haziran 1917'de istifa ettiğinden yerine General Przhevalsky geçmişti. Fakat cephe kumandanının değişmesi vaziyette bir iyileşme yapmamıştı. Cephenin ileri hattında çatışma olmadan bekleyiş devam ederken Rus ordusunun geri hatlarında olaylar ve karışıklıklar çıkmaktaydı. Daha

---

¹³³ Richard Ullman, *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921: Intervention and the War*, Princeton 1961, s. 51.

Bolşeviklerin darbesinden ve Trotsky'nin resmen Brest-Litovsk barış müzakerelerine başlamasından önce bile Rus askerlerinin cepheyi terk ederek çekilip gitmeleri önlenemez hale gelmişti. Rusya'da başlayan anarşi ordu ile birlikte bütün Güney Kafkasya sivil nüfusunun tahminen 111 milyon pud (1 pud=16,4 kg.) olan yıllık tahıl ihtiyacı karşılanamaz olmuştu¹³⁴.

Bolşevikler, 7 Kasım 1917 İhtilâli ile Rusya'da iktidarı ele aldılar ve Sovyet Hükûmetini kurdular. "İlhaksız tazminatsız barış" sloganlarıyla iş başına geçen Sovyet Hükûmeti, Çarın müttefikleri İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Osmanlı topraklarının taksimini öngören gizli antlaşmaları açıklayarak bunların hükümsüz olduklarını ilân etti¹³⁵. Almanya ve müttefikleriyle savaşa bir an önce son vermek için harekete geçti ve 26 Ekim 1917'de Alman Orduları Doğu Cephesi Komutanlığı'na başvurarak mütareke teklifinde bulundu. Bu teklifin kabûl edilmesi üzerine Sovyet Hükûmeti ile Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan arasında 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Mütarekesi imzalanarak barış görüşmelerine başlandı.

Bu sırada Kafkas cephesinde 3. Ordu Kumandanlığı ile Rus Ordu Kumandanlığı arasında yapılan görüşmeler olumlu sonuç vermiş ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalanarak çarpışmalara son verilmişti.

Erzincan Mütarekesi hükümleri gereğince iki taraf arasındaki savaşa 18 Aralık 1917 tarihinden itibaren karşılıklı olarak son veriliyordu. İki taraf kuvvetleri arasında belirlenecek bir sınır çizgisinin iki tarafında bulunacak tarafsız bölgeye girilmeyecek, mevcut kuvvetler yerlerinde kalabilecek fakat takviye almayacaklardı.

---

¹³⁴ David Marshall Lang, *A Modern History of Georgia*, London 1962, s. 198-199.

¹³⁵ Geniş bilgi için bkz. E. A. Adamov, *Cihan Harbi Sırasında Avrupa Hükûmetleriyle Türkiye: Anadolunun Taksimi* (Çev. Hüseyin Rahmi), İstanbul 1927.

Taraflar, askerî kuvvetlerini Mezopotamya-Suriye cephesine aktarılması amacıyla hiç bir büyük taşıma hareketinde bulunmayacaklarını taahhüt ediyordu¹³⁶. Ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklar görüşmeler yoluyla halledilecekti. Ayrıca, Rusya Cumhuriyeti ile Merkez devletler arasında yapılacak ateşkes antlaşmasının bütün hükümleri Kafkas cephesi için de geçerli olacaktı¹³⁷.

Türkiye ile Rusya arasında 29 Ekim 1914'te başlayan savaş, imzalanan Erzincan Mütarekesi ile 18 Aralık 1917'de fiilen sona ermiştir. Aslında bu mütareke, St. Petersburg'daki Merkez Sovyet Hükûmeti ile değil, onun tanımadığı "Mavera-yı Kafkasya Komiserliği" ile Osmanlı Devleti arasında yapılmıştı. Osmanlı Devleti, bu mütareke ile Mavera-yı Kafkasya Komiserliği'ni bir hükûmet olarak tanımış oluyordu. Merkez Sovyet Hükûmeti bu sıralarda barış siyasetini izlediğinden, Kafkas cephesinde de ateş kesilmesi'ne karşı çıkmamıştı.

---

¹³⁶ Bu madde Tiflis'teki İngiliz temsilcisinin isteğiyle Menşeviklerin ağırlıklı Transkafkas Komiserliği tarafından konmuştur. Yerasimos, a.g.e., s. 39, not 4.

¹³⁷ Erzincan mütarekesinin tamamı 14 maddedir. Tam metni için bak. Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri-Ekim Devrimi'nden «Millî Mücadele»ye**, İstanbul 1979, s. 38-40; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 332-334.

III. BÖLÜM

MİLLİ DEVLET İÇİN MÜCADELE

A. Azerbaycan Millî Ordusunun Kurulması Çalışmaları

1) Azerbaycan Millî Ordusunu Kurma İhtiyacının Ortaya Çıkışı

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, Bolşevizme iyice batmış, dağılma durumuna gelmiş Rus ordusuna güvenmiyor ve kendisi için tehlikeli olabileceğini düşünüyordu. Erzincan Mütarekesi arkasından Rus Kafkas ordusu 19 Aralık 1917'den itibaren terhis edilmeye ve çekilmeye başlandı. Rus ordusunun bıraktığı boşluğu doldurmak üzere millî zeminde ordu teşkil edilmesi kararı alındı. Bu arada Türkiyeli Ermenilerden kurulu kuvvetlerin başına General Ozanyan Andranik getirilmişti. Ruslar çekilirken cepheyi ve silâhlarının çoğunu Rus ordusunda hizmet etmiş Ermeni gönüllü alaylarına ve milislerine bırakıyorlardı. Gürcüler ve Ermeniler, Rus ordusundan kalan birliklerden kendi millî ordularını kurmaya giriştiler. Ayrıca birçok Ermeni çetesi de faaliyette idi.

Harp içinde Rus ordusunda yaklaşık 300.000 Ermeni ve Gürcü askeri vardı. Rus askerî stratejisi sebebiyle bunlar Kafkasya dışında istihdam edilmişlerse de sonra bunlardan bir kısmı Kafkasya'ya gönderilmişlerdi. Kafkaslarda bulunan Rus askerleri çekilmeye başladıklarında 500 binlik Rus Kafkas ordusunda Ermenilerin sayısı 40.000 kadar vardı. Bunlar Türk ilerlemesini durdurmaya ve harp sırasında işgal altına alınmış Türk topraklarında kontrolü elinde tutmaya çalışacaklardı¹³⁸. Öte yandan Güney Kafkasya'da Taşnaklar cepheden dönen Ermeni askerlerini örgütleyerek millî ordularını kurmaya giriştiler. Bilhassa Bakü ve Lenkeran'da kuvvetli olan Bolşevikler, Kızıl Muhafızlar adıyla kendi ordularını teşkil ediyorlardı.

---

¹³⁸ W.J. Childs ve A.E.R. McDonell, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921", Public Record Office, FO 371/7729 Caucasus, E 8378/8378/58, confidential.

Gürcüler de kendi birlik ve kadrolarını oluşturmaya başlamıştı. Her ne kadar Ermeni ve Gürcü orduları Türkiye'ye karşı savunma amacıyla kurulmuşlarsa da çoğu zaman dahilî millî anlaşmazlıklara da katılmaya başlamışlardı. Bilhassa Ermeni kuvvetleri kuruldukları günden itibaren Azerbaycan Türklerine karşı terör hareketlerine girişmişti¹³⁹.

2) Azerbaycan Millî Ordusunun Kurulması İçin İlk Teşebbüsler

Kür nehrinin kollarından Gence çayı, Gence şehrindeki Türk ve Ermeni mahallelerini birbirinden ayırmaktaydı. Bu iki mahalle derenin üzerindeki bir köprü ile birbirine bağlanmaktaydı. Şehrin batı kısmında Türkler, doğu kısmında ise şehir nüfusunun beşte birini meydana getiren Ermeniler otururlardı. Bolşevik İhtilâli ve sonrasında çeşitli sebeplerle bu iki semtin halkı birbirine karşı cephe almış, siperler kazılmış ve silâh sesleri eksik olmuyordu. Çarlık zamanında askerlik yapmış, sivil ve asker iyi silâhlanmış olan Ermeniler Gence'de de kuvvetli idiler. Ayrıca ellerinde Rus batı cephesinden gelen Gence ve Karabağ Ermeni askerlerinden kurulu bir tabur bulunuyordu.

Kendi topraklarında büyük tehdit altında olan Azerbaycan Türkleri ise 1917 baharından beri kendi askerî birliklerini teşkil etme izni almaya çalışıyordu. Kerenski Hükûmeti iktidardan düşürülmeden az önce Müslüman birliklerin kurulmasına izin vermiş fakat bunun için gerekli silâh ve malzeme konusunda hiçbir tedbir almamıştı. Müslüman Fraksiyonu, Aralık 1917'de Azerbaycan askerî kuvvetlerini teşkil etmek için teşebbüse geçti. Gence, Bakü, Lenkeran ve Tiflis'te toplantılar yapıldı ve St. Petersburg'tan getirilen "Dikaya Diviziya"nın Tatar süvari alayı esas alınarak General A. Şihlinski'nin Başkomutanlığı altında kuvvet teşkiline başlandı. Fakat ne subay ve astsubay kadrosu ne de silâh, cephane ve sair askerî malzemeler yeterliydi. Bakü'de Kadet mektebinde subay kadroları yetiştirmek için

---

¹³⁹ Hasanov, a.g.e., s. 36.

çalışmalar yapıldı. Silâh ihtiyaçlarının bir kısmını da cepheden dönen Rus askerlerinden karşılamaları gerekiyordu. Çarlık Kafkasya Müslümanlarından asker almadığından yüz yıldan beri askerlik san'atından uzak olan Kafkasya Müslümanları askerliği unutmuşlardı. Bu sebeple komşuları Ermeniler ve Gürcüler Rus ordusunda bulunan kendi askerlerinden millî kuvvetlerini kolayca oluştururken Azerbaycan Türkleri büyük güçlüklerle karşılaştılar¹⁴⁰.

3) Gence Millî Komitesi'nin Asayişini Sağlama Çalışmaları

Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisinin ve Millî Komitenin elinde harb içinde teşkil edilen Diki Divizya (Vahşi Tümen)'dan bir süvari alayı vardı. Kumandanlığını bir Gürcü'nün yaptığı bu alay Gence ve Karabağ Türklerinden teşekkül ediyor ve şehirde bir nevi jandarma vazifesi görüyordu. Difaî teşkilâtı ile Ermenilere karşı mücadele eden Millî Komitenin elinde ise sivillerden meydana gelen başıbozuk bir kuvvet vardı.

1917 sonlarında Gence'de aynı zamanda Müslüman Millî Şurası'nın da başkanı olan Nasip Yusufbeyli'nin idaresindeki Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisi, Şeyhülislâm Hacı Mehmed Pişnamaz Efendi'nin başkanlığındaki İttihad-ı İslâm Partisi ve Doktor Aslan Safiyurdu idaresindeki Sosyalist Parti faaliyette idi. Bu siyasî partilerin halk üzerindeki etkisi sınırlı olmakla birlikte bir ikilik meydana getirdikleri muhakkaktı ve Azerbaycan davasına zarar veriyordu. Müsavat ve İttihad partileri birbirleriyle uğraşırken Bakü'den gelen Bolşevik propagandası Gence köylerine kadar yayılma imkânı bulmuştu. Bolşevikler fakiri zengine, köylüyü toprak sahibine karşı kışkırtıyorlardı. Bolşevik Himmet Partisi ve hangi partiden olursa olsun Ermeniler Bolşevik propagandasını birlikte yürütüyorlardı.

---

¹⁴⁰ Hasanov, a.g.e., s. 37; Suny, a.g.e., s. 197.

Gence'nin Zegem nahiyesinde tahriklere kapılan bir grup büyük çiftlik sahibi Zülgaderri ailesinden Allahyar Beyi daha sonra toprak iddiasında bulunması muhtemel birkaç aile ferdi ile birlikte öldürmüşler, mallarını yağma etmişler, konaklarını yakmışlardı. Bu olayın haberi Gence'ye ulaştığında büyük üzüntüye sebep olmuştu. Bu kabil olayların yayılması hatta şehrin yağmalanması ihtimali düşünülerek Müsavat ve İttihad partileri tarafından biri molla ve tücardan diğeri öğretmen ve sair münevverlerden iki heyet teşkil edilerek Zegem'e ve civar köylere gönderilmişti. Bu heyetlerin ahaliye nasihatları üzerine olaylar yatışmış kardeş kanının akması önlenmişti¹⁴¹.

4) Rus Alayının Gence'den Çıkarılması

Gence'de bulunan 218. ve 219. Rus ihtiyat alayları Ermenilerle anlaşp bir askerî mümessillik (Soldatski Deputat) kurmuşlardı. Türkleri tazyik ederek Gence'ye hakim olmak istiyorlarsa da bu konuda bir teşebbüste bulunamıyorlardı.

Türkiye cephesindeki Rus ordusunun çözülmeye başlamasından sonra trenler dolusu disiplinsiz Rus askerinin Gence üzerinden Bakü'ye ve Rusya'ya doğru akıp gitmeye başlaması Azerbaycan Türkleri arasında huzursuzluk yarattı. Bunlar arasında Ermeniler tarafından Türkler aleyhine başlatılan propaganda Millî Komiteyi endişelendiriyordu.

Aralık 1917'de cepheden dönen bir Kozak alayının Gence'ye gelip kışlaya yerleşmesinden cesaret almış olan Rus askerleri taşkınlık yapmışlardı. Çıkan olaylarda halktan ve Rus askerinden ölenler olmuştu. Olayların büyümesini önlemek için Belediye Başkanı Halil Bey, şehirdeki Rus askerî temsilcilerini, Millî Komite mensuplarını ve Kozak alayı kumandanı Albayı olağanüstü toplantıya çağırılmıştı. Hararetli ve sert tartışmalar sonunda Rus askerlerinin

---

¹⁴¹ Keykurun, a.g.e., s. 38; Tuğaç, a.g.e., s. 183.

temsilcisi Andreyef'in: "Söyleyeceklerim bir Rus askerinin son ve kat'i sözüdür. Yarından itibaren sokaklarda görülecek her silâhlı sivilin silâhı elinden alınacak ve kendisi cezalandırılacaktır" demesi Millî Komite Başkanı Nasip Beyi, sinirlendirmiş ve o da "Ben de size Türk halkının kararını ilân ediyorum: Yarından itibaren Gence sokaklarında silâhlı olarak görülecek her Rus askerinin silâhı elinden alınacaktır" cevabını vermişti. Kozak alayı kumandanı Rusları desteklemediği gibi bir kısım silâh ve mühimmatı Millî Komite'ye teslim ederek askerlerinin olaylara katılmasına meydan vermemek için ertesi sabah erkenden Gence'yi terk etmişti. O gün şehirde yakalanan 60 silâhlı Rus askerinin silâhları alınmış ve şehirle istasyon arasında cadde üzerinde bulunan Ümit Pamuk Fabrikasında haps edilmişlerdi. Silahsız olanlara ise dokunulmamıştı. Halk bütün gün silâhlı dolaştığı halde Rus alayı her hangi bir harekette bulunamamıştı.

Müslüman Millî Şurası'nın talebiyle 14 Aralık 1917'de Kafkas Cephesi Genel Kumandanlığından, Rus alayının silahların alınması ve bütün askeri donanımın kurulmakta olan Tatar alayına verilmesi emri geldi. Bu emir yerel kumandan General Midivani tarafından uygulanmak istenmemişse de Müslüman Millî Şurası emri zorla uyguladı. 17 Aralık 1917'de şehrin Türk mahallelerinde bulunan dört kışla sabah erkenden halk kuvvetleri tarafından sarılmış ve Millî Komite üyesi dört kişi gidip silâhları teslim almıştı. Askerler istasyondan bindirilerek Bakü üzerinden Rusya'ya gönderildiler.

Böylece, Menşeviklerin Tiflis'te Bolşevik kuvvetlerin askeri malzemesini almasından bir ay sonra Gence'deki Müslümanlar da Gence'deki Bolşevik yanlısı Rus garnizonunu silahsızlandırmış ve dağıtmıştı. Artık Gence'de Rus askeri kalmamış ve Millî Komite her şeye hakim olmuştu. Şehirde polis kazalarda ise jandarma teşkilâtı Milli Komitenin emrindeydi. Azınlık Rus ve Ermenilerin hayatları da emniyete alınmıştı¹⁴².

---

¹⁴² Keykurun, a.g.e., s. 48-51; Suny, a.g.e., s. 198 not 72; **Azerbaycan Tarihi**, c. III, Az.SSR İlimler Akademisi yay., Bakü 1973, s. 106.

5) Azerbaycan Türklerinin Silâh Temini İçin Yaptığı Şemkir Çarpışmaları

Millî Komite Başkanı Nasip Bey, esirlikten kurtulmuş Türk subay ve erlerinin yardımıyla halk kuvvetlerinin teşkilât ve terbiyesi çalışmalarını başlatmıştı. 1917 yılı sonlarında İki takım teşkil edilmişti. Birincisini Naki Şeyhzamanlı (Keykurun) diğerini ise Ali Ekber Sarı İmamkulu idare ediyordu. Şehrin cesur gençleri, lise ve üniversite talebeleri hatta şöhretli Kaçak Kamber ve İbrahim'in çeteleri bu milis teşkilâtına dahil edildiler. Şehrin güvenliği için tedbirler alındı. Gence'de kurulan bu teşkilât yavaş yavaş civar köylere de yayılmaya başladı¹⁴³.

Gence Türkleri nüfusça kalabalık olmalarına rağmen iyi bir teşkilâta ve yeterli silâha sahip değillerdi. Türkiye cephesindeki Rus orduları çekilince Tiflis'te bulunan İtilâf temsilcileri telâş içerisinde Gürcü ve Ermenilerden birer kolordu teşkil ederek Türklerin karşısına sürmek istiyorlardı. Fransız Albay Chardigny, Gürcü ve Ermeni kolordularının teşkili için yardım ediyordu. Seym'in Azerî üyeleri Azerbaycan kolordusunun da kurulmasını teklif etmişlerdi. Azerîlerin Türkiye'ye sempatisini bilen İngiliz, Fransız misyonu kadar Gürcü ve Ermeni yetkilileri de buna şüphe ile bakıyorlardı.

Bu sırada cepheden dönen Rus ordusunun vatanına gitmesi ciddî bir problem teşkil ediyordu. Açlık ve sefalet içinde olan bu ordu geçtiği yerlerde talancılıkla meşgul oluyordu. Gürcüler Rus ordusunun Tiflis'e girmeden Karayazı'dan geçerek gitmesini istiyorlardı. Bakü istikametinde hareket eden Rus birliklerinin Bolşeviklere hizmet edeceği hiç değilse silâh ve diğer harb malzemesini Bolşeviklere vereceğini de düşünerek silâhlarının alınmasını gerekli görüyorlardı. Maveray-ı Kafkasya Askerî Şurası, Güney Kafkasya'da olan silâh ve

---

¹⁴³ Tuğaç, a.g.e., s. 185-187.

harp malzemesinin burada kalmasını ve Rus birliklerinin silâhsızlandırılmasını isteyen bir karar kabul etmişti¹⁴⁴.

18 Ocak 1918, Tiflis'ten Gence Millî Komitesi'ne Gürcü Menşeviklerinin lideri olan Jordania'nın imzasıyla gelen bir tegrafta Rusya'ya dönmekte olan Rus askerlerinin silâhlarını da beraberlerinde götürdükleri, eğer sulh yoluyla onlardan bu silâhları almak mümkün olmaz ise Kafkasya millî ordusunun silâhsız kalacağı bildiriliyor; Asker, İşçi ve Çiftçi Merkezi Şurası'na bağlı bütün millî ve diğer şuraların evlerine dönmekte olan Rus askerlerinin silâhlarını almak için gerekli tedbirleri almaları isteniyordu¹⁴⁵.

Azerbaycan kolordusu için silâh verilmesinin kararlaştırıldığı, Türk cephesinden dönen 3. Rus tümeni Gence'ye gelerek ordugâh kuracağı ve silâhlarını Gence Millî Komitesine teslim ettikten sonra Rusya'ya gideceği de ayrıca bildirilmişti. Fakat 3. Rus tümeninin Gence'de toplanmasının şehir için tehlike doğuracağını ve silâhlarını teslim etmek istemeyeceklerini göz önüne alan Gence Millî Komitesi bu teklifi kabul etmedi. Bir Rus tümeninin Gence'ye gelip konaklaması halinde halkla asker arasında bir anlaşmazlık çıkabileceği, 3. Tümenin silâhlarının Gence'de değil Tiflis'te alınarak Azerbaycan'a verilmesini isteyen bir cevap verildi ve ayrıca bu konuda Seym'deki Azerbaycan üyelerinin dikkati çekildi. Bunun üzerine 3. Rus tümeninin Gence'de konaklamasından vaz geçildi.

Zaten dönüş yolundaki bu askerlerin disiplinsizlikleri, halkla aralarında sık sık anlaşmazlıkların çıkması ve halka rastgele ateş etmeleri halkı huzursuz ediyordu. Rus askerlerinin dönüşünden en çok zarar gören Azerbaycan Türkleri idi. Kendilerini savunmak için bu silâhlara ihtiyaçları vardı ve çok miktarda silâhın Bakü

---

¹⁴⁴ Hasanov, a.g.e., s. 37.

¹⁴⁵ Adil Han Ziyadhan, a.g.e., s. 55.

Bolşeviklerinin eline geçmesini millî menfaatleri için büyük tehlike olarak görüyorlardı.

Kuzey Kafkasya'da İnguşların yaptığı gibi Azerîler de kendi bölgelerinden geçen Rus trenlerini uygun bir yerde durdurarak silâhlarını zorla almaktan başka çareleri olmadığına inanıyorlardı. Tek düşüncesi evlerine kavuşmak olan Rus askerlerinin silâhlarını vererek selâmetle yollarına devam etmek isteyecekleri düşünülüyordu.

Sonunda bu konuda kararlarını veren Gencililer, Rus askerî trenlerini Gence istasyonuna gelmeden birkaç istasyon ötede 30 kilometre kadar mesafede bulunan Şemkir (Şamhor) istasyonunda durdurarak silâhlarını teslim almak için tedbir aldılar. Silâhını teslim eden askerlere yiyecek temin edilecek ve yollarına devam etmeleri sağlanacaktı. Bir zırhlı tren içinde 300 kadar Gürcü askeri de yardıma gönderilmişti.

Rüstembeyli Şefi Bey ile Adıgüzel İmamverdi Bey, Bakü tarafından gelebilecek Bolşevik saldırısına karşı tedbirler almak üzere Yavlah tarafına gönderilirken; silâhlı milis kuvvetleri, Gence'den ve civar köylerden gelen çok kalabalık halk Şemkir'de toplanmışlardı (20 Ocak 1918). Zırhlı tren de Şemkir istasyonunun yaklaşık iki kilometre ilerisinde Şemkir çayının sağ kenarında durmuştu. 21 Ocak 1918 sabahı saat 10.00'da ilk Rus askerî treni zırhlı trenin 300 metre karşısında durdu. Hudadad Bey Refibekov, Aslan Bek Safikürdski ile yardıma gönderilen zırhlı tren komutanı Gürcü yarbaydan ibaret bir heyet Millî Komite adına, Rus askerlerinden bir heyetle görüşerek teslim olmaktan başka çareleri olmadığını ve silâhlarını teslim ettikleri takdirde memleketlerine gidebileceklerini bildirdi. Rus askerleri Şemkir İstasyonundaki vaziyeti gördükten sonra Millî Komite'nin teklifini kabul ettiler. Önce gelen "Malarus" askeri treni sükûnetle silâhlarını teslim etti. Teslim alınan silâhlar zırhlı trene aktarıldı. Silâhını teslim eden askerlere Şemkir istasyonunda ekme ve et ikram edilerek uğurlandılar. Alınan silâhların içinde atları ve

cephanesiyle tam teçizatlı mükemmel bir topçu bataryası da vardı¹⁴⁶.

İlk tren Şemkir'de silâh teslim ederken arkadan gelen diğer trenler bir önceki Deliler istasyonunda bekliyordu. İkinci Rus askerî treni hareket edip, zırhlı trene yaklaştığı sırada, lokomotifin önünde açık bir vagona yerleştirilmiş topla aniden ateş açmıştı. Bu ateş sonucu isabet alan zırhlı tren yan yatmıştı. Silâhları teslim almakla görevli Genceli genç lise ve üniversite öğrencileri ile Gürcü askerleri bu trende idiler. Muharebe tertibatı alan Rus askerleri açık vagonlarda kum çuvalları arasına yerleştirilmiş makineli tüfeklerden ve açılan tren kapılarından istasyonda toplanmış yüzlerce köylü halka ateş açtılar. İlk anda 15 kadar öğrenci ile 40 kadar Gürcü askeri vurulmuştu¹⁴⁷. Düz ova üstünde birçok ölü ve yaralı vardı. Eğer Ruslar trenden inerek yolun iki tarafından Şemkir istasyonuna doğru yürüselerdi Şemkir'deki tertibatı dağıtıp yollarına devam edebilirlerdi. Herhalde, Şemkir'de alınan tertipten haberleri yoktu ki bunu yapmadılar¹⁴⁸.

Deliler istasyonunda halkı dağıtan Kozak treni yolu kontrol ederek yavaş yavaş Şemkir istasyonuna doğru ilerlemişti. Trenin hızla kaçmaması için İstasyonun 50-60 metre gerisinde birkaç rayın civataları çıkarılmış ve istasyonun iki tarafındaki hendeklerde halk kuvvetleri siper almıştı. Tren istasyona girdiğinde halk kuvvetleri ateşe başladılar. Akşama kadar süren yoğun ateş altında ağır zayıat veren Ruslar, silâhlarını atarak teslim olmuşlardı. Ertesi gün ateş kesildiğinde teslim olan Rus askeri içindeki yaralılar Millî Komite görevlileri tarafından hastaneye göndermek üzere ayrıldılar ve

---

¹⁴⁶ Zırhlı trenle yardıma gönderilen Gürcü askerlerinin sayısını Adil Han Ziyadhan 60 kişi, Naki Keykurun 300 kişi olarak vermektedir, Tuğaç ise asker sayısını belirtmemiştir. Bkz. Adil Han Ziyadhan, a.g.e., s. 55; Keykurun, a.g.e., s. 51; Tuğaç, a.g.e., s. 187-189.

¹⁴⁷ Keykurun, a.g.e., s. 52.

¹⁴⁸ Tuğaç, a.g.e., s. 190.

diğerleri tecavüzden korundular. Raylar düzeltilerek tren Gence'ye doğru hareket ettirildi. Kendilerinden önce giden treninin başına geleni öğrenen Deliler istasyonunda bulunan birkaç tren ise silâhlarını vermişler ve bu silâhlar oraya birikmiş köylüler tarafından yağma edilmişti¹⁴⁹. Gence'ye döndükten sonra Rus askerleri Bakü'ye doğru yolcu edildiler. Elde edilen silâhlar¹⁵⁰, silâhları olmayanlara dağıtıldı. Şehit olan 15 öğrenci merasimle toprağa verildi¹⁵¹.

Şemkir'deki çarpışmalarda kaç Rus askerinin öldürüldüğü konusunda muhtelif faraziyeler ileri sürülmüştür¹⁵². Bunun Ermeni ve Bolşeviklerin Azerbaycan Türkleri aleyhine giriştikleri geniş çaplı propagandanın bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Bakü Bolşevikleri bu hadiseyi hem Müsavat Partisi hem de Tiflis'te Maveray-ı Kafkasya Komiserliği aleyhinde kullanarak Sovyet hakimiyetini bütün Güney Kafkasya'ya yayabilmek için çalışıyorlardı.

Şemkir çarpışmalarından sonra cepheden dönen Rus askerleri yollarını değiştirdiler ve Tiflis-Gence-Bakü güzergahı yerine trenlerle Batum'a oradan da vapurlarla Rusya'ya gitmeye başladılar. Böylece cepheden dönen Rus askerlerinin Azerbaycan'da yarattığı huzursuzluk problemi çözülmüş ve bir miktar da silâh elde edilmişti. Bu silâhlar sayesinde Gence'de Millî Teşkilâtı daha da genişletmek imkânı elde edilmişti¹⁵³.

Bakü'de Müslümanlar ve Bolşeviklerin arası 1917 Aralık ayından itibaren gittikçe gerginleşmeye devam etti. Bakü Sovyeti'nin

---

149 Ziyad Han Adilhan, a.g.e., s. 56-60; Tuğaç, a.g.e., s. 191.

150 **Azerbaycan Tarihi**, s. 106'da 15 bin tüfek, 70 makineli tüfek, 20 top ele geçirildiği bildirilmektedir.

151 Keykurun, a.g.e., s. 52.

152 Kazemzadeh, a.g.e., s. 83, "bir kaç yüz"; Swietochowski, a.g.e., s. 156 "bine yakın"; Suny, a.g.e., s. 199, "bin"; (Z.İ İbrahimov) **Azerbaycan Tarihi**, s. 106 "iki bine yakın ölü ve yaralı" ; Hasanov, a.g.e., s. 40, Azerbaycan Cumhuriyet Millî Devlet Arşivi'ndeki bir belgeye dayanarak 53 ölü 212 yaralı olarak vermektedir.

153 Tuğaç, a.g.e., s. 191-192.

Müslümanlara karşı tutumu, Gence'deki Bolşevik yanlısı Rus garnizonunun silâhsızlandırılması, Bakü'nün Gence ile demiryolu bağlantısının kesilmesi, ve nihayet 1918 Ocak ayında Şemkir (Şamhor) olayı, Müslümanlarla Bolşevikleri karşıt kamplar durumuna getirdi. Bakü üzerinde şok etkisi yapan Şemkir hadiseleri, Güney Kafkasya Müslümanlarının bölgede tek hakim askeri güç olduğunu göstermiştir.

B. Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'nden Askerî Yardım Taleb Etme Kararı

1) Yardım Talebi İçin Gence'de Yapılan Toplantılar

Nasip Bey'e göre dağılan Rus ordusu yerine bu ordunun bütün silâh ve cephanesine el koyan Gürcüler ve Ermeniler Tiflis'teki İngiliz ve Fransız misyonlarının da desteği ile kendi ordularını kurarak Kafkas cephesinde Türkiye'nin önünü kesmeyi planlıyorlardı. Azerîlerin kendi ordularını kurarak vatanlarını savunmak maksadıyla Tiflis'ten silâh talebi ise şüpheyle karşılanıyor ve hiçbir şey verilmiyordu. Cepheden dönen Rus ordusunun silâhları sizindir, alın diyerek Rus askerleriyle çatışmaya zorlamak istiyorlardı. Azerîler de Rus askerî trenlerini durdurarak ve çatışarak önemsiz bir miktar silâh elde edebilmişlerdi.

Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Bolşevikler arasında mahvolmamak için kendi ordularını kurmak mecburiyetindeydiler. Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nin Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Ordubat, Nahçıvan bölgelerini alarak Ermenistan'ı büyütmek fikrinde olduğu ve bu gayesine erişebilmek için de buralarda Müslümanları yok etmeyi düşündüğü biliniyordu. Öte yandan Ermeniler, Müslümanlar arasında Bolşevik propagandası yaparak onları birbirlerine kırdırmaya çalışmaktaydı¹⁵⁴.

Artık Gence'ye Gürcistan yoluyla Rus askerlerinin gelmesi beklenmiyordu. Şimdi en büyük mesele Azerbaycan'ın kalbi ve merkezi

---

¹⁵⁴ Tuğaç, a.g.e., s. 192-193.

Bakü'nün düşman Rus ve Ermeni askerlerinin işgalinden temizlenmesiydi. Fakat bunun başıbozuk milislerle yapılması mümkün değildi. Bu sebeple Gence Millî Komitesi, Türk ordusuyla irtibat kurmayı düşünmeye başlamıştı. Daha Ekim 1917'de önce Ali Ekber Sarıimamkulu'nun İran üzerinden gönderdiği adamlar vasıtasıyla Musul'da 6. ordu ile irtibat kurulmuş, yardım istenmiş ve bu ordudan Topçu Teğmeni Muzaffer (daha sonra Orgeneral Muzaffer Tuğsavul) ile Teğmen Mithat (sonra Kurmay Binbaşı) Beyler incelemelerde bulunmak üzere Gence'ye gönderilmişlerdi. Fakat Kafkas cephesinde bulunan 3. ordu ile irtibat kurulursa Azerbaycan için yardım almak mümkün olabilecekti¹⁵⁵.

Gence Millî Komitesi Başkanı Nasip Yusufbeyli, İstanbul'a Enver Paşa'ya bir heyet gönderilmesi ve Azerbaycan'a bir Türk ordusunun davet edilmesi konusuna olumlu bakıyor ve hatta zaruri görüyordu. Fakat, Türklerin kendilerini İstanbul'dan yönetmeye kalkmasından endişe ediyordu. Ona göre Bakü'nün bir endüstri ve işçi merkezi olması ve bambaşka olan Azerbaycan'ın sosyal yapısı sebebiyle sultan rejimine uymazdı¹⁵⁶.

---

¹⁵⁵ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.1-11.

¹⁵⁶ İstanbul'a Enver Paşa'ya bir heyet gönderilmesi ve Azerbaycan'a bir Türk ordusunun gelmesi hakkındaki fikrini Hüsamettin Tuğaç'a açıklarken Nasip Bey Azerbaycan'ın muhtariyeti üzerine şu dikkat çekici sözleri söylemiştir:

"Azerbaycan'a bir Türk ordusu gelmesi olabilir ve lâzımdır da. Ancak korktuğumuz bir nokta var, Türkler bizi İstanbul'dan idareye kalkmasınlar. Bizim adem-i merkeziyet üzerine kurulmuş programımız var. Ona uymak gerekir".

H. Tuğaç'ın; "Siz bu adem-i merkeziyet usulünü Rus idaresine karşı ileri sürmüş bulunuyorsunuz. Türkler gelince onların Ruslarla bir farkı olmayacak mı? Bu adem-i merkeziyete ne lüzum var?" şeklindeki sorusuna Nasip Bey güler yüzlü bir eda ile şu cevabı vermişti;

"Azerbaycan'ın sosyal yapısı bambaşkadır. Bakü bir endüstri ve işçi merkezidir. Sultan rejimi buradaki ahvale uymaz. Biz halkın her sınıf ve tabakasının müsavati temeli üzerine dayanan bir hükümet kurmak fikrindeyiz. Çarlık devrinin aristokratik ve feodal idaresine son vereceğiz. Milliyetçi ve demokratik bir idare istiyoruz. Halbuki Osmanlı Padişahlığı idaresi de rejim itibarıyla Çarlık idaresinden farksızdır. Elbette ki bu konu ırk mefhumundan ayrılır. Elbetteki Osmanlı Türkleri Azerî Türklerinin büyük kardeşidir. Ancak Bakü, İstanbul'dan idare edilemez. Bunun için Müsavat Partisi'nin adem-i merkeziyet prensibi Osmanlı idaresine karşı da var olmalıdır. İçişlerimizde özgürlük tanınmalıdır.

Osmanlı Devleti'nden yardım istemek konusunu görüşmek için Milli Komite Gence'de başka şehir ileri gelenlerinin de katıldığı bir toplantı yaptı. Bu toplantıyı açış konuşmasında Nasip Bey durumu izah ettikten sonra: "Halkın insan kuvvetinin üstünde yaptığı işler yine halkın gözünün önünde cereyan etmiştir. Her hareketimiz zaferle neticelenmiştir. Ancak bu kahramanca hareketler neticeyi elde etmekten çok uzaktır. Bir kere Azerbaycan'ın merkezi Bakü düşmandan kurtarılmalıdır. Zira başsız beden olamaz ve yaşayamaz. Bizim halk kuvvetlerimiz buna kafi gelmez. Muhakkak büyük bir yardıma ihtiyaç vardır ve bu yardımı da bize ancak Osmanlı İmparatorluğu yapabilir. Burada karar alalım ve Osmanlı İmparatorluğu nezdinde bir murahhas heyet gönderelim. Türkiye'den askerî yardım isteyelim." dedi. Toplantıya katılanlar Nasip Bey'in fikrini onayladılar. Bu teşebbüsün sonucunun müsbet olacağına inanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemek üzere bir murahhas heyet gönderilmesi için Milli Komiteye tam yetki verildi¹⁵⁷.

Aynı konuyu görüşmek üzere Gence'de faaliyet gösteren üç parti temsilcileri arasında da bir toplantı yapılmıştı. Toplantıda: Adem-i Merkezîyet Müsavat Partisi Reisi ve Gence Millî Komitesi Başkanı Nesib Bey Yusufbeyli, İttihad-ı İslâm Partisi adına Doktor Hüdadat Bey Refibeyli, Sosyalist Partisi adına da Başkan Doktor Arslan Safiyurtlu katıldılar. Nasip Bey, Adem-i Merkezîyet Müsavat Partisi'nin programına uygun olarak muhtariyet usulüne göre bir idare kurulmasını şart koşarken, Hüdadat Bey, "Türk ordusu gelsin, padişah isterse Azerbaycan'a muhtariyet verir. Dilerse Azerbaycan'ı Türkiye'ye ilhak eder, kendisi bilir" diyerek hiçbir şart ileri sürmemiştir. Arslan Bey ise önce kendi siyasî niteliğini açıklamaya lüzum görmüş ve "Evet ben sosyalistim ama Türk sosyalistiyim" dedikten sonra: "Türk kardeşlerimiz gelsin. Baş üstünde yerleri var. Ama katil getirmesinler (yani Ermenileri öldürmesinler)" demişti.

"Daha sonra Nasip Bey gülererek şu halk deyimini de ilave etmiştir: "Menim gözüm senden su içmir!" (Sana da güven olmaz). Bkz. Tuğaç, a.g.e., s. 194-195.

¹⁵⁷ Keykurun, a.g.e., s. 55.

Böylece Azerbaycan'ın içinde bulunduğu nazik durum karşısında üç parti halkın candan dilediği kararı almışlar ve Türk ordusunun Azerbaycan'a gelmesi üzerinde birleşmişlerdi. Şu var ki, Sosyalist Arslan Bey'in, Türk ordusunu tanımadığı ve yersiz bir endişe içinde olduğu açıktır. Türk ordusunun haksız yere kan döktüğüne, zalim ve katil olduğuna delil olabilecek bir misal aslâ gösterilemezdi. Bu konuda yazılıp söylenenler Ermenilerin maksatlı propagandalarından başka bir şey değildi.

2) Azerbaycan Murahhasının Üçüncü Ordu Nezdine Varması

Bu karar verildikten sonra Bakü ve Gence ve bütün Azerbaycan adına Türk ordusunu davet için Naki (Keykurun) Şeyhzamanlı'yı Türk hükûmetine ve Enver Paşa'ya temsilci olarak göndermeyi uygun buldular. Naki Keykurun'a itimadnamesini teslim ederken Nasip Bey:

"Naki, sen İstiklâl Komitesi'nin âzâsısın. Olup bitenleri Osmanlı Devleti'ne anlat ve de ki: Milletimiz müstakil yaşamaya azmetmiştir, bu yolda her türlü fedakarlığı yapmıştır. Azerbaycan'ın dörte üçü bu gün Rusların hâkimiyetinden kurtarılmış vaziyettedir. Onlar noksanımız olan askerî tarafımızı tamamlasınlar. Bize kardeş eli uzatsınlar, elimizden tutsunlar, istiklâlimizi ilân etmemize yardım etsinler. Ancak, bizi kendilerine ilhak etmek isterlerse gelmesinler. Biz kendi yağımızla kavrulur, başımızın çaresine bakarız." dedi¹⁵⁸.

Azerî heyeti, bir Rus vapuru ile 1918 Ocak sonlarında Batum'dan Trabzon'a gitti. Heyet görünüşte Cemiyet-i Hayriye üyesi sıfatıyla Seym Hükûmeti adına Trabzon'da Müslümanlar ile Rumlar arasında başlamış olan çete çarpışmalarını durdurmak için ortak bir çalışma yapacaktı. Trabzon'daki Metropolithanede Rum ileri gelenleriyle görüşerek Rumların durum ve tutumları ile çete

---

¹⁵⁸ Tuğaç, a.g.e., s. 195-196; Keykurun, a.g.e., s. 56-57.

çarpışmalarının sona erdirmek için yapılabilecek işler hakkında görüşlerini aldılar. Ermenilerin katliam hazırlıkları içinde olduklarını da öğrendiler. Buradan Polathane ve Fol (Vakfıkebir)'a oradan da Tirebolu'ya geçtiler. Türk ordusunu davet etmek maksadıyla karayoluyla Batum'dan Tirebolu'ya gelmiş olan iki arkadaş Ahıskalı yazar ve öğretmen Ömer Faik (Numanzade, Tiflis'te yayınlanan "Molla Nasreddin" dergisinin yazarlarından) ve Ahılkelekli Efraim Beyler de kendi memleketleri adına Vehip Paşa ile görüşmek üzere heyete katıldılar. Burada 37. Kafkas Tümen Kumandanı Albay Kâzım Bey (Kâzım Özalp) kendilerini kabûl ederek görüşmüş ve geldiklerini 3. ordu kumandanı Vehip Paşa'ya bildirmiş olduğundan Vehip Paşa bir gambot göndererek Giresun'a gitmelerini emretmişti. Giresun'dan hareketle karlı Çamlıbel geçidinden geçerek Şarkî Karahisar'a oradan Suşehri'nde 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'nın karargahına ulaştılar. Hüsamattin Bey, Azerbaycan delegeşi Naki Bey'i ve diğer birlikte geldikleri heyet üyelerini takdim etti. Bütün malumatı birden almak istercesine sabırsız bir hal içinde olan Vehip Paşa onları tek tek kabul ederek uzun görüşmeler yapmıştır¹⁵⁹.

3) Kafkasya'dan Alınan Haberler ve Osmanlı 3.

Ordusunun Kafkas Cephesinde İşgal Altındaki Türk Topraklarını Kurtarmak İçin Harekâta Hazırlanması

Bu sırada işgal altındaki Türk toprakların kurtarılması ve buradaki Türk halkının ızdırabına bir an evvel son verilmesi meselesi büyük önem kazanmıştı. İzledikleri Ermeni politikaları açısından bakıldığında Bolşeviklerin gerek Çarlık idarelerinin ve gerekse Geçici Hükûmetin çizgisinden ayrılmadığı görülecekti. Bolşevikler, daha 15 Kasım 1917'de yayınladıkları "Rusya'daki Milletlerin Hakları" beyannamesiyle, her bir milletin kendi geleceklerini kendilerinin tayin etme hakkını tanıdıklarını ilân etmişlerdi. Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom), 11 Ocak 1918 tarihinde çıkardığı Lenin ile Stalin'in

---

¹⁵⁹ Tuğaç, a.g.e., s. 196- 209.

imzasını taşıyan bir kararnameyle "Rusya'nın işgali altında bulunan 'Türk Ermenistanı'ndaki Ermenilerin kendi mukadderatını tayin hakkını, tam bir istiklâle varıncaya kadar desteklediğini ilân ediyor ve Ermeni mültecilerin yerlerine serbestçe dönmeleri için çalışacağını" bildiriyordu. Sovyet Hükûmeti, Rus ordusu çekilirken burasının idaresini "Ermeni Halk Mümessilleri Sovyeti" adıyla kurulacak geçici bir teşkilâta bırakmayı teklif ediyordu. Böylece temeli atılacak olan Ermenistan'ın zamanla Rusya'ya bağlanacağı tahmin ediliyordu. Bolşevikler, Ermeni meselesini bu şekilde hallederek hem Ermenilerin ve hem de Batı Avrupa ve Amerika işçilerinin sempatisini kazanabileceklerini hesaba katıyorlardı¹⁶⁰.

Sovyet Hükûmeti ile yapılmakta olan Brest-Litovsk barış görüşmelerinin uzun sürmesi Kafkas cephesinde Rus işgal bölgelerinde yaşayan Türk halkı için endişe vericiydi. Rus ordusunun boşalttığı bölgelerde Ermenilerin serbest kaldıkları ve bilhassa Erzurum, Erzincan'da geniş çaplı katliamlara başladıkları yolunda birbirinden kötü haberler alınmaktaydı. Bu durum karşısında Osmanlı ordusunun, Brest-Litovsk görüşmelerinin sonunu beklemeden, harekâta başlaması gerekiyordu. Fakat kış mevsiminde bulunulmasının yarattığı ulaşım güçlükleri ve erzak yetersizliği yanında ordunun elinde düşman hakkında yeterli bilgi olmaması geniş çaplı bir harekâtın yapılmasını zorlaştırıyordu.

Bu sırada, Türkiye'den yardım talep etmek için gönderilen Azerbaycan Heyeti'nin Suşehri'nde 3. ordu karargahına gelmiş bulunması büyük öneme sahipti. Esirlikten kurtularak Azerbaycan murahhası Naki Bey (Keykurun) ile birlikte gelen Türk Teğmeni Hüsamettin Bey¹⁶¹, Komutan Vehip Paşa'ya Kafkasya vaziyeti hakkında özetle aşağıdaki hususları bildiren bir rapor arz etti;

---

¹⁶⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 334-338; Yerasimos, *a.g.e.*, s. 41-42.

¹⁶¹ Emekli Kurmay Yarbay Hüsamettin Tugaç, milletvekilliği de yapmış ve 1975 yılı başlarında vefat etmiştir.

"1-Rus ordusu Bolşevik propogandası altında kumanda ve subay tanımayarak dağılıp eve dönmüş, cephemizde bugün Rus ordusu diye muntazam hiç bir kuvvet kalmamıştır.

2-Azerbaycan'dan geçip Rusya'ya gitmek isteyen Rus askerî trenleri Gence yakınlarında yerli halk tarafından durdurulup silahları iyilikle ve bazen de zorla alınmaktadır.

3-Tiflis'te oturan bir İngiliz-Fransız askerî misyonu cepheyi terkeden Rusların yerine bir Ermeni ve bir Gürcü kolordusu ile Güney Kafkasya'daki Ruslardan ve Rumlardan birer tümen kurmaya çalışmaktadır. Azerbaycan da silâhlanmak ve teşkilâtlanmak için Tiflis'teki Seym Hükûmetine başvurmuşsa da ne bu hükûmetin ne de İngiliz-Fransız misyonunun Azerbaycanlılara güvenleri olmadığından zorluk çıkarmaktadırlar ve Azerbaycanlılar silâhlanma işini Şimalî Kafkasya'da olduğu gibi kendi hesaplarına Milis teşkilâtla Rus askerî trenlerini soyarak başarmaya çalışmaktadırlar.

4- Bakü'den başlayıp bütün Azerbaycan'ı kapsayacak nitelikte olan Ermeni-Bolşevik müşterek taarruz plânı sebebiyle, bir katliam tehlikesi karşısında, kendilerini Türk ordusunun kurtarmasını bekleyen Azerbaycanlılar, Gence Millî Komitesinin ve siyasî partilerinin iştirakiyle aldıkları karar üzerine Türk ordusunu davet için temsilci göndermişlerdir.

5- Rus ordusunun terk ettiği vilâyetlerimizde tek bir İslâm bırakmamak maksadıyla Ermeni Taşnak Komitesi katliâm planı hazırlamış ve bu bölgelerde cinayetlere girişmiştir.

6- Rus ordusu, harekât alanında ve geri bölgelerde pek çok miktarda yiyecek, giyecek, harp araç ve gereçleri bırakmıştır."

Hüsamettin Bey raporunda Azerbaycan'ın durumu hakkında da bilgi vermiş ve müşahadeye dayanan yukarıdaki kesin açıklamalarından sonra: "Vakit kaybetmeden harekâtın başlaması gerektiğini, ne kadar geç kalırsa katliâmın boyutunun o kadar büyük olacağını, Ruslardan kalan harb malzemesinin Ermenilerin eline geçmesi veya tahrip edilmesi ihtimalinin bulunduğu" ilâve etmişti.

Vehip Paşa, bu raporunu dikkatle inceledikten sonra, Hüsamettin Bey'e: "Bu raporuyla orduya büyük hizmet etmiş olduğunu, Ruslar hakkında bu kadar açık ve kesin bilginin ilk defa ellerine geçtiğini, kendilerinin ancak Mayıs ortalarından sonra bir ileri hareketi düşünmekte olduklarını" söylemiş ve "Şimdi tekerlek dönmez. Noksanlarımızı tamamlamak lâzımdır..." demişti.

Bunun üzerine Hüsamettin Bey, Vehip Paşa'ya ısrarla: "- Paşam ileriye doğru atılacak her adım sizi bol bol yiyecek ve giyim eşyasına, sayılamayacak kadar çok nakil araçlarına, harp gereçlerine ve ordu için lâzım olan her türlü maddelere kavuşturacaktır. Rusların terk ettiği ulaştırma araçları atlar ve mekkâriker başıboş kalmıştır. Benim şu sıralarda Azerbaycan'dan ayrılıp bir an evvel huzurunuzda gelişimin en büyük sebebi budur. İleri harekât gecikirse her şey imhâ edilebilir, insanlar da birlikte..." diyerek acele edilmesi gerektiğini anlatmaya çalıştı.

Hüsamettin Bey'in ayrıntılı raporunu alan ve anlattıklarını dinledikten sonra kendisine teşekkür eden Vehip Paşa, o gece telgraf başında İstanbul ile uzun görüşmeler yapmış ve aldığı malumatı Enver Paşa'ya iletmışti. Ertesi gün Vehip Paşa, Hüsamettin Bey'i tekrar çağırılmış ve "ordunun harekâtını kendisinin raporuna istinat ettireceğini ellerinde bu derece kat'î malumatın bu güne kadar bulunmadığını" bildirmişti. Kafkasya'nın durumunu bilen tek subay olarak Hüsamettin Bey'i karargâhında alıkoyan Vehip Paşa, Azerbaycan Heyetini ise, Sivas-Kayseri-Ulukışla yoluyla İstanbul'a yolcu etmişti¹⁶².

Rus ordusunun hızla çekilmesi işgal altında bulunan Türkiye topraklarında Türk ve Müslüman halkı endişeye düşürdü. Hareket serbestliği kazanan Ermenilerin katliamlara başlayacakları belliydi. Enver Paşa, 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya Ermenilerin katliamlarına mani olmak ve işgal altındaki Türk topraklarını kurtarmak için birliklerini hazır tutmasını emretti.

---

¹⁶² Tuğaç, a.g.e., s. 210-214.

C. Azerbaycan Murahhasının İstanbul'daki Görüşmeleri ve Kafkas İslam Ordusu'nun Kadrosunun Kurulmasına Başlanması

1) Osmanlı Hükûmet Üyeleri İle Görüşmeler

Enver Paşa'nın, Kafkasya'nın durumu ile yakından ilgilendiği bilinmektedir. Kafkasya hakkında çeşitli yollardan malumât gelmektedir. Musul'da 6. Ordu Komutanı Halil Paşa, 16 Ocak 1918'de kendisine müracaat eden Kafkasya'dan esaretten dönmekte olan Avusturyalı bir Yarbayı İstanbul'a göndererek Enver Paşa'ya Kafkasya hakkında geniş malumât vermesini sağlamıştı.

Enver Paşa, Kafkasya'da faaliyete geçmenin gerekliliğine inanmaktaydı. 3 Şubat 1918'de 6. Ordu Komutanlığına "Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı bütün İslâm memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı yakından yapmak, yardım ve teşkilatı idare etmek için merkezi Tahran'da olmak üzere bir heyet ile diğer bölgelere birer faal subayın gönderilmesini uygun bulduğunu Tahran merkez heyeti başkanlığına son zamanda Trablusgarb'tan İstanbul'a izinli gelen Yarbay Nuri Bey'in (Enver Paşa'nın küçük kardeşi Nuri (Killigil)) ve Yarbay Şevket Bey'in Dağıstan'a Binbaşı Naim Cevat Bey'in Afganistan'a emirlerine verilecek beş altı subayla gönderilmesini düşündüğünü" bildirmişti¹⁶³.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, 3. Ordu nezdindeki Azerbaycan delegeesi Naki Bey ve Ahışalı Ömer Faik Bey'in bir an önce İstanbul'a gönderilmelerini istediğinden Sivas üzerinden Ulukışla'ya ve oradan da trenle Konya-Karahisar yoluyla İstanbul'a ulaştılar¹⁶⁴.

Önce Sadrazam Talat Paşa tarafından kabûl edildiler. Bu kabûlde Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi Halil Bey (Menteşe) ve

---

¹⁶³ Kafkas Cephesi, s. 553.

¹⁶⁴ Keykurun, a.g.e., s. 64-66.

Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa da hazır bulundu. Üzerinde Ay-yıldız bulunan bir mühürle kapatılmış itimatnamesini Talat Paşa'ya veren Naki Bey, "Yüz küsur yıldan beri Rus idaresinin zulmü altında inleyen Azerbaycan halkının, dili, dini, âdet ve gelenekleriyle Türk milletinin bir parçası olduğunu" belirttikten sonra, onların "gece gündüz fedakârca çalışmalarının Rus çarlığının devrilmesinde büyük rolü olduğunu" söyledi. "Çarlığın devrilmesinden sonra halkın silâhlanarak Rusları memleketten çıkardığını ve halkı idare edecek millî komitelerin kurularak anarşiyi hemen hemen ortadan kaldırmakla birlikte, istikbal için endişe ettiklerini" belirtti. Bunun sebebi Rus idaresi altında askere alınmayan Azerbaycan Türklerinin askerlik talim ve terbiyesinden mahrum kalmış olmasıydı. "Osmanlı kardeşlerinden yardım bekleyen Azerbaycan halkının müstakil olmaya azmetmiş olduğunu, ilhak istemediklerini" izah ederek, "sadece askerî öğretmenler ve çavuş kadrosu göndermelerinin yeterli olacağını ve az bir zamanda büyük askerî kuvvet kurma imkânlarının olduğunu" söyledi ve "bir Millî Türk Hükûmeti kurmayı düşündüklerini" de ilâve etti. Talât Paşa ise, "Bu vaziyete çok memnun olduk, inşallah yapacağız" dedi.

2) Kafkas İslâm Ordusunun Kadrosunun Teşkiline Başlanması

Naki Bey'in konuşması bittikten sonra Ömer Faik "Paşam ben muharirim. Azerbaycan matbuatında çok çalıştım. Azerbaycan halkı Türklüklerini bihakkın idrak etmiş bir millettir. İstiklâle lâyıktırlar. Kuvvetli bir edebiyata maliktirler. Ancak benim ricam şu: Bizim kazamız Ahıska tam Türkiye hududundadır. Orasının ilhakını istiyorum" dediğinde Talat Paşa "Emin olun, Paşa Hazretleri bu arzunuzu yerine getirir. Yarın teşkilâtı kurmaya başlayacağız." karşılığını verdi.

Bilahare, Naki Beyi Harbiye Nezareti'nde kabul eden Enver Paşa, kendisini güler yüzle karşılamış ve dün verdiği izahatın kendisini çok sevindirdiğini, sevincinin ve neş'esinin hâlâ devam etmekte olduğunu söylemişti. Enver Paşa, Azerbaycan'da askerî talim

ve terbiye görmemiş halk kuvvetlerinin gösterdiği varlık ve kuvvet karşısında hayranlığını belirtmişti. Görüşmenin sonunda Enver Paşa, Naki Bey'e, Kafkas İslâm Ordusu teşkilâtına başlandığını ve bir üst rütbe ile subay kaydedileceğini, bunun için bir komisyon kurulduğunu bildirmişti. Bu komisyona Naki Bey'in de dahil olması uygun bulunmuştu¹⁶⁵.

Başkomutanlık Vekaleti Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeninden bir kolordu teşkilini kararlaştırarak, 1. ve 2. tümenlerin teşkili ile meşgul olacak iki heyetin subaylarının, 6. Ordu Komutanlığı'na Musul'a 3. Tümenin subay heyetinin de 3. Ordu Komutanlığı'na Trabzon'a gönderileceğini 2 Mart 1918'de 3 ve 6. ordu komutanlıklarına bildirdi. Kafkasya'da teşkil edilecek bu kolorduda görev alan bilumum general üst subay ve subaylar bir üst rütbe (fahri rütbe) taşıyacak ve bu rütbenin yetkisini haiz olacaklar, bütün görevlilere, rütbesinin maaşının bir misli maaş verilecektir¹⁶⁶.

Rus ihtilâli sonrasında Kafkas ve Doğu cephelerinin durumu önem kazanmış olduğundan, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Doğu cephesindeki Osmanlı ordusunun harekâtını kolaylaştırmak için, Kafkasya'nın Müslüman ve Türk unsuru ile meskûn bölgelerinde askerî teşkilât yapılmasını gerekli görmekteydi¹⁶⁷.

Bu sıralarda Kafkasya'da teşkilât yapmak vazifesi birkaç kişiye teklif edilmiş¹⁶⁸ ve sonunda Erkânıharbiye-i Umumiye'nin

---

¹⁶⁵ Keykurun, a.g.e., 69.

¹⁶⁶ Kafkas Cephesi, s. 553.

¹⁶⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.1-11.

¹⁶⁸ Şehzade Faruk müstakbel İslâm Ordusu Kumandanı olarak Enver Paşa tarafından Naki Bey'le tanıştırmıştı fakat Naki Bey, onun içki kullandığını gerekçe göstererek Kafkasya'da sevilmeceğini söylemiş ve onun yerine Trablusgarb'da iken Rus basınında adından çokça bahsedilen kardeşi Nuri Bey'i Kafkas İslâm Ordusu Komutanı olarak tayin etmesini rica etmişti. Nuri Bey'in Trablusgarb'taki faaliyeti hakkında Rus matbuatında çıkan birçok yazıyı Kafkasya'da okumuş olduğunu belirterek ayrıca "Paşam sizin kardeşiniz olması yeter" demişti. Ertesi gün Enver Paşa, daima olduğu gibi kendisini güler yüzle karşıladı ve "Evet Naki Bey, istediğiniz oldu" dedi. Naki Bey de "Paşam, çok

uygun bulması üzerine bu vazife Nuri Paşa'ya verilmişti. Nuri Paşa (1890-1949)¹⁶⁹, 1918 Ocak ayının başında Trablusgarb'ın durumunu değerlendirmek için Afrika Grupları Kumandanlığı merkezi olan Mistrata'dan denizaltı ile Pola üzerinden İstanbul'a gelmişti. İslâm Erkanıharbiye reisi Miralay Nazım Bey ve Naki Bey¹⁷⁰ birlikte hummalı bir şekilde çalışarak kadroyu tamamladılar. Nuri Paşa ve kadrosunu yolcu etmek üzere Haydarpaşa'da Enver Paşa ve yaverleri, diğer paşalar ve erkanı devlet peronda toplanmışlardı. Enver Paşa, Nuri Paşa'ya Kafkasya'da yapacakları işler hakkında talimat verdi¹⁷¹. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Nuri Paşa'ya verdiği ve kendi imzasını taşıyan 5 Nisan 1918 tarihli talimatname, Kafkas İslam Ordusu teşkilatı ile bu ordunun görevlerini açıklamaktadır¹⁷².

D. Bolşevik-Ermeni İşbirliği ile Bakü'de Müslümanlara Karşı Girişilen Katliam (31 Mart -1 Nisan 1918)¹⁷³

Bakü'de Müslümanlar ve Ermeniler kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Her iki taraf da hızla silâhlanma çabası içindeydi.

---

sevindim ve yarın bütün Kafkasya Türkleri de sevinecekler" diye cevap vermişti. Bu sırada içeri giren Nuri Bey kendisiyle tanıştırdı. Bu hususta bkz. Keykurun, a.g.e., s. 67-68.

Naki Beyin Prens Faruk yerine Nuri'nin tayinini istemesinin sebebi bir hanedan üyesinin Azerbaycan'a gelmesini istiklâl için sakıncalı bulması olabilir; Enver Paşa, Kafkas teşkilâtının başına Albay Kâzım Bey'i (Karabekir) geçirmeyi düşünmüş ve bu hususu 23 Şubat 1918 tarihinde kendisine yazmıştı. Fakat, Albay Kâzım Bey o sırada Erzurum'un kurtarılması ile meşgul olduğundan bu görevden affını istemişti. Erzurum'un kurtarılması ve Trabzon Konferansının başlaması dolayısıyla cepheye sükûnet sağlandığı sırada Albay Kâzım Bey, Kafkas Teşkilâtı Komutanlığını kabul ettiğini Enver Paşa'ya bildirdi ise de geçen zaman zarfında Nuri Bey'in bu göreve tayin edildiği kendisine bildirildi. Tafsilat için bkz. Kâzım Karabekir, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Erzurum 1990, s. 100-102, 272.

¹⁶⁹ Suny, a.g.e., s. 256.

¹⁷⁰ Naki Bey, Yıldız Sarayında Enver Paşa tarafından Sultan Reşad ile görüşürülmüş ve Sultan tarafından üçüncü dereceden mecidiye nişanıyla taltif edilmiş ve görevini tamamladıktan sonra da vapurla Batum'a dönmüştü. Bkz. Keykurun, a.g.e., s. 79-80.

¹⁷¹ Keykurun, a.g.e., 70-71 ve 73.

¹⁷² Talimatnamenin metni için bkz. Ekler.

¹⁷³ Katliam eski Rus takvimine göre 18 Mart 1918 tarihine başladığından "18 Mart Hadisesi" de denilmektedir.

Bakü'de Müslümanlar ve Ermeniler henüz sakindi ama Güney Kafkasya'nın başka yerlerinden gelen çatışma haberleri burada da her an bir çatışmanın başlamasına yol açabilirdi. Şehirde çok sayıdaki silâhlı Ermeni birliklerinin bulunması sebebiyle Bakü Müslümanları kuşku içinde bulunuyorlardı. Müslüman işçileri Kızıl Muhafızlara katılmaya ikna etmek için yapılan çalışmalar bir netice vermiyordu. Çünkü Müslüman işçiler Sovyet'in Müslümanlara güvenmediğini hissediyorlardı.

Mehmed Emin Resulzade, Müslüman Millî Şurası'nın askerî birlikler kurması konusunu Sovyet yürütme komitesinde gündeme getirdi ve eyalette düzenin korunması için bunun şart olduğunu bildirdi. Müslüman liderler bu sırada Sovyet'in sadece Rusları ve Ermenileri silâhlandırdığından şüphelenmekteydi. Sovyet Yürütme Komitesi, Müsavat Partisi üyesi işçilerin de silâhlandırılabilceği konusunda bir karar kabûl ederek sorunu çözmeye çalışmıştı. Böylece Şubat ve Mart 1918'de Bakü'de Sovyetin Kızıl Muhafızları, Ermeni Millî Şurası ve Müslüman Millî Şurası'nın askerî birlikleri olmak üzere üç ayrı askerî kuvvet kurulmuş olacaktır¹⁷⁴.

Bakü'de Azerilerin durumu gün geçtikçe kötüleşiyordu. Kafkas Ordusu Askeri-İhtilâlcî Komitesinin Ocak 1918'de Bakü'ye gelmesi Bolşevikleri kuvvetlendirdi. Başkan Korganov, beraberinde sadık subaylar, silâh ve mühimmat getirmişti. Kızıl Muhafız alaylarının kurulması çalışmalarına hız verildi. Tiflis'ten gelenlerle birlikte Bolşevik askerlerinin sayısı Ermeni Millî Şurası ve Müslüman Millî Şurası'nın yeni askere alınmış birliklerini geçti. Sovyet Ocak ortalarında yazılı olmayan hukuku tatbik edecek ve ihtilâl karşıtlarını yargılayacak bir de ihtilâlcî mahkemesi kurdu¹⁷⁵.

---

¹⁷⁴ Suny, a.g.e., s. 202-203.

¹⁷⁵ Suny, a.g.e., s. 199-200 ve 201-202.

Bakü'de 2. Ermeni alayının 700 kişilik kuvveti, Amazasp komutasında 800 kişilik partizan grubu, 50 kişilik Taşnak kuvveti vardı. Mart 1918'e kadar Batı cephesinden gelen bir kaç bin kişilik Ermeni askeri de bunlara katıldı. Bu kuvvetlerin hepsi Ermeni Millî Şurası ve Taşnaksütyun'un kontrolündeydi¹⁷⁶.

Bakü Sovyeti'ni tanımış olan Taşnaklar, Müslümanlara karşı Bolşevikleri destekliyorlardı ve askerî kuvvetleri ile gereğinde onlara katılacaklardı. Kendisi de bir Ermeni olan Bolşeviklerin lideri ve Sovyetin başkanı Şaumyan Ermeni milliyetçilerini yanına almak ve onları gücendirmemek için gayret sarfediyordu. Fikir ayrılıklarına rağmen kendileri için tehdit olarak gördükleri Müslüman Azerîlere karşı birleştiler. Şubat 1918 sonlarında sokak serseriliği, hırsızlık ve cinayet olayları çok artmış ve Bakü'de asayiş tamamen bozulmuştu. Bunun sebebi disiplinden yoksun çeşitli miletten askerler ve serbest kalmış harp esirlerinin şehirde toplanmış bulunmasıydı¹⁷⁷.

Bu sıralarda Müsavat Partisi ile Bakü Sovyeti yönetimi arasında ilişkiler kötüleşmişti. Kafkas cephesinde Türk ordusunun karşısında tutunamayarak başı bozuk bir halde geri çekilen Ermenilerin masum Müslüman halka karşı giriştiği feci katliamların haberi Bakü'de yankılanmaya başlamıştı. Taşnaklar da Bakü'deki Ermeni askerleri arasında propaganda yapıyorlar ve onları Müslümanlar aleyhinde kışkırtıyorlardı. Müslümanları, Ermeni askerlerinin Kafkas cephesine gitmelerine mani olmak için demir yolu ulaşımını durdurmakla suçluyorlardı. Bu da Azerî Türkleri ile Ermeniler arasında gerginliğin artmasına ve pek çok çatışmanın çıkmasına sebep oldu¹⁷⁸.

---

¹⁷⁶ Gen. G. Korganoff, *La participation des arméniens à la guerre mondiale sur le front du Caucase (1914-1918)*, Paris 1927, s. 175'e dayanarak Suny, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁷⁷ Suny, *a.g.e.*, s. 203-204.

¹⁷⁸ Suny, aynı yer.

Müslüman Millî Şurası'nın kuvveti, Müslümanları savunmak için yeterli değildi. Geçen bir yıla yakın sürede Müsavat Partisi'nin istediği reformları gerçekleştirmek mümkün olmamıştı. Çoğunluğu oluşturmalarına rağmen idarede Müslümanlara nüfuslarıyla orantılı yer verilmiyordu. Azerbaycan özerkliği ve Müslüman çoğunluğun haklarını korumak için Bolşeviklerle mücadele edilmesi gerektiği ortaya çıkmıştı. Lenin'in milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi hakkıyla ilgili vermiş olduğu sözün boş olduğu tamamen anlaşılmişti. Resulzade: "Müslümanların özerkliği elde etmeyi umamayacaklarını, Rusya'nın işçileri ve soylu-burjuva sınıfının bunu istemediğini, ısrar edecek olurlarsa büyük bir yıkıma uğrayacaklarını" yazıyordu. Ayrıca "Bakü Bolşeviklerinin Kafkaslı Azeri federalistleri yıkımla korkuttuğunu" ilave ediyordu¹⁷⁹.

Buna karşılık Şaumyan Bolşeviklerin Ermenileri koruduğu iddiasını reddetmiş, "bütün milliyetçilere karşı olduklarını ve eğer milliyetçilerin kontrolü ele geçirmesi anlamına gelecekse millî kaderi belirleme hakkına izin vermeyeceklerini" yazmıştı. Şaumyan, Mart 1918 başlarında Bakü'de, Tiflis, Gence ve hatta Kuzey Kafkasya'da Sovyet'e karşı güçlerle savaşabilecek kuvvete sahip olduğuna inanıyor ve Maveray-ı Kafkasya Komiserliği'nin devrilmesi için çağrıda bulunuyordu¹⁸⁰. Şaumyan'a göre Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması "Avrupa'dan Asya'ya dönüş"tür ve ayrılıkçılara karşı "ihtilâlcilerle savaş" yapılmalıdır. "Eğer (Bakü Sovyeti) karşı ihtilâlcilerin üstüne yürümezse onlar bize karşı yürüyecekler. Sonuç olarak Müslüman Milliyetçiler Bakü'yü Azerbaycan'ın başkenti yapmak istiyorlar" diye Sovyeti uyarıyordu¹⁸¹. Bakü Sovyeti ayrılık konusunda bölündü, Menşevikler ve Müsavatçılar Seym'in lağv edilmesi konusundaki Bolşevik kararına karşı çekimser kaldılar. Fakat Sovyet çoğunluğu, Taşnaklar dahil, Bolşevik kararını benimsedi (121'e 16 oy

---

¹⁷⁹ Bakinskii Raboçii, no. 27 (143), 17 Şubat 1918'den naklen Suny, a.g.e., s. 205.

¹⁸⁰ Suny, a.g.e., s. 206-207.

¹⁸¹ İzvestia, no: 51 (273), 20 Mart 1918'den nakleden Suny, a.g.e., s. 209.

ve 32 çekimser). Bolşeviklerin Tiflis'e karşı sefer açılması çağrısı Sovyet tarafından kabul edilmişti¹⁸².

Azerbaycan'ın en büyük sanayi merkezi olan Bakü'nün Bolşeviklerin kontrolünde olması Azerbaycan millî ordusunun kurulmasının önündeki en büyük engellerden biriydi. Eski Bolşevikleşmiş Bakü garnizonunun dağıtılmasına rağmen Sovyet şimdi güvenilebileceği bir orduya kavuşmuştu. 1918 Şubat'ında Sovyet Rusya'nın gönderdiği 30.8 milyon Ruble para alınmıştı ve bu ayın sonunda Sovyet 3500 kişilik bir kuvvete sahipti. Fakat bu kuvvet onun Bakü'de tam hakim olması için yeterli görülüyordu. Moskova Sovyet Hükûmeti, ayrıca Bakü Sovyeti silâhlı kuvvetlerinin kurulması için Bakü'ye bir kısım asker, iki uçak, iki zırhlı otomobil ve 5.000 tüfek gönderilmesini karar altına almıştı. Mart 1918'de Sovyet silâhlı kuvvetleri 6.000 neferi geçti. Bu Bakü Bolşeviklerinin ve Kafkas Ordusu Askerî İhtilâlcî Komitesi'nin canla başla çalışması sayesinde başarılı olmuştu¹⁸³. Sovyet'in karşısında askerî gücü olmayan Şehir Duması ise ancak Sovyet ona hoşgörülü davrandığı sürece varlığını sürdürebilecekti¹⁸⁴.

Batı cephesinden gelerek memleketlerine veya Kafkas cephesine gitmek isteyen Ermeni askerler ile Kafkas cephesinden gelerek Rusya'ya dönmek isteyen Rus askerler, demiryolunun kapalı veya yetersiz olması sebebiyle Bakü'de yığılmışlardı. Bakü'de iktidarını kuvvetlendirmek isteyen Sovyet ve Taşnaksütyun için bu durum çok elverişli bir ortamdı. Bu durumda, Sovyet'in Kızıl Muhafızları ve Taşnaklara bağlı çok sayıdaki iyi silâhlanmış Ermeni askerinin bulunduğu Bakü'de Müslümanların kendilerini güvende hissetmeleri imkânsızdı. Müslümanlar kendilerini savunmak için silâh talep etmişse de Sovyet bunu reddetmişti. Şehrin Kuzey Kafkasya ve

---

¹⁸² Suny, a.g.e., s. 209-210.

¹⁸³ Azerbaycan Tarihi, III, s. 114-115.

¹⁸⁴ Suny, a.g.e., s. 199-200.

diğer şehirlerle bağlantısı kesilmiş ve her gün sebebi açıklanmayan patlamalar olmaktaydı. Gerilimli bir hava şehre hâkim olmuştu ve her an bir çatışmanın çıkması muhtemeldi¹⁸⁵.

Şubat 1918'de Bakü'ye gelmiş olan bir Müslüman bölüğünün komutanı General Talişinski'nin tutuklanması üzerine Müslümanlar Sovyeti protesto ettiler ve serbest bırakılmasını istediler. Huzursuzluğun artması Müslüman ailelerin kitleler halinde Bakü'yü terk etmeye başlamalarına ve giderek nüfus dengesinin Müslümanlar aleyhine bozulmasına sebep oldu¹⁸⁶. Bu da kritik bir zamanda şehirdeki Müslüman nüfuzunun daha da zayıflamasına yol açtı. Şaumyan, Ermeni alayları ve Taşnaksütyun Partisinin yardımı ile Müslüman teşkilâtına karşı şiddet uygulamaya başladı. Ermeni alayı neferleri Bakü içinde serbestçe dolaşırken Müslüman alayının kurulması için Tiflis'ten gönderilen Azerî subayların Sovyet tarafından tevkif ettirilmesi halkı galeyana getiriyordu¹⁸⁷.

Müslümanlara karşı baskılarını artıran Bolşevik lideri Şaumyan, 15 Mart 1918'den itibaren şiddetli bir çatışmanın kaçınılmazlığından bahsederek Müslüman liderlerini Bakü'yü özerk Azerbaycan'ın başkenti yapmak için komplo içersinde olmakla suçluyordu. "Müslüman millliyetçi bey ve han partilerini" ve Zakavkom'u ihtilâlin baş düşmanı ilân ediyor ve "Sovyet Güney Kafkasya'da ihtilâlin iç savaşın merkezi ve kalesi olacak" diyordu. Seym'in içinde yükselen anlaşmazlıklardan cesaret alan Şaumyan, kendisini önce Bakü'nün sonra da Güney Kafkasya'nın tek hakimi yapacak iç savaşa hazırlanmak için çalışmalarına başladı. Lenkoran, Şemahı ve Mugan stepine Sovyet askerlerini göndererek buraları Müslümanlara karşı kontrol altına aldırdı.

---

185 Suny, a.g.e., s. 212.

186 Swietochowski, a.g.e., s. 157.

187 Resulzade, a.g.e., s. 48.

Bakü'nün güneyinde zengin buğday üreticisi Lenkoran'da bulunan Rus göçmenlerine dayanarak üstünlük sağlayan Bolşevikler Müslümanlara baskı yapıyorlardı. Bolşeviklerle çıkan çatışmalar sonunda çekilmek zorunda kalan Talişhanov'un başında bulunduğu Müslüman alayından (Dikaya divizya'dan) bir grup, Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'in oğlunun cenazesine katılmak için 24 Mart 1918'de Evelina gemisi ile Bakü'ye geldi¹⁸⁸. İçlerinde Sovyet'e karşı olan bazı Rus subayları da vardı. Cenazeden dönen Müslüman askerleri ile Bolşeviklerin kontrolündeki Askeri İhtilâlcî Komite askerleri arasında bir olay çıkmıştı. Bunun üzerine Bakü Sovyeti Askeri İhtilâlcî Komitesi tarafından gönderilen bir müfreze "Evelina" gemisindeki Müslüman askerlerin Lenkeran'a götürmek üzere hazırladıkları silâhlarını almak istedi. Bu talepleri reddedilince çatışma çıktı ve bazı Sovyet ajanları da öldü. Bunun üzerine Bolşeviklerin hakim olduğu Kafkasya Ordusu Askeri İhtilâlcî Komitesi harekete geçti ve Sovyet Yürütme Komitesiyle toplanarak Sovyet ajanlarına ateş edenlerin cezalandırılmasını istedi. Daha fazla olay çıkmasına mani olmak için Ermeni ve Müslüman Millî Konseyleri, bu isteği kabul ederek silahlarını teslim etmeleri için gemidekileri iknâ ettiler. Mesele halledilmiş gibiydi fakat şehirdeki gergin hava giderilememişti. Gece mahallelerinde barikatlar kurmuş, siperler kazmış olan Müslümanlar, 30 Mart 1918 sabahı savunmasız Müslüman halkın silâhlanmasını isteyen ve Müslüman alayının Sovyet tarafından silâhlarının alınmasına karşı çıkan gösteriler yaptılar.

Bir Müslüman Bolşevik partisi olan Himmet Partisi'nin lideri Neriman Nerimanov, bunalıma çare bulmak ve Sovyet ile milliyetçi Müslümanlar arasında arabuluculuk yapmak için çalıştı. Nerimanov, Müsavat Partisi lideri Mehmed Emin Resulzade ve Sovyet lideri Şaumyan'ın da katıldığı bir toplantı yaptı. Taşnak ve Sovyet liderlerine "etnik çatışmaların başlaması tehlikesinin bulunduğunu" bildirerek Müslüman alayından alınan silâhların Himmet'e verilmesini bunun Bakü

---

¹⁸⁸ Kazemzadeh, a.g.e., s. 70.

Müslümanları üzerinde "yatıştırıcı etkisinin" olacağını söyledi. Bu öneri Sovyet lideri Şaumyan tarafından kabul edildi¹⁸⁹.

İsmailiye binasında ve Tazepir mescidinde bu mesele müzakere ediliyordu. Tazepir mescidinin içinde, önünde ve etrafındaki sokaklarda büyük bir kalabalık toplanmıştı. Dr. Nerimanov, Tazepir mescidine giderek halkı sakinleştirmek için çalışmış ve biraz sabretmelerini 27 tüfeği alıp getireceğini söylemişti¹⁹⁰.

Aynı gün saat 16.00'da Müslüman parti temsilcilerinden bir heyet, Sovyet Yürütme Komitesi'ne giderek Müslümanlara silâh verilmesini istedi. Müslüman heyetiyle görüşen Caparidze (Dzhaparidze)'nin "bu isteklerinin ultiatom olarak kabul edilip edilmeyeceğini" sorması üzerine heyet, o anda büyük heyecan içinde bulunan Müslüman kitleleri "yatıştırmaktan başka bir düşünceleri" olmadığını bildirdiler. Caparidze heyete konuyu Kafkasya Ordusu Askeri İhtilâlcî Komitesine götüreceğini ve Müslümanlara silâh verilmesini destekleyeceği" söyledi. Fakat Caparidze komiteyle görüşürken Müslümanlarla Sovyet birlikleri arasında sokak çatışmaları başlamıştı. Bunun üzerine görüşme yarıda kesildi ve Caparidze heyete isteklerinin reddedildiğini bildirdi. Heyet Sovyet binasını terk ederek Müslüman halkı teskin etmeye gitti¹⁹¹.

Sovyet liderleri iktidarını tehdit eden bir unsur olarak gördükleri Müslümanlara karşı harekâtı yürütmek için, 31 Mart 1918 akşamı sadece Sovyete karşı sorumlu bir İhtilâlcî Savunma Komitesi kurdular. Kendisini Bakü'deki "en yüksek askeri siyasî organ" olarak ilân eden Komite üyeleri arasında S. Şaumyan, P. Caparidze, G. Korganov, İ. Sukhartsev, Sahakyan, Melik-Elçiyen yanında Dr. N. Nerimanov da bulunuyordu.

---

¹⁸⁹ Suny, a.g.e., s. 213-214; Süleymanov, a.g.e., s. 221-222; **Azerbaycan Tarihi**, s. 119.

¹⁹⁰ Süleymanov, a.g.e., s. 221-222.

¹⁹¹ Swietochowski, a.g.e., s. 159.

Müsavat Partisi ile Sovyete karşı birlikte mücadele etmeyi kabul etmeyen Ermeni Millî Konseyi başlangıçta çatışmada tarafsız kalacaklarını ilân ederek kuvvetlerini şehrin Ermeni kesimine çekti ve savunma tertibatı aldı¹⁹². Sovyet askerleri ile Müslümanlar arasında başlayan çatışmalar, 31 Mart günü Ermeni askerlerinin Sovyet'in hizmetine girmeleri üzerine bu kez Ermeni-Azeri kan davası şekline dönüştü. Sovyet ve Ermeni kuvvetleri Parapet'ten Bulvar'a kadar körfez boyunca dizilmiş, Stanislavski'den başlayarak Ermeni ve Balahani sokaklarını tutmuşlardı. Şehrin geri kalan bölümü, akşam saat 10.00'da Müslümanların elindeydi. Tam bir savaş manzarası içinde makineli tüfek ve tek tek tüfek ateşleri yoğun bir şekilde devam ederken İhtilâlcî Savunma Komitesi, olayı Sovyet'e karşı isyan olarak niteleyerek Müslümanların hareketinden Müsavat Partisiyle Millî liderliği sorumlu tutan bir açıklama yapmış (1 Nisan), onun dikkatle hazırlamış ve plan gereği yürütülen bir Müsavat komplosu olduğunu iddia etmişti¹⁹³.

Sovyet liderlerine göre, "Karşı ihtilâlcî" Müsavat'ın suçu Bakü'de Sovyet iktidarını devirerek özerk Azerbaycan kurmak istemesi, Mart Olayları ise bir sınıf mücadelesidir. Onların Sovyet karşıtı bir kıyam olarak değerlendirdikleri Mart Olayları, hiç şüphesiz Müslüman Azerbaycan Türklerinin Taşnaklara ve Sovyet'e karşı millî varlıklarını koruma mücadelesidir¹⁹⁴. Sovyet kuvvetleri, Taşnaklarla ittifak içinde, Müslümanları kesmeye başlamış sayısız cinayetler ve yangınlardan sonra şehre egemen olmuştu. Böylece Bakü'de bir Sovyet komünü kurma gayelerine ulaşmışlardı.

Çatışma Balahani, Sürekhanı ve Romani gibi petrol alanlarına kadar süratle yayıldı. Sürekhanı'da Müslümanlar, Kızıl muhafızların küçük birliğinin silahlarını aldılar ve Balahani ile Sabuncu'ya doğru

---

¹⁹² Suny, a.g.e., s. 215-216; **Azerbaycan Tarihi**, s. 120.

¹⁹³ Suny, a.g.e., s. 216; **Azerbaycan Tarihi**, 120.

¹⁹⁴ Richard Pipes, **The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923**, Cambridge, Mass., 1957, s. 200.

ilerlediler. 1 Nisan 1918'de Sabuncu'ya doğru yürümekte olan Müslümanlar, silahlandırılmış araç desteğinde cephe askerleri ve Kızıl muhafızlara karşısında başarılı olamadılar ve geri çekildiler.

Morskaya Caddesinde Astoria Otelinde kalan İhtilâlcı Savunma Komitesi'nin emriyle 1 Nisan 1918 sabah saat 10.00'dan itibaren Hazar Denizindeki gemilerden Müslüman mahallesine top ateşine başlandı. Sovyet askerlerinin topları, uçakları ve diğer ağır silahların karşısında Müslümanların yapabileceği bir şey yoktu, cephaneleri de tükenmişti¹⁹⁵. Sabah saat 11.00'de İsmail Safataliev, 11.00'de de Agu-Cafat, Dr. Nerimanov'a telefon ederek ateşin durdurulmasını, Müslüman mahallesinin yıkılma tehlikesi içinde bulunduğunu ve masum insanların öleceğini söylediler. Nerimanov Caparidze'ye telefon ederek Müslümanların dileklerini ilettiyse de Caparidze bir Müslüman heyet İhtilâlcı Savunma Komitesine gelinceye kadar ateşi kesmek istemiyordu.

Başlarında Topçubaşı(yev), Aşurov, D. Arutiunov bulunan Müslüman heyet 2 Nisan sabahının erken saatlerinde Astoria oteline gitti. Komite, ateş durmadan önce bütün Müslüman örgütlerin temsilcilerinin imzalamalarını istediği bir ültimatomu heyete verdi. Müslümanlar, Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi binasında ayrı bir toplantı yaptılar ve Komitenin taleplerini kabul ettiler. Görüşmeler sırasında tek tek ateş devam etmişti. Saat dört sularında protokol imzalandı ve ateş kesildi. Beşte Caparidze komite temsilcileri Sahakian, Zevin, Fioletov, Dudin ve Müslüman temsilcileri Tagiev (Rusya'da İslam), İlyuşkin (belediye başkanı), A.M. Topçubaşiyev, Molla Hacı Mir Mevsim, Hacı Hüseyin Tagiev ve Kazımzade (Müsavat)'nin katıldığı bir toplantı açtı. Bakü İran Konsolosu ile Doktor L. Atabekian (S.R.) ve Ermeni Millî Konseyinden Ter-Mikaelian da toplantıya katılıyorlardı. Caparidze şiddetli Müsavat aleyhtarı renk taşıyan komite ültimatomunu okudu. Kâzımzade partisine yöneltilen

---

¹⁹⁵ Azerbaycan Tarihi, s. 120-121.

suçlamaları reddetti ve Müsavat'ın Sovyet birliklerine ateş açan siperlerde bulunmadığını söyledi. Müsavatın ilke olarak Sovyet iktidarını tanıdığını, işleyişine ilişkin teknik ayrımlara önem verdiğini savundu. Müsavat, öteki Müslüman gruplar ve Ermeni Millî Konseyi ültimatomu kabul ettiler. Toplantı akşam dokuzda bitti. Ültimatom şöyleydi:

"Bakü şehri İhtilâlcî Savunma Komitesi tarafından, Müsavat Partisi'ne ve Sovyet'e karşı savaş başlatan öteki Müslüman milliyetçi gruplara sunulmuştur.

Bakü şehrinde Sovyet iktidarına karşı başlatılan askeri hareketin hemen durdurulmasını istiyoruz. Tahkim edilen yerlerin hemen teslimini ve siperlerin yıkılmasını istiyoruz.

Gelecekte benzer eylemlerin olmaması için İhtilâlcî Savunma Komitesi şunları istemektedir:

1. "Bakü İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyeti" iktidarının açık ve şartsız olarak tanınması, bütün emirlerine tamamıyla uyulması,

2. Karşıihtilâlcî askerî birlik Vahşi Alaya, Bakü ve mahalleleri içinde hoşgörü gösterilemez. Öteki Müslüman millî askerî birlikleri, Ermenilerininki gibi, şehir dışına çıkartılacak veya İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyeti'ne tam anlamıyla bağlanacaklardır. Silahlı herkes İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyeti'nin kontrol ve denetiminde olmalıdır.

3. Bakü'den Tiflis'e ve Bakü'den Petrovsk'a bütün demiryollarının açılması için gerekli önlemlerin hemen kabul edilmesini istiyoruz"¹⁹⁶.

Bu sırada top ateşi desteğindeki Sovyet güçleri, Ermeni caddesi boyunca ilerleyerek önce Vorontsov caddesini ve Metropol

---

¹⁹⁶ Suny, a.g.e., s. 217-220.

Otelini sonra da Nikolaevskaya caddesindeki Müslüman karargahı İsmailiye binasını ele geçirdiler ve Pazar caddesine kadar ilerlemek imkânını buldular. Karşılarında çatılardan açılan bir iki ateşten başka ilerlemeyi durduran bir şey yoktu. Komitenin şartlarını Müslüman heyetin kabul ettiği açıklandıktan sonra da çatışma devam etti. Komitenin işbirliği yaptığı Taşnaklar ve Ermeni askeri birlikleri üstünde denetimi yoktu. Ermeni askerler direniş kırıldıkça daha acımasız oldular, bir buçuk gün boyunca Müslüman mahallesinde insanları öldürdüler, evleri yaktılar ve yağmaladılar. Ayrım gözetmiyor, Bolşevik yanlılarını bile öldürüyorlardı. Şehirdeki Müslüman mimarlığın en güzel örneklerinden olan İsmailiye binası yakılıp yıkıldı. Açık Söz gazetesi idarehanesinin bulunduğu ve Kaspiy gazetesinin basıldığı Tagiev'in matbaası ateşe verildi. Tazepîr camiinin minareleri yıkılmıştı. Şehrin bütün yukarı bölümü, Pazar'dan Çemberkend'e kadar 2 Nisan öğleden sonra ateşler içindeydi, savaş Bakü'nün ortasından yükselen tepede devam ediyordu. Ancak 2 Nisan akşamı, savaş başladıktan üç gün sonra ateş kesildi ve sokakları yağmacılar doldurdu. Müslümanlar sıkı bir tedhişe tabi tutulurken bir çok aydın tutuklanmış ve hapsedilmişti.

Nerimanov, daha sonra olaylar hakkında şu açıklamayı yapmıştı, "Bolşevik olan bir Müslümana dahi aman verilmedi. Taşnaklar, Bolşevikliğini tanımayız, öncelikle Müslümansınız bu yeter diyorlardı. Onlara dostça davrananları öldürdüler, evleri soyup soğana çevirdiler... Bolşeviklik adı altında, Müslümanlara karşı her türlü cinayeti işlediler, öyle ki, değil erkekler, hamile kadınlar dahi bunlardan canlarını kurtaramadılar"¹⁹⁷.

Moskova'daki Sovnarkoma gönderdiği raporda Şaumyan üç gün içinde üç binden çok insanın öldürüldüğünü yazmaktaydı¹⁹⁸. Bu rakam

---

¹⁹⁷ Swietochwski, a.g.e., s. 160; Süleymanov, a.g.e, s. 222 v.d.

¹⁹⁸ Suny, a.g.e., s. 221-222; Richard Pipes bu rakamı kabul ediyor; Bir Azerî resmî kaynağı 12.000 rakamını veriyor, *La République de l'Azerbaïdjan du Caucase* (Paris,1919), s. 19; Daha korkutucu bazı tahminler Mart Günleri sırasında ölen

kaynaklarda geçen en düşük rakamdır. Resulzade'ye göre 31 Mart hadisesinde katledilen Müslümanların sayısı 10.000'e yakındır ve içlerinde işçi ve fakir sınıftan olmak üzere binlerce kadın, çocuk ve ihtiyar vardır¹⁹⁹.

Savaş bitmiş, dumanlar dağılmıştı. Bakü'nün en kalabalık etnik grubunu oluşturan Müslümanlar şimdi ölülerini gömüyor ve yığınlar halinde şehri terk ediyorlardı. Bu çatışmalardan sonra Azerbaycan Türk siyasî partilerinin nüfuzu tamamen kırılmıştı. Türk ordusu Bakü'yü kurtarıncaya kadar her hangi bir rol oynamayacaklardı. Bakü'de Müslüman Millî Konseyi ortadan kalkmış ve Müslüman askerî birlikleri dağılmışlardı. Rus ve Ermenilerin bu darbeleri Azerbaycan Türkleri arasında millî hareketin bir kat daha kuvvetlenmesine yolaçtı. Öyle ki, artık "muhtariyet ve federasyon"dan değil yalnız istiklâlden bahsediliyordu²⁰⁰.

E. Bakü'de Bolşevik Yönetimi

Müslüman cemaatin sol kanadını teşkil eden Sosyalist İhtilâlciler ve Himmet, Müsavat önderleri şehri terk ettiğinden katliamdan sonra soydaşlarının tek sözcüsü olarak ortada kaldı. Himmet Partisinden İsrafilbekov, Müsavatla uzlaşmayı reddetti ve partinin Sovyetten çıkarılmasını istedi. Sosyalist İhtilâlcî Ahundov Sovyeti Müslüman işçilerin Müsavatı terk ettikleri konusunda temin etti. Himmet üyelerinin ve Sol Sosyalist İhtilâlcilerin oluşturduğu Müslüman Sosyalist Büro, İhtilâlcî Savunma Komitesine başvurarak umutsuz Müslüman yığınların bazı acıların dindirilmesini istedi. Büro özellikle Ermeni Millî Komitesinin dağıtılmasını, silâhlı kuvvetlerinin Sovyete bağlanmasını veya şehirden çıkarılmasını, Müslüman

---

Müslüman sayısını 30.000 veriyorlar. Örnek olarak bak. Essad Bey, **Blood and Oil in the Orient**, New York 1932, s. III.

¹⁹⁹ Resulzade, a.g.e., s. 48-49.

²⁰⁰ Mirza Bala [Mehmetzade], **Azerbaycan Misak-ı Millisi - Azerbaycan İstiklâl Beyannamesinin Tahlili**, İstanbul 1927, s. 4.

mahallelerin savunulması için Müslüman Kızıl muhafızların oluşturulmasını ve bu mahalleye sağlanan yiyecek miktarına daha fazla özen gösterilmesini istiyordu.

İhtilâci Savunma Komitesi tarafından Müslüman mahallesine atanan komiser M.A. Azizbekov, halkından şehri terketmemelerini istedi, korunma ve adalet sözü verdi. Fakat Müslümanlar silâhlı Ermenilere karşı Bakü'de kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Müslüman halk, Gence ve Kuzey Kafkaslara çekilmeye devam etti. Öte yandan, beş bin kişilik bir Ermeni grubu, çatışmaların bitmesinden bir gün sonra Astoria Oteli önünde toplanarak Müslümanlara yumuşak davranıldığını ileri sürdüler ve protesto gösterisi yaptı. Fakat göstericiler, Sovyet'e güvendiklerini açıklayarak olaysız dağıldı. Sovyet önemli bir askerî güce sahip Ermeni Millî Konseyine dokunamadı ve bu konsey Bakü'deki varlığını 17 Temmuz 1918'e kadar devam ettirdi²⁰¹.

Bakü'den çıkarılan Azeri liderler mücadelelerine bundan böyle Gence ve Tiflis'te devam edeceklerdi. Bakü olayları Seym'de gergin tartışmalara yol açtı. Gürcülerin olaylar karşısındaki kayıtsız tutumu üzerine M.E. Resulzade ve Müslüman Sosyalist Bloku adına A. Safikurdski, Maverayı Kafkasya hükûmetinin Bolşevikleri Bakü'den çıkarmak için gayret sarfetmemesi halinde Seym'den gruplarını çekeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Gürcü ve Azerilerden oluşan 2000'e yakın bir kuvvet toplayarak Knez Magalov kumandasında Bolşeviklere karşı Gence'nin doğusunda demir yolu boyunca ve Hacıkabul istasyonuna yerleştirildi. 10 Nisan'da Sovyet ordusu ile çarpışmalar başlamıştı. 21 Nisan'da hücum eden Sovyet kuvvetleri Hacıkabul istasyonunu ele geçirmişlerdi. Tiflis'te Seym'de yapılan müzakerelerde söz alanlar, Hacıkabul mağlubiyetinin, Menşevik Partisinin Bolşeviklere karşı iki yüzlü siyaseti yüzünden ileri geldiğini ileri sürdüler ve hükûmetin bir taraftan Bolşeviklerle

---

²⁰¹ Suny, a.g.e., s. 223.

mücadele için müfreze gönderdiğini diğer taraftan da bu müfrezeyle silâh ve mühimmat göndermediğini söylemişlerdir. Müslüman mebuslardan bazıları Bolşeviklere karşı savaşıyor birliklere gerekli harp levazimatının verilmemesi halinde Müslüman bakanların hükûmetten çekilmelerini teklif etmekteydiler²⁰².

Kuzey Kafkasyalı liderler Haydar Bammatov ve Tapa Çermoyev'in kararıyla 6 Nisan 1918'de Dağıstan'dan Bakü üzerine yürüyen İmam Gotsinski'nin 1500 kişilik zayıf kuvvetleri Bakü'nün 13 kilometre kuzeyinde Hırdalan'a kadar ilerledilerse de fazla etkili olamadılar. 8-10 Nisan günlerindeki çarpışmalardan sonra dağılarak geri çekildiler. Dağıstan bu sırada kuzeyden Astrahan'dan gelen bir Bolşevik saldırısına maruz kalmıştı²⁰³.

Bundan böyle Bakü'de tamamen yeni bir düzen vardı ve iktidar tamamen Bolşeviklerin elindeydi. Azizbekov, Bakü'deki Müslüman köylülerin artık Müsavat'ı desteklemediklerini fakat Sosyalist örgütleri ve yerel Sovyetleri desteklemeye başladıklarını söylüyordu. İhtilâlcî Savunma Komitesi, normal hükûmet gibi davranmaya başladı. Üyelerine belirli alanlarda yetki verildi. Lenin'in Sovnarkomundan da tam yetki almıştı²⁰⁴.

Sovyet Yürütme Komitesi, şimdi işçilerin şehri terketmelerini önleyip onları çalıştırmının ve ödemeleri yapmak için para bulmanın yollarını arayacaktı. Şaumyan sermayedarların temsilcilerini toplantıya çağırdı ve askeri harekate girişebilmek için üç gün içinde 50 milyon ruble vergi ödemelerini istedi²⁰⁵. Bu vergi ödenmeyince Sovyet görevlisi Mikoyan küçük bir müfreze ile Rus Rusya Dış Ticaret Bankasını basarak Bakü'deki yeni hükûmetin tanınmasını ve verginin ödenmesini sağladı. Sovyet, Bazı gazeteleri ve Gemicilik

---

202 Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 79; Azerbaycan Tarihi, s. 122.

203 Azerbaycan Tarihi, s. 122-123.

204 Swietochowski, a.g.e., s. 161; Suny, a.g.e., s. 222-224 ve 226-227.

205 Suny, a.g.e., s. 224-225.

Okulunu kapattı, gayri menkul mülkiyetini yasakladı ve 20 Nisan 1918'de Bakü'de Sovyet'in son rakibi Şehir Dumasını dağıttı²⁰⁶. Çok geçmeden bölgenin ikinci büyük sanayi kolunu oluşturan balıkçılara da elli milyon ruble vergi salındı. Nakit sıkıntısında olan Bakü Sovyeti, ayrıca Bakü ve Dağıstan'ın Sovyet hakimiyeti altında olan yerlerinde geçecek kendi banknotlarını tedavüle çıkardı.

Bakü Sovyeti'nin en önem verdiği konu merkezi Rusya'ya devamlı ve bol petrol göndermekti. Bunun için hiç bir fedakarlıktan kaçınmamaktaydı. Petrol Astrahan üzerinden Stalin'in karargahının bulunduğu Tsaritsin'e gönderilmekteydi. 1918 yılının ilk üç ayında Bakü'den gönderilen petrol miktarı çok düşmüştü. Ocak'ta 39.000 ton, Şubat'ta 26.000 ton ve Mart'ta 26.500 ton gönderilebilmişti. Sovyet iktidarının güçlenmesine paralel olarak gönderilen petrol de artış gösterdi. Nisan'da 94.000 ton, Mayıs'ta 182.000 ton, Haziran'da 464.000 ton ve Temmuz'da 492.000 ton petrol sevk edildi²⁰⁷. Merkezi Rusya'ya sürekli ve bol Petrol sağlamak hedefinde ulaşmak için Sovyet 1 Haziran 1918'de petrol sanayiinin millileştirildiğini bildiren bir kararname yayınladı ise de bunun tatbiki için daha uzun bir zamana ihtiyaç vardı. Petrol konusunda Moskova ile devamlı irtibat halinde çalışmalar devam ettirildi²⁰⁸. Mahkemelerin ve okulların Sovyet idealleri doğrultusunda yeniden örgütlenmesine çalışıldı²⁰⁹.

---

²⁰⁶ Swietochwski, a.g.e., s. 161; Suny, a.g.e., s. 224-225 ve 231-232; **Azerbaycan Tarihi**, s. 121.

²⁰⁷ Suny, a.g.e., s. 233-234.

²⁰⁸ Suny, a.g.e., s. 242 v.d.

²⁰⁹ Suny, a.g.e., s. 247 v.d.

IV. BÖLÜM

MAVERA-YI KAFKASYA FEDERASYONU DÖNEMİ AZERBAYCAN

A. Maveraya-yı Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'yle Münasebetleri

1) Osmanlı Devleti'nin Barış Teklifi

Erzincan'da mütareke görüşmeleri sırasında komisyon üyelerinden General Vişinski, Kafkasya Ordusunun müstakil Maveraya-yı Kafkasya Hükûmeti adına müzakereye giriştiğini söylemişti. Vehip Paşa bu hususu Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya raporunda belirtmişti. 14 Ocak 1918'de Vehib Paşa, General Odişelidze'ye gönderdiği mektupta, Enver Paşa'nın müstakil Maveraya-yı Kafkasya Hükûmeti'yle ne şekilde alâka kurulabileceğini bilmek ve bunun için Tiflis'e bir heyet göndermek istediğini bildirdi²¹⁰.

Osmanlı yönetiminin bu tarihten itibaren Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilân etmesi yönünde bir strateji izlediğini göreceğiz. Enver Paşa, Kafkasya hududunda kuvvetli bir Rusya yerine nüfusunun büyük bölümü Müslümanlardan oluşan zayıf bir devletin bulunmasının önemini biliyordu. Arabistan topraklarının kaybedilmeye başladığı bir zamanda Kafkasya önem kazanmağa başladı. İttihad ve Terakki Komitesi Mart 1918'de Hasan Ruşenî yönetiminde özel bir Kafkas Şubesi oluşturdu. Hasan Ruşenî, daha sonra gizli bir görevle Bakü'ye giderek Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da Osmanlı yanlısı unsurlarla irtibata geçti²¹¹. İstanbul'da Ziya Gökalp, Ahmed Ağaoğlu ve Ali Hüseyinzade Kafkasya ve Türkistan meselelerine dair yazılar yazıyorlardı. Hüseyinzade, Kafkasya konusunda; bir Kafkas federasyonu, ayrı ayrı Müslüman ve Gürcü devletleri veya bölgede

²¹⁰ Bala Mehmetzade, a.g.e., s. 73; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 464-465.

²¹¹ Ruşenî'nin Bakü'de İsa Aşurbekov ile irtibatta olduğu anlaşılıyor. Bkz. Keykurun, a.g.e., s. 71.

Türklerin yaşadığı kesimlerin hidiviyet şeklinde Osmanlı Devleti'ne bağlanması olmak üzere üç ihtimalden bahsediyordu²¹².

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, Türkiye ile barış görüşmelerine başlamak hususunu müzakere ederken Komiserliğin Müslüman üyeleri H. Melikaslanov, M.Y. Caferov, M.H. Hacinski Türkiye'nin tekliflerinin kabûl edilebileceğini bildirdiler. Komiserliğin başkanı E. Gegeçkori Türkiye ile barış görüşmelerine başlama konusunu önce eski Rusya İmparatorluğu'na dahil olan halklarla beraber müzakere etmeyi ve yakında toplanacak olan Rusya Kurucu Meclisi'nin bu konuda vereceği kararı beklemeyi zaruri gördüğünü söylüyordu. Aslında Kurucu Meclisin toplanmasını beklemek Türkiye'nin teklifini reddetmek demektir. H. Melikaslanov, eski Rusya arazisinde yeni kurulmuş hükûmetlerin Güney Kafkasya ile hiçbir alakalarının bulunmadığını, yeni Rus Hükûmeti'nin kurulmasını beklemeyi, Mavera-yı Kafkasya Komiserliği'nin müstakilliğini ilân edip barış görüşmelerine başlaması gerektiğini bildirdi. Ortak bir karara varamayan Komiserlik sonunda Türkiye'den üç haftalık bir süre istenmesini kararlaştırdı. Osmanlı Devleti ile görüşmelere başlamak konusunda karar 23 Şubat 1918'de toplanacak olan Seym'de alınacaktı.

Mavera-yı Kafkasya Komiserliği, henüz Rusya Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğunu nazara alarak, Kurucu Meclis'ten yetki almadan müzakerelere girişmek taraftarı değildi. Fakat bir günlük oturumundan sonra Rusya Kurucu Meclisi'nin 18 Ocak 1918'de Sovyet Hükûmeti tarafından dağıtılması Mavera-yı Kafkasya'yı kendi başına bıraktı.

Vehib Paşa, 16 Ocak 1918'de gönderdiği ancak Şubat ortalarında Tiflis'e ulaşan diğer bir mektupta ise Osmanlı Hükûmeti adına Mavera-yı Kafkasya Komiserliği Hükûmeti'ni Brest-Litovsk'ta yapılmakta olan barış müzakerelerine davet ediyor ve yeni devletin tanınması için eldeki bütün vasıtalarından istifade edileceğini

---

²¹² Swietochowski, a.g.e., s. 163.

bildiriyordu. Komiserlik bu teklife olumlu cevap vermedi. Maveraya Kafkasya Komiserliği bu teklifi kabul ederek Brest-Litovsk'a heyet gönderseydi müstakillik yolunda önemli bir adım atmış olacaktı. Fakat Komiserlik içindeki Gürcü ve Ermeni grupları Türkiye ile işbirliği yapmak niyetinde değillerdi. Henüz Bolşevizmi geçici bir hal olarak görüyorlar ve bölünmez demokratik Rusya'nın yaşayacağını ümit ediyorlardı. Hangi görüşte olursa olsun bütün Ermeni partileri Türkiye ile alâkanın aleyhindeydiler. Ermeniler, Bolşevik de olsa Rusya'nın yanında yer alacaklardı. Onlara göre "Bolşevikler hâlâ Rustular, yâni Türklerden daha iyidiler"²¹³. Onlar, Bolşevik de olsalar Rustular". Sovyet Hükûmeti'nin "Türkiye Ermenistan'ı" hakkındaki kararnamesi bu fikrin oluşmasında önemli rol oynamıştı. Ermeniler, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında büyük bir Ermenistan kurmak hayaline kapılmışlardı. Halbuki bölgenin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki nüfus oranına bakıldığında Ermenilerin, Eçmiyadzın, Gümrü, Novo Bayezıt, Zengezur ve Şuşa'dan ibaret 5 kaza merkezinin dışında hiç bir yerde çoğunluk teşkil etmedikleri görülmektedir. Daha sonra Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Erivan'da, XIX. yüzyıl sonunda Türk nüfusu %83 iken Birinci Dünya Savaşı sonunda şiddetli Ermeni tedhişi yüzünden %4.3'e kadar düşmüştür²¹⁴.

Kararsız Maveraya Kafkasya Hükûmeti'nin Dışişleri Komiseri E. Gegeçkori, 29 Ocak 1918'de Türkiye'nin barış teşebbüsü hakkında Ukrayna ve Güneydoğu Birliği Hükûmetlerine malumat verdi. Beraber hareket etmeyi teklif ederek bu hükûmetlerin temsilcilerini 14 Şubat 1918'de Tiflis'te toplantıya davet etti. Fakat Güney Kafkasya meselesi

---

²¹³ Swietochowski, a.g.e., s. 157.

²¹⁴ Ruslar, Osmanlılarla yaptıkları 1828-1829 savaşıdan sonra kendi yönetimlerindeki Güney Kafkasya'ya Osmanlı ve İran tebaası Ermenileri göçürerek buralarda Ermeni nüfusunun çoğalmasına çalışmışlardı. Bu konuda geniş bilgi ve vesikalar için bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, C. XIII, Sayı: 17 (Ankara 1988), s. 365-469; Abdulhalûk Çay, "Ermenilerin Bakû'da yaptığı 31 Mart 1918 Katli'âmı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985, s. 243-252.

onları doğrudan ilgilendirmediğinden bu hükûmetler, çeşitli bahanelerle Gegeçkori'nin davetini kabul etmedi. Üstelik Ukrayna, Almanların yardımı ile Brest-Litovsk müzakerelerine iştirak etmeyi plânlıyordu²¹⁵.

Osmanlı Hükûmeti tarafından davet edilmiş olmasına rağmen Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği Brest-Litovsk barış görüşmelerine katılmamakla belki de tarihi bir fırsatı kaçırmıştı. Eğer katılmış olsaydı Kafkasya'da kurulacak ve Rusya ile Anadolu arasında tampon rolü oynayacak bu devleti, Osmanlı Hükûmeti kendisi tanımakla kalmayacak müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan tarafından da tanınmasına çalışacaktı. Bu ihtimal gerçekleştiğinde Sovyet Rusya da Maveraya-yı Kafkasya Hükûmetinin istiklâlini tanımak mecburiyetinde kalacaktı²¹⁶.

2) Maveraya-yı Kafkasya Seymi'nin Toplanması

Rusya Kurucu Meclisi için Güney Kafkasya'dan seçilen üyeler Güney Kafkasya'da idarî meseleleri müzakere etmek için 23 Şubat 1918'de²¹⁷ Tiflis'te toplanarak 132 üyeli bir "Meclis" meydana getirdiler. Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği hakimiyeti Seym'e terk etti. Bu meclise daha önce Rusya'dan ayrılan Polonya'nın meclis yapısına uygun olarak "Seym" adı verildi. Seym'in başkanlığına N. Çheidze seçildi. Güney Kafkasya'da en yüksek hakimiyet organı olan Seym'de her partiye seçimlerde aldıkları oy oranında üyelik verildi. Bolşevikler Seym'in Rusya'dan ayrılma yolunda bir adım olacağını düşünerek Seym'in kurulmasına kesinlikle karşı çıktılar. SR'ler (Sosyalist İhtilâlciler) ve Taşnaklar da karşı olmakla birlikte fazla muhalefet etmeyerek Seym'e katıldılar. Seym'e üyelik için Kasım 1917 seçimleri esas alınarak Kurucu Meclis için istenen oyların üçte biri

²¹⁵ Hasanov, a.g.e., s. 43-45.

²¹⁶ Hasanov, a.g.e., s. 42-43.

²¹⁷ A. M. [Ali Merdan Topçubaşı], *Azerbaycan'ın Teşekkülü*, İstanbul 1918, s. 15; Kazemzadeh, a.g.e., s. 87. Swietochowski'ye göre Seym'in ilk toplantısı 10 Şubat 1918'de yapılmıştı. Bkz. a.g.e., s. 152.

istenmiş, böylece seçilen üye sayısı üç katına çıkarılmış ve bazı küçük partilerin de temsil edilme imkânı sağlanmıştı. Artık, Bakü hariç, Güney Kafkasya kendisini merkezî Rusya'dan ayırıyordu²¹⁸.

Seym'de Kurucu Meclis seçimlerine katılmış on siyasî parti temsil ediliyordu. Menşevikler 33, Taşnaklar 27, SR'ler (Sosyalist İhtilâlciler) 5, Kadet 1 (Seym'in tek Rus üyesi), Gürcü Millî Demokrat 1, Gürcü Sosyal Federalist 1, sandalye almış iken Müslüman partilerinden Türk Federalist Müsavat Partisi ve Tarafsız Demokrat Grup 31, Müslüman Sosyalist Bloğu 7, Himmet 4, İttihad 3 sandalyeye sahipti²¹⁹.

Seym'deki Gürcü üyeler çoğunlukla Menşevik Partisinin, Ermeniler Taşnaksütyun Partisinin çatısı altında toplanmışken Azerbaycan Türklerinden olan üyeler Müsavat, İttihad, Himmet ve sâir partilere bölünmüştü. Fakat Rusya'nın başka yerlerinde parti mücadelesi şeklinde gelişen olaylar Güney Kafkasya'da milliyet mücadelesi şeklini alınca Seym bir milliyetler danışma meclisi mahiyetini kazandı. Bu durumda Seym'in Azerî üyeleri de (Gürcü Sosyalist partileriyle birlikte hareket eden Himmet hariç) Mehmed Emin Resulzade'nin başkanlığında **Müslüman Grubu**'nu teşkil ettiler. Yusufbeyli Nasib ve Caferzade Mehmed Yusuf beyler başkan yardımcılığına, Mahmudzade Mustafa ve Vekilli Rahim beyler de kâtipliklere seçildiler²²⁰.

Seym'in 28 Şubat 1918 tarihli toplantısında Ermeni, Azerî ve Gürcü fraksiyonları beyannamelerini sundular. Seym'in karşısında çok önemli meseleler vardı. Her şeyden önce Rusya'ya karşı alınacak tavrın yani Seym'in Rusya karşısında hukukî durumunun tesbiti gerekiyordu. İkinci olarak Kafkas cephesinde savaş durumuna son verilerek barışın

218 Swietochowski, a.g.e., s. 152.

219 Swietochowski, a.g.e., s. a.g.e., 152; C. Hasanov, a.g.e., s. 45-46.

220 Bala [Mehmetzade], a.g.e., 2. basım, Ankara, 1991, s. 68.

yapılmasıydı. Bunların yanında memleketin acil çözüm bekleyen idarî, ekonomik, sosyal ve diğer pek çok meselesi vardı. Bütün bu meseleler karşısında Seym kendi başına bir organ olarak hareket edebilir miydi? Seymi meydana getiren başlıca üç millet arasındaki güvensizlik, bilhassa egemenlik ve barış konularında derin görüş ayrılıklarının olması gelecek için endişe vericiydi.

Gürcü Federalistler, Seym'in kurulmasını Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması sürecinde bir merhale olarak tanımladılar. Bu süreç, içinde Maveray-ı Kafkasya Federal Cumhuriyeti'nin de yer alacağı bağımsız milli devletlerin kurulması ile sona erecekti. Gürcü Menşeviklerin sözcüsü Jordania, Bolşevik Sovyet Hükûmeti'ni Almanya'ya teslim olmakla suçlamış ve Güney Kafkasya'nın Osmanlılarla kendi barış görüşmelerini yapmasını istemişti. Jordania ayrıca Seym'in Güney Kafkasya'nın inşasına girişmesini etnik dağılıma karşılık gelen küçük kantonlardan oluşan bir idare sistemine dayanmasını teklif etmişti²²¹.

Taşnaksütyun adına konuşan Hovhannes Kaçaznuni, "Türk Ermenistanı'nın özerkliğini güvenceye alan bir barış yapılmasını, Güney Kafkasya'nın idaresinde ise kantonlardan ziyade homojen vilayetlere dayalı federal bir yönetim kurulmasını ve gerçek sosyalist unsurlardan oluşan bölgesel bir hükûmet kurulmasını öneriyordu. Gerçek sosyalist unsurlardan oluşan bir hükûmet demek Müsavat'ı dışarda bırakacak bir hükûmet demektir²²².

Müsavat Partisi ve Tarafsız Demokrat Grup adına Dr. Hasan Ağayev, Rus milliyetçiliğinin zamanının geçtiğini ve iflas ettiğini, geleceğin milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri yönünde ilerleyeceğini ve bu hedefe coğrafî özerklikle ulaşılabileceğini söylemiştir. Dr. Hasan Bey bildirisinde, Seym'i

---

²²¹ Hovannisian, *Armenia*, s. 128

²²² Swietochowski, *a.g.e.*, s. 153.

Kurucu Meclis gibi egemen bir güç olarak tanımlanmış ve "Seym'i her şeyden önce sulh meselesinin de ve diğer içtimaî ve millî meselelerin halinde 'olmazsa olmaz bir şart' olarak gördüklerini" bildirmiştir²²³.

Özerklik konusunda Müslüman partileri arasında görüş ayrılığı vardır. "Blok" adına konuşan İbrahim Haydarov, müttehid bir Maveraya-yı Kafkasya hükûmeti ve milletlere kültürel muhtariyet talep etti. Seym'i yetkili organ olarak tanıyordu. İttihad Partisinin beyannamesini okuyan Mir Yakub Mehtiyev'e göre, "Rusya geniş, kültürel muhtariyetli milletlerin demokratik bir devletidir. Ayrı ayrı milletlere millî şura yapmak hakkı verilmeli ve bu şuralar mektep açmak, tiyatro inşa etmek, müze ve halk kütüphaneleri kurmak gibi işlerle vazifeli olmalıdır. Maverayı Kafkasya'da hakimiyet hakkı muvakkaten Seym'e aittir". Görülüyor ki, "Blok" Güney Kafkasya çapında merkezi bir devlet düşündüğü halde İttihad Partisi bütün Rusya çapında merkezi bir devlet düşünüyor²²⁴.

3) Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusunun Harekate Başlaması

Erzincan Mütarekesi'nden kısa bir müddet sonra Rus ordu karargahının Erzurum'a alınmasını fırsat bilen Ermeniler, Erzincan ve Trabzon taraflarında Müslüman ahaliye baskı ve zulümlerini arttırdılar. Bunun üzerine 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 22 Ocak 1918'den itibaren Rus Kafkas Ordusu Kumandanı General Odişelidze'ye mektuplar göndererek bu zulümlerin durdurulmasını istedi²²⁵. Aynı konuda bir telgraf General Prjevalski'ye gönderilmişti. General Odişelidze (Rus takvimine göre) 24 Kanunısanı 1918 (5 Şubat 1918) tarihinde 15132 numaralı telgrafıyla cevabî mektubunda, bazı öldürme hadiselerinin olduğunu kabul ederek, Müslüman ahalinin korunacağına söz veriyordu. Vehip Paşa, 11.2.34 (11 Şubat 1918) tarihinde General

---

²²³ Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 70-71.

²²⁴ Bala [Mehmetzade], a.g.e., aynı yer.

²²⁵ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 465.

Odişelidze'ye yazdığı diğer mektubunda Rus işgal bölgesinde Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları mezalim ve işledikleri cinayetler hakkında geniş bilgi vermiş bu suçları işleyenlerin şiddetle cezalandırılmasını temenni etmişti²²⁶. Fakat Rus ve Gürcü makamlarının Ermenileri itaat altına alamadıkları, Müslümanların can ve mal emniyetinin kalmadığı anlaşılıyordu.

Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk'ta yapılmakta olan barış görüşmeleri 10 Şubat 1918'de kesildiğinden Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, işgal altındaki Türk topraklarının ancak silâhla kurtarılacağını düşünmüş ve Vehip Paşa'ya bu konuda gereken emirleri vermişti²²⁷.

Mütareke Komisyonu kararıyla, 5 Şubat 1918'de Kelkit'te düşman işgaline son verilmiş ve burası ilk kurtarılan yer olmuştu²²⁸. Enver Paşa'dan aldığı emir üzerine 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, aynı gün Erzincan Mütarekesinin yürürlükten kalktığını ilân etti. Hazırlıklarını tamamlayan Türk ordusu Erzincan'ı kurtarmak için 12 Şubat 1918'de demarkasyon hattını aşarak harekâta başladı. Erzincan'a doğru ilerleyen Kâzım (Karabekir) Bey komutasındaki 1. Kafkas Kolordusu 13 Şubat 1918'de çok zayıf Ermeni ve Rus direnişini kırarak Erzincan'ı kuzeyden ve güneyden kuşattı. Türk askerleri saat 17.30'da süngü hücumu ile Erzincan'a girerken Ermeni kuvvetleri Erzurum istikametinde çekildi. Şehrin Müslüman Türk halkı kendi

---

²²⁶ Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Vehib Mehmed Paşa'nın bu mektubunun metni için bkz. **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı: 85 (Ekim 1985), Belge No: 2026, s. 137-139; Aynı dergi, Belge No: 2028, s.149-152 Vehib Paşa'dan General Odişelidze'ye 18.2.34 (18 Şubat 1918) tarih ve 1500 numara ile ve Vehib Paşa'dan Lebedinskiy'e 21.2.34 (21 Şubat 1918) tarih ve 1623 numaralı telsiz telgraf ve Belge No: 2029, s. 157-159 Vehib Paşa'dan Odişelidze'ye 21.2.34 (21 Şubat 1918) tarih ve 1623 numaralı telgraf suretlerinin metinlerine bk.z.

²²⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 466; Karabekir, a.g.e., s. 55.

²²⁸ Karabekir, a.g.e., s. 84; **Kafkas cephesi**, s. 443-444.

askerlerini sevinçle karşıladı²²⁹. Şehirde bol miktarda yiyecek maddesi, silâh ve mühimmât ile hayvan yemi ele geçirilmişti²³⁰.

Erzincan'ın alınmasından sonra hareketine devam eden Türk ordusunun öncü kuvvetleri 15 Şubat 1918'de Gümüşhane, Torul ve Vakfıkebir'i, 20 Şubat 1918 Bayburt'u, 22 Şubat 1918'de Tercan'ı kurtarmıştır²³¹. Ermeniler boşalttıkları şehir, kasaba ve köylerde halkı katlederek, binaları yakıp yıkarak hızla geri çekilmekteydi.

Bu sırada Trabzon'daki Rus kuvvetlerinin çekilmeye hazırlandıkları haber alınmıştı. Trabzon'nun muharebesiz alınmasını sağlamak için 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın emri üzerine 37. Kafkas tümeni komutanı, Trabzon'daki Rus müstahkem mevki komutanına bir mektup göndererek şehrin üç gün içinde boşaltılmasını, silâhların ve mühimmatın teslimini istedi. Bu süre içinde askerî harekât durdurulacaktı. Ruslar üç günlük süreyi yeterli bulmadıklarından yapılan teklifi kabûl etmek istemedilerse de görüşmeler sonunda uzlaşma sağlandı ve 37. Kafkas tümeni, 24 Şubat 1918'de olaysız olarak Trabzon'a girdi. Tümeni, mızıka ve bir Rus birliği karşıladı. Bu sırada Değirmendere'de 8000 kadar Rus askeri memleketlerine gidebilmek için gemi beklemekteydi. Tümenin ileri birlikleri ve keşif kolları tarafından 25 Şubat 1918'de Of ve Aşkale alındı²³². Türk kuvvetleri Erzurum istikametinde ilerlemeye devam ettiler. Erzurum'a yürüyüşte 2. Kafkas Kolordusuna ana şosedan, 1. Kafkas Kolordusuna

---

²²⁹ Karabekir, a.g.e., s. 69.

²³⁰ Ermenilerin Erzincan ve civarında yaptıkları katliam tüyler ürperticiydi. 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Albay Kazım (Karabekir) Bey, "Erzincan'da harpten evvel 6000 evde 22 000 nüfus varken Erzincan'a geldiklerinde, 1600 evde 9000 kadar nüfus bulunduğunu" bildirmektedir. Ermeniler Erzincan'da bir çok güzel binaları ve kışlaları yakmışlardı. Bunların bir kısmının içine insan doldurularak yakıldığı ve içi insan cesedi ile dolu kuyular bulunduğu görülmüştü. Kazım Bey, "Müşirlik konağı ile yakılmak üzere hapsedilen insanları kurtarmak mümkün olmasaydı belki de şehirde tek bir insan kalmayacaktı" diye yazmaktadır. Bkz. Karabekir, a.g.e., s. 74 ve 88; **Kafkas cephesi**, s. 446.

²³¹ **Kafkas cephesi**, s. 448-449 ve 451-452.

²³² Karabekir, a.g.e., s.107-108; **Kafkas cephesi**, s. 452-453.

ise bu şosenin güneyinden ilerlemesi emredildi. Fakat 1. Kafkas kolordusunun yürüyüş bölgesinde yollar azdı ve kalınlığı bir metreyi geçen kar yürümeyi güçleştirmekteydi.

Başkomutanlık Vekâleti 3. Ordu Komutanlığından harekâtın sür'atlendirilmesini, bir an önce işgal altındaki toprakların kurtarılmasını, kısmen eski Kafkasya Türk vilâyetlerinin ele geçirilmesini ve hudud ötesine iş yapabilir müfrezeler gönderilmesini istemekteydi. 3. Ordu Komutanı cevabında "harekâtın yavaşlamasına ulaştırma vasıtalarının yetersizliği ve mevsimin kış olmasının sebep olduğunu" bildirmişti. Ulaştırma vasıtalarının yetersizliği yüzünden ordunun iaşesinde bile güçlük çekilmekteydi. 1. Kafkas Kolordusu Komutanının sevk ettiği süvari birlikleri, Karabıyık Hanları civarındaki Ermeni kuvvetlerini 1 Mart 1918'de çekilmeye mecbur ettikten sonra Tilkitepe-Karabıyık Köyü (hanları)-Tazegül Köyü'nü ele geçirdiler. Karabıyık'ta 200 ton kadar erzak ele geçirilerek iaşe yönünden rahatlık sağlandı²³³. 4 Mart 1918'de Ermenilerin Mamahatun'da tüyler ürpertici bir katliam yaptıkları haber alınmıştı. 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasının imzalandığı da bildirilmişti²³⁴.

Bolşevik Hükûmeti, Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk imzalanan bu barış antlaşmasına göre Osmanlı Devleti, 1877-1878

---

²³³ Ermeniler, 180 evli Tazegül köyünde 100 kadar evi yakarken bu köy halkından erkek, kadın, çocuk 30 kişiyi öldürmüşler, 25 erkeği de çekilirken beraberlerinde götürmüşlerdir. Evreni Köyü ve Alaca Köyü de Ermeniler tarafından yakılmış, Alaca Köyü halkından toplam 365 Müslüman süngülenerek ve yakılarak öldürülmüştür. Cesetler arasından 15 kadar yaralı kadın kurtarılmıştır. Ermeni eşkiyası Erzincan ve Tercan civarındakilerden daha büyük bir katliamı, Erzurum'un Cinis köyünde gerçekleştirmiştir. Bu köyde 600 nüfustan 13'ü kurtulabilmiş, geri kalanların hepsini yakarak, süngüleyerek ve daha başka feci şekillerde öldürmüşlerdir. Bkz. Karabekir, a.g.e., s. 110-112 ve s.131-132 ve s. 201-202 not 144.; Kafkas cephesi, s. 454-457.

²³⁴ Karabekir, a.g.e., s.121 ve s. 199 not 127.

Harbi'nde Rusların eline geçen Kars, Ardahan ve Batum'u geri almaktadır²³⁵.

Çeşitli yollarla edindiği istihbarata dayanarak Erzurum'da önemli bir Ermeni kuvveti bulunmadığını, mevcut Ermeni teşkilâtı tamamlanmadan süratli ve ani bir baskınla şehrin kurtarılabilceğini düşünen 3. Ordu Komutanlığı, bir keşif taarruzu yapılmasına karar vermişti. Erzurum'daki Ermenilerin kuvvetini ve savunma durumunu anlamak ve şehri kurtarmak için yapılacak bu keşif taarruzu 10 Mart 1918 sabahı, Tekederesi-Süngeşiç-Pulur-Ilıca-Garaz hattından başlayacaktı²³⁶.

Ordu Kumandanlığının emri üzerine 37. Kafkas Tümeni komutanı, Trabzon'da yeterli kuvvet bırakarak diğer kuvvetleriyle eski hududa kadar ilerlemek, Viçe (Fındıklı) ve Arhavi'de toplanmak üzere, 9 Mart 1918'de sahil boyunca yürüyüşe geçti ve 10 Mart 1918'de Çayeli'yi aldı. 37. Kafkas Tümenine Hopa'yı da süratle alması emri verildi²³⁷.

1. Kafkas Kolordusu toplam 5000 tüfek, 45 makineli tüfek ve 26 dağ topundan ibaret kuvvetiyle hazırlıklarını tamandıktan sonra 11 Mart 1918'de sabah güneş doğmadan, sisli ve soğuk bir havada Erzurum istikametinde keşif taarruzuna başladı. 1. Kafkas kolordusunun 9. Kafkas tümeni, Karasu'nun kuzeyinden ve güneyinden taarruza geçti. Bu sırada Halit Bey Müfrezesi de Erzurum'un güneyinde Dutçu-Pulur arasında bulunuyordu. Şiddetli bir muharebe sonunda 4000

---

²³⁵ Brest-Litovsk Antlaşmasının metni için bak. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 652-658; Stefanos Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Millî Mücadeleye*, İstanbul 1979, s. 43-49; Batum'un savaşın sonundaki siyasi durumu için bkz. Ali Arslan, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, 153-168.

²³⁶ *Kafkas cephesi*, s. 458-461.

²³⁷ *Kafkas cephesi*, s. 462-463.

piyade, 900 kadar süvari, 8 top ile miktarı belirlenemeyen makineli tüfekten oluşan Ermeni birlikleri geri çekildiler. Türk birlikleri büyük kısmı ile Dutçu-Gez hattının iki kilometre doğusuna kadar ilerlediler. 9. Kafkas Tümeninin orta kısmındaki asıl kuvvetleri de Erzurum hazırlanmış mevziinin 300 metre kadar ilerisindeki tel engelleri önüne ulaştı²³⁸. 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir, merkez kolunu gece muharebeleriyle tel engellerinin içine sokarak 12 Mart 1918'de bütün kuvvetleri ile Erzurum üzerine atılmaya karar verdi. Geceleyin mümkün olduğu kadar ilerleyecek sağ ve sol müfrezeleri de sabah taarruza katılacaklardı.

Türk hücum kıt'aları 12 Mart 1918 saat 02.30'da şose boyunca ilerlediler. Parlak bir baskınla tel engelleri aşarak Erzurum'un üç kilometre kadar batısından başlayan hazırlanmış mevzi kısmına girdiler. Buradaki Ermenileri geri atan Türk birlikleri, şehrin etrafındaki tabyaları birer birer ele geçirdiler. Şafak vakti saat 04.30'da 29. Kafkas Alayı öncüsü İstanbul kapısından, Halit Bey Müfrezesi de saat 07.00'de Harput kapısından şehre girdiler. Şehir içindeki direnmeleri de kısa süre de kırarak şehri tamamen ele geçirdiler. Süvari kıtaları saat 12.00'de Erzurum'dan Hasankale istikametinde sevk edildi. 1. Kolordu karargahı da aynı gün öğleden sonra Erzurum'a geldi. Erzurum'un 2 yıl 25 gün süren esaret günleri sona erdi²³⁹.

Erzak ihtiyacını Karabıyık ambarlarından temin ettikten sonra 1. Kafkas Kolordusu, çok az cephanesi bulunan 9. Kafkas tümeni ile Ermeni kuvvetlerinin geniş bir cepheye yayılmış olmasından istifade ederek süratle Erzurum'a girmişti. Erzurum'dan atılan Ermeniler, 500 kadar ölü bırakmışlar ve çok sayıdaki yaralılarını da dekavil hattı vasıtasıyla kaçırmışlardır. Şehirde 400 top yanında çok miktarda mühimmat ve diğer malzeme ele geçirilmiştir. 1. Kafkas

²³⁸ Karabekir, a.g.e., s.134-141; Kafkas cephesi, s. 464-465.

²³⁹ Karabekir, a.g.e., s. 137-147, 148-149; Kafkas cephesi, s. 465-466; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 467.

Kolordusunun zayıfatı, iki şehit üç yaralı subayla, 12 şehit ve 113 kadar yaralı erdir. Türk ordusu karşısında tutunamayacaklarını anlayan Ermenilerin Erzurum'da gösterdikleri vahşet ve işledikleri cinayetler, Ortaçağ Engizisyon işkencelerini hatırlatmaktadır²⁴⁰.

Sonradan alınan malumata göre Ruslar, Erzurum'u batı istikametinde savunmak amacıyla tahkim etmişlerdi. Fakat burada sadece 40 Rus subayı ve 400 Rus topçu eri kalmıştı. Erzurum'daki Ermeni kuvvetleri, Erzurum ve Erzincan alayları ile 1. avcı alayından bir tabur olmak üzere, dokuz piyade taburu ile üç süvari bölüğü, iki dağ bataryası (toplam 3400 süngü, 400 kılıç sekiz dağ topu) ile Rusların kullandığı 16 toptan ibaretti. Diğer toplar ya kar altında kalmış olması ya da başka sebeplerle kullanılamaz durumdaydı. Müstahkem mevki kumandanı Twerdo Khlebof'la birlikte diğer Rus subay ve erleri Ermenilerin Türklere yaptıkları vahşeti onaylamadıklarından savaşmaya pek istekli değillerdi. 2 Mart 1918'de Erzurum'a gelerek komutayı ele almış olan Ermeni General Antranik'in Kurmay

---

²⁴⁰ Erzurum'un sadece 29 mahallesinde kadın, çocuk ve erkek 1708 Müslümanı şehit etmiş oldukları tesbit edilmiştir. Ayrıca şehirde yangınlar çıkararak depoları yakmışlardır. Bkz. Karabekir, a.g.e., s. 147-148; **Kafkas cephesi**, s. 467; Ermenilerin yakıp yıkma faaliyetlerine bazı İngiliz subayları da katılmıştır. Bunlardan Binbaşı George M. Goldsmith Londra'dan beraberinde getirdiği altı yangın bombasını burada kullandığını kendi raporunda bildirmektedir. (**Public Record Office, WO 95/4960 Binbaşı George M. Goldsmith'in İngiliz Dışişleri Bakanlığı Askerî Haberalma Dairesi'ne 1 Temmuz 1919 tarihli raporu.** [Tiflis'te İngiliz Ajanlığının 27 Şubat 1918 tarihli emriyle Erzurum'a gönderilen Goldsmith, tercümanı Yüzbaşı Nash, Çavuş F.G. Price ve şoför Hopson Sarıkamış üzerinden Erzurum'a gitmişlerdir. Erzurum'a varmalarının 4. gününde Erzurum-Sarıkamış arasındaki demir yolunu işler hale getirmişler ve günde 20 tren bu şehirler arasında çalışmaya başlamıştır. Goldsmith, 4.000 Ermeni kadın ve çocuğu Dr. Zavrieff'in yardıyla Erzurum'dan çektiğini, Londra'dan getirdiği yangın bombalarıyla içlerinde 100.000 kadar araba lastiği bulunan üç depoyu imha ettiğini (ki bu lastiklerden 2000 kadarını Sarıkamış'a götürmüştü) ve Erzurum'un Ordu Komutanının tahmininden 10 gün daha fazla elde tutulduğunu yazmaktadır. Goldsmith General Antranik ile görüşükten sonra yiyecek ve takviye kuvvet almak için Gümrü'ye 12 Mart 1918'de varmıştı. Burada aldığı telgraftan 11-12 Mart gecesi 1.000 Türk Kürd'ün Erzurum'a girdikleri Rus garnizonu topçu subaylarının haince düşmana teslim olduklarını, cephaneyi imha etmediklerini, büyük miktarda cephanenin ve diğer malzemenin Türklere eline geçmiş olduğunu öğrendiğini bildirmektedir.]

başkanlığını Rus Albayı Zinkiyeviç yapmaktaydı²⁴¹. Hem 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa ve hem de 1. Kolordu Komutanı Albay Kazım (Karabekir) Bey, raporlarında korkunç Ermeni zulmünü ortaya koymuşlardır. Onlar, gerek Erzincan ve Erzurum şehirlerinde gerekse civar köylerde ahaliden pek azının canını kurtarabildiğini, bunların da perişan bir vaziyette olduklarını bildirmektedirler. Ayrıca, bu şehirlerde önemli binalar yakılıp yıkılmış olduğundan şehrin adeta yeniden inşa edilmesine ihtiyaç vardı. Köylerin durumu daha da feci idi. Bazı köyler tamamen ortadan kaldırılmış ahalisi katledilmiş ve taş taş üstünde bırakılmamıştı²⁴².

Erzurum'dan atılan Ermeniler, halkı katlederek, mühimmat ve erzak ambarları ile kışlaları ateşe vererek hızla doğuya doğru çekilmekteydi. Türk süvari birlikleri Aras'ın iki tarafından çekilen Ermenileri takip ederek 12-25 Mart 1918 tarihleri arasında Hasankale ve Köprüköy'ü aldılar, 1914 hududunda Mencikert ve Kötek'e kadar vardılar. Ayrıca Karaorgan kuzeyindeki Yeniköy'ü muharebesiz ele geçirdiler. Hududu geçen Türk keşif kolları Handere'ye kadar ilerlediler. 16 Mart 1918'de, 13. Kafkas alayı da Tortum'u işgal etmiş bulunuyordu. 14 Mart 1918'de Hopa'yı işgal eden 37. Kafkas tümeni de Batum'a yaklaşmaktaydı. Gürcülerin, yeni birlikler sevk ederek ve Tiflis'ten gelen bazı İngiliz subaylarının yardımıyla Batum'u takviyeye çalıştıkları öğrenildiğinden bu şehrin bir an evvel alınması faydalı görülmekteydi.

Öte yandan 3. Orduya bağlı, Ali İhsan (Sabis) Bey komutasındaki 4. Kolordu cephesinde de askerî hareket başarıyla devam etmekteydi. 12. piyade tümeni Muş'a doğru ilerlerken bir kısım

---

²⁴¹ Karabekir, a.g.e., s. 153, 162-166.

²⁴² Kafkas cephesi, s. 467-469; Kâzım Karabekir Paşa'nın raporları için bkz. I. Kafkas Kolordusunun General Harbord Riyasetindeki Amerikan Heyetine Sunduğu "I. Kafkas Kolordusu'nun 1334 Senesindeki Harekât-ı Meşhudatı" Hakkındaki Rapor, Erzurum 15. Kolordu Matbaası, 1334; Seçil Akgün, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu, İstanbul 1981.

birlikleriyle 18 Mart 1918'de Gümgüm (Varto)'e girdi. Türk kuvvetlerine mukavemet edemeyeceklerini anlayan Ermeni çeteleri Hınıs istikametinde çekilmişlerdi. 12. Piyade Tümeni Malazgirt'i süratle ele geçirmek maksadıyla bir müfrezeyi Liz, diğer bir müfrezesini de 22 Mart 1918'de Liz-Malazgirt istikametinde harekete geçirdi. Bazı kuvvetleri ise Karmuç'tan iki kol halinde ilerlemekteydi. Birinci kolu, Yakupağa dağındaki Ermeni çetelerini geri atarak iki dağ topu ele geçirdi ve ileri birlikleri ile de 23 Mart 1918'de Malazgirt'i işgal etti. Ermeniler Karaköse istikametinde çekildi. Diğer kol ise 23 Mart 1918'de Adilcevaz'ı işgal etti. Van gölü cenup müfrezesi Gevaş istikametinde bir keşif taarruzu yapmıştı ve Gevaş'ın batısında Ermenilerle muharebe etmekteydi. Malazgirt yönündeki tehlike kalmamıştı²⁴³.

1. ve 2. Kafkas kolordu birlikleri 25 Mart 1918'de 1914 hududunu geçmeye başladılar. 3. Ordu Komutanı, "insanlara şefkat ve adaletle muamele edilmesini, mal, can, ırz ve namusa tecavüzden kaçınılmasını; mabetlere, okullara ve kütüphanelere tecavüz edilmemesini, ordu gerisinde terk edilecek olan Ermeni köy ve kasaba halkı kötü bir harekette bulunmadıkları takdirde, bunlara Türk milletinin şanına yakışır muamele yapılmasını" orduya emretti. 28 Mart 1918'de, Vehip Paşa, Erzurum'dan Maveraya-yı Kafkasya Hükûmetiyle görüşmelerin yapıldığı Trabzon'a hareket etti²⁴⁴.

4) Seym'de Osmanlı Barış Teklifinin Müzakeresi

Maveraya-yı Kafkasya Seyminde, ilk günkü toplantısından itibaren, Osmanlı Devleti'nin barış teklifi görüşüldü ve neticede Trabzon'da barış görüşmelerinin yapılmasına karar verildi. Barış görüşmelerinde savunulacak prensiplerin tespiti için partilerarası özel bir komite kuruldu. Bu komite 1 Mart 1918'de toplanarak Osmanlı Devleti ile girişilecek barış müzakerelerinin esaslarını tesbit etmeye

²⁴³ General Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, İstanbul 1991, IV, s. 165 v.d. *Kafkas Cephesi*, s. 470-472.

²⁴⁴ Karabekir, a.g.e., s. 229-230.

çalıştı. Aleksandır Hatisyan Rusya'dan ümidini kesmiş olan Ermenilerin fikrini ortaya koymuş ve "Ermenilerin Türkiye dahilinde altı doğu vilâyetini içine alan muhtar bir Ermenistan istediklerini, Güney Kafkasya Rusya'dan ayrıldıktan sonra Ermenilerle Türkiye arasında iyi komşuluk münasebetleri kurmanın mümkün olduğunu" söylemişti. Hatisyan daha da ileri giderek "bağımsız Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin kurulması ihtimalinden, sosyalizmin Anadolu'da yayılmasından sonra bu Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bir Türk federasyonuna girebileceklerinden" söz etmişti. Hatisyan ayrıca "Ermenilerin Türkiye'nin en sadık vatandaşları olduğunu kesinlikle ifade ederek her ne zaman olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne karşı girişimleri reddedeceklerini; Türkiye Ermenistanı'nın daima milletlerarası bir sorun olduğunu ancak şimdi buna tatmin edici bir çözüm bulunursa milletlerarası bir mesele olmaktan çıkacağını" belirtmişti. Hatisyan'ın bu şekilde düşünmesinin sebebi, o sırada Ermenilerin geleneksel koruyucusu Rusya'dan ümitlerini kesmeleri, Osmanlı Devleti'nin de içinde yer aldığı bloğun savaştan galip çıkacağına inanmaları olabilir. Bu taktirde Ermenilerin geleceği, Osmanlı Devleti ile ehven bir barış yapılmasına bağlıydı²⁴⁵.

Şimdi bağımsız bir Maveray-ı Kafkasya hükûmeti fikrini düşünmeye başlayan Gürcü Menşevikler için Azerî siyasî liderlerin Osmanlılara karşı takınacakları tutumun ne olacağı büyük merak konusuydu. Azeriler öyle bir devleti Osmanlılara karşı savunacaklar mıydı? Ortaya çıkan bu sorular üzerine Müsavat Partisi parlamento gruplarını 1 Mart 1918'de toplantıya çağırdı. Nesib Yusufbeyli yaptığı bir konuşma ile bu konuya açıklık getirdi ve "Müslümanların Türkiye'ye karşı savaşacağına düşünülemez" dedi. Müsavat'ın ideali Maveray-ı Kafkasya devleti değil Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı ve Dağıstan'ı içine alacak bir devletti. Rus ordusunun dağılmasından sonra Tebriz'de de Gence ve Bakü'dekine benzer bir durum ortaya

---

²⁴⁵ Hasanov, a.g.e., s. 47.

çıkmiş olmakla birlikte Azeriler, bu ideali açıklayacak ve gerçekleştirecek durumda değillerdi. Öte yandan Nesib Yusufbeyli, yüzyıllık Rus idaresinin eseri olarak Güney Kafkasya'nın Türkiye'den çok farklı bir yapıya sahip olduğunu düşünüyordu. Bundan dolayı Türkiye ile birleşmeye taraftar değildi. Toplantıda Güney Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olduğu karara bağlanmıyor ama garip bir biçimde yabancı bir devletle barış görüşmelerini sonuçlandırarak yetkiyi kendisinde buluyordu²⁴⁶. Neticede taraflar şu maddeler dahilinde barış yapılmasında anlaştilar:

1. Seym barış imzalamak için yetkilidir.
2. Seym Türkiye ile nihaî barış yapmakla kendini görevli addeder.
3. Türkiye'yle yapılacak barış antlaşması 1914 hudutlarının tekrar kurulması esasına dayanmalıdır.
4. Maverayı Kafkasya delegasyonu, Doğu Anadolu için kendi mukadderatını tayin hakkını ve özellikle Türk devleti dahilinde Türk Ermenistanı'nın muhtariyetini garanti altına almak için gayret gösterecektir²⁴⁷".

Bu kararlara Seymin tek Kadet Rus üyesi Semenov, barış konferansına Mütteliklerin de davet edilmesini teklif etmiş ise de ciddiye alınmadı. Çünkü bu sırada ne İngiltere ve Fransa Türklerle görüşmeyi kabul ederdi ne de Türkiye bu devletlerin bulunduğu konferansa katılırdı. Semenov 2. maddeye de itiraz etmiş ve nihaî antlaşmanın genel Avrupa barış konferansında yapılabileceğini ileri sürmüştü²⁴⁸. Semenov'un gayesinin Osmanlılarla bir barış yapmaktan ziyade Rus emellerine hizmet etmek olduğu anlaşılmaktadır.

---

²⁴⁶ Şemkir çarpışmalarının ardından Osmanlı Devleti'nden askerî yardım talep edilmesi meselesini tartışırken Nesib Bey bu fikrini Hüsamettin Tuğaç'a ifade etmişti; Swietochowski, a.g.e., s. 164-165.

²⁴⁷ Kazemzadeh, a.g.e., s. 90; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969, s.130; Hasanov, a.g.e., s. 48.

²⁴⁸ Kazemzadeh, a.g.e., s. 90-91.

Seçilen Maveraya-yı Kafkasya Heyeti, 2 Mart 1918'de Trabzon'a hareket etmek üzere iken Brest-Litovsk'ta Sovyet Rusya Heyeti üyesi Lev M. Karahan'dan Rusya'nın Almanya'nın ve müttefiklerinin şartlarını kabul ederek imzalamaya karar verdiğini bildiren bir telgraf aldı. Brest-Litovsk'ta imzalanacak antlaşmaya göre, batı bölgelerinin yanı sıra, Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinin de Türkiye'ye teslim edileceğini bildiren bu telgraf Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği Hükûmetini büyük bir sıkıntıya sokmuştu. Brest-Litovsk Antlaşması'nın muhteviyatını öğrenen Komiserlik, hemen Petrograd, Berlin, İstanbul, Viyana, Kiev, Washington, Londra ve Paris'e protesto telgrafları göndererek Güney Kafkasya hakkında onun yokluğunda imzalanan bu antlaşma hükümleriyle kendisini bağlı saymadığını bildirdi²⁴⁹. Trabzon'a gidecek heyetin hareketi de bir süre ertelendi. Çünkü heyetin Trabzon'da savunacağı barış şartları Brest-Litovsk'tan alınan bu haberle çelişiyordu. Şimdi burada en önemli mesele Kars, Ardahan ve bilhassa Batum'un elde tutulması meselesiydi.

Erzincan Mütarekesinin bozulması ve Türk ordusunun harekâta başlayarak süratle ilerlemesi Tiflis'te Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği Hükûmetini telâşa düşürdü. Vehib Paşa, 10 Mart 1918 tarihinde Kafkas cephesindeki Rus ordularının başkomutanı General Lebedinski'ye bir radyo-telgraf mesajı göndererek Maveraya-yı Kafkasya Hükûmetinden Brest-Litovsk Antlaşmasının şartlarına uygun olarak işgal altındaki Türk topraklarının ve bu arada Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılması ve Ermeni ile Gürcü askerî birliklerinin oralardan alınmasını talep etti²⁵⁰. Seym'in 11 Mart 1918 tarihli toplantısında Türkiye'nin Brest-Litovsk Antlaşmasına dayanarak Rus ordusunun terk ettiği yerleri işgal ederek ilerlemesi ve Elviye-i selâse (üç sancak)'nin tahliyesini talep etmesi müzakere edildi. Vehib Paşa'nın bu talebi hakkında ilk konuşan Maveraya-yı Kafkasya Seymi'nin başkanı Çheidze oldu. Çheidze, Güney Kafkasya'nın Rus Sovyet

²⁴⁹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 91-93; Hovannisian, a.g.e., s. 130.

²⁵⁰ Kazemzadeh, a.g.e., s. 93; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 467; Hasanov, a.g.e., s. 50.

Hükûmetini ve onun Brest-Litovsk'ta imzaladığı barış antlaşmasını tanımadığını bildirdi. Arkasından Türkiye'nin taleplerini Seym'de müzakereye açtı²⁵¹. N. Jordania, "Petrograd Rusya, İzmir Türkiye için ne ise Batum Güney Kafkasya için odur. Kars da memleketin güney hududunu savunması için tek kaledir" dedi ve "var olma hakkımızı koruyacağız ve yüz kızartıcı bir antlaşmayı imzalayarak ve memleketimize öldürücü bir darbe vurarak kendimizi alçaltmayacağız" diye ekledi.

Müsavat Partisi ve Tarafsız Demokratik Grup adına konuşan Fethali Han Hoyski, "Türkiye'nin hareketine gelince, biz onda mantıkî bir teselsül görüyoruz. Türkiye Hükûmeti bizi defalarla müstakil bir mevcudiyet telâkki etti ve bu ideyi, tabir caizse, bize ısrarla kabûl ettirmek istedi. Türkiye Hükûmeti müstakilen müzakeratta bulunmak için, Brest-Litovsk'a delegeler göndermesini Maveraya-yı Kafkasya Hükûmetine teklif etti. Bazı mülâhazalarla Maveraya-yı Kafkasya Hükûmeti bunu o zaman yapamadı. Türkiye Hükûmeti birkaç defa Maveraya-yı Kafkasya Hükûmetine müracaat ederek onun istiklâlini kaydetti. Buna muayyen bir cevap verilmedi. Seym'in evvelki içtimasında dahi, bu mesele bütün kat'iyetiyle ortaya koyulmuş olduğu zaman dahi, biz muayyen bir cevap veremedik. Ona göre, Türkiye bizi Rusya Cumhuriyeti'nin bir kısmı addediyorsa, bize Rusya'nın bir parçasına bakar gibi bakıyorsa ve Rusya Cumhuriyeti'yle akdedilmiş muahedededen çıkan vecibelerin icrasını talep ediyorsa, bu harekette bir mantık görmemek mümkün değildir. Ona göre bizce, bu hususta muayyen bir fikir söylemek için kat'i bir zaman gene gelecektir. Çünkü Türkiye ile müzakerat öyle bir safhaya girmiştir ki, Türkiye bu meseleyi daha kat'i bir şekilde vazedecektir"²⁵². N. Jordania'dan sonra söz alan Fethali Han Hoyski'nin yaptığı bu konuşma ile, bir zaman Rusya'nın bir parçası olarak hareket eden Maveraya-yı Kafkasya hükûmetinin diğer taraftan Rusya'nın imzaladığı barış antlaşmasını

---

²⁵¹ Kazemzadeh, a.g.e., s. 93-94.

²⁵² Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 75-76.

tanımayı redderek çelişkiye düştüğüne işaret etmesine karşı bazı üyeler ona kızgın cevaplar vererek mücadele çağrısında bulundularsa da bir sonuca varılamadı²⁵³.

5) Osmanlı Devleti ile Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği Arasında Yapılan Trabzon Müzakereleri (14 Mart-14 Nisan 1918)

Brest-Litovsk Antlaşması hakkında alınan telgraftan sonra hareketi ertelenen Maveraya-yı Kafkasya Heyeti, 7 Mart 1918'de Tiflis'ten hareket etmiş ve 8 Mart 1918 akşamı müzakerelerin yapılacağı Trabzon'a gelmişti. Türk Heyetinin gelmesini Batum'dan geldikleri "Kral Karl" gemisinde bekleyen kalabalık Maveraya-yı Kafkasya Heyeti, Türkiye heyetiyle 12 Mart 1918'de yapılan ön görüşmelerden sonra kendilerine tahsis edilen binalara yerleşmişti²⁵⁴.

Trabzon Konferansı, 14 Mart 1918'de resmen açılmıştı. Güney Kafkasya'daki üç milletin Seym'deki gruplarını temsil eden politikacılardan oluşan Maveraya-yı Kafkasya Heyetine Akakiy Çhenkeli (Gürcü Menşevik) başkanlık ediyordu²⁵⁵. Diğer üyeler ise G.B. Gvazava (Gürcü Millî Sosyalist), G.M. Lashişvili (Gürcü Sosyal Federalist), G. Abaşidze (Gürcü), Ermenilerden A.İ. Hatisyan (Taşnaksütyun), R.İ. Kaçaznuni (Taşnaksütyun), Azerbaycan Türklerinden Mehmed Hasan Hacinski (Müsavat), Halil Hasmehmedov (Müsavat), İbrahim Haydarov (Müslüman Sosyalist Blok), Mir Yakub Mehtiyev (İttihad), ve Aliekber Şeyhülislamov (Himmet-Menşevik)'dan ibarettir.

---

²⁵³ Kazemzadeh, a.g.e., s. 94.

²⁵⁴ "Kafkas Cumhuriyeti" sulh heyeti hayli kalabalıktı. Reis Çhenkeli dahil olduğu halde on bir murahhas aza, sekiz askerî, aza, diğerleri malî, ticarî ve sınaî müşavirler ve tercümanlar, kâtipler ve emir zabitleri olmak üzere kırküç kişiden ibaretti.

²⁵⁵ Çhenkeli'nin "itimadnamesi", yani müzakereleri yürütmeğe selâhiyeti olduğuna ait vesikanın metni için bak. Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 468.

Türkiye heyetine ise Bahriye Erkanıharbiye Reisi Hüseyin Rauf (Orbay) Bey başkanlık etmektedir. Heyetin üyeleri Hariciye Nezaretinden Mehmed Nusret Bey, 3. Ordu Sıhhiye Reisi Albay Tevfik Salim (Sağlam, 1882-1963), Erkanıharbiyesinden Binbaşı Hüsrev (Gerede,1886-1962) ve Levazım Binbaşı Yusuf Ziya Beylerdir²⁵⁶.

Hüseyin Rauf Bey, resmî görüşmelere başlamadan önce Kafkasya heyetindeki bazı Müslüman murahhaslarla ve Trabzon'da bulunan Dağıstanlı bazı şahıslarla 13 Mart günü akşamı gizlice görüşerek, Kafkasya'nın durumu hakkında bilgi aldı²⁵⁷. Rauf Beyle görüşen Azerbaycan ve Dağıstan temsilcileri, "Hangi fırkadan olursa olsun bütün Kafkas Müslümanlarının Osmanlı-Türk ordusunun Kafkaslara girmesini umduklarını ve beklediklerini, Müslümanlar arasında niza ve ihtilâfların sona erdirilmesi için Türk kuvvetlerinin mutlaka Kafkaslara yürümesi lâzım geldiğini" açıkça ifade ederek "İngilizlerin Ermenileri teşkilâtlandırdıklarını, Kafkaslardaki Bolşevik nüfuzunun gelişmesinin oradaki Müslümanlar için büyük bir tehlike teşkil edeceğini" anlattılar. Mir Yakub Mehtiyev "barış müzakerelerinin ancak şimdiki Kafkas hükûmetinin kendisini resmen müstakil bir hükûmet olarak" ilân etmesi ile mümkün olacağını söylemiş Hüseyin Rauf Bey de bu görüşe katılmıştı. Fakat Müslüman, Gürcü ve Ermenilerden meydana gelen bir "Kafkas Cumhuriyeti"nin teşekkül ve devamı mümkün görülüyordu²⁵⁸.

Müslüman murahhasların bildirdiğine göre "Kafkaslılar daha hükûmetlerinin şeklini tayin etmedikleri gibi, gelecekte Ruslardan yardım alabilmek ümidiyle, Rusları şimdiden gücendirmemek için istiklâl ilân etmiyorlardı". Hıristiyanlarla birlikte hükûmet

---

²⁵⁶ Hovannisian, a.g.e., s. 134.

²⁵⁷ Kafkas Heyeti'nden Dağıstan mebusu Benderli İbrahim Haydarov ve Mir Yakub Mehtiyev'den başka, Şeyh Şamil afhadından ve Dağıstan eşrafından Mustafa Bey ile Hüseyin Rauf Bey arasında bir görüşme yapılmıştı. Bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 468.

²⁵⁸ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 468-469.

kuramayacaklarına inanan Müslüman murahhaslar, Trabzon'da Türk heyetine karşı son derece bağlılık gösteriyorlardı. Kendilerinin silâhları ve zabitleri bulunmadığını bidirerek Türk ordusunun bir an evvel Kafkasya'ya doğru harekete geçmesini temenni ediyorlardı.

14 Mart 1918 günü Hüseyin Rauf Bey'in başkanlığında yapılan ilk resmî oturumda, itimadnamelerin teatisinden ve kısa açılış nutuklarından sonra, müzakerelerin esası tesbit edildi. Hüseyin Rauf Bey, müzakerelerde olumlu bir sonuca varabilmek için, her şeyden önce "Kafkas Cumhuriyeti"nin resmen durumunu beyan etmesini istedi. Kafkas heyetine gönderdiği bir yazıyla "Osmanlı Hükûmeti'nin teşekkül etmekte olan Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti ile iyi komşuluk münasebetleri tesis etmek arzusunda olduğunu" beyan ederek "bu Cumhuriyetin hüviyeti, şekli, siyasî ve idarî teşkilâtı hakkında Kafkas Murahhas Heyetinin açık beyanatta bulunmasını" rica etti. "Devletler hukuku kaidelerince bir devletin sahip olması gereken şartları ifa edip etmediğini" sordu²⁵⁹.

Maveraya-yı Kafkasya Heyeti bu soruya 16 Mart tarihli cevabında "Bolşeviklerin hurucundan sonra Güney Kafkasya'nın fiilen müstakil bir devlet halinde idare olunduğunu" kaydetmişti. Maveraya-yı Kafkasya Heyeti, bu konuda yaptığı hususi bir açıklamada, "Maveraya-yı Kafkasya Devletinin idare şeklinin Seym tarafından tesbit edilmekte olduğunu ve demokratik federal cumhuriyet kurulacağını" bildirdi. "Maveraya-yı Kafkasya arazisine Bakû, Yelizavetpol (Gence), Erivan, Tiflis, Kutais guberniyalarının, Batum ve Kars vilâyetlerinin, Sohum ve Zagatala dairelerinin dahil olduğunu, Dağıstan vilâyeti ve Karadeniz sahili guberniyaları meselesi onların Seym'e temsilci göndermelerine kadar açık kalacağını, Resmi dilin şimdilik Rusça olduğu lâkin hazırlanacak anayasada Gürcü, Ermeni ve Türk dillerinin devlet dili olarak tanınacağını, Maveraya-yı Kafkasya'da vicdan hürriyeti hakkında kanunun yürürlükte olduğunu, hiç şüphesiz anayasanın kiliseyi

---

²⁵⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 469.

devletten ayıracağı ve kilisenin hükümranlığına ait kalıntıları ortadan kaldıracağını" belirtiyordu²⁶⁰. Fakat bu cevap Türkiye Heyetini tatmin etmedi. Rauf Bey, "müstakil bir devlet olmak için başka devletler tarafından dahi tanınma lüzumunu" hatırlattı²⁶¹.

Müslüman delegeler Kafkasya Heyeti'nin Seym'de barış yapılması için aldığı karardan Rauf Bey'i önceden haberdar etmişlerdi. Resmî müzakerelerin başında Çhenkeli basına yaptığı açıklamada, Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin Brest-Litovsk Muahedesini tanımadığını ve dolayısıyla 1914 sınırlarının müzakerelerin esasını teşkil etmesi gerektiğini, Brest-Litovsk Muahedesinin Kafkaslara ait kısmının devletler hukuku açısından hükümsüz olduğunu ileri sürmüştü.

Hüseyin Rauf Bey, buna karşılık: "Brest-Litovsk Barışı akdedildiği zaman Kafkas Hükûmeti teşekkül etmemiş ve istiklâlini tasdik ettirmemiş olduğundan, bu yoldaki iddianın tamamıyla mesnetsiz olduğunu söyleyerek, Çhenkeli'nin iddiasını reddetti. Çhenkeli, Hüseyin Rauf Bey ile gizli bir görüşme talep etmiş "Gürcülerin bilhassa Batum'un kendilerinde kalmasını arzu ettiklerini, Elviye-i selâse'de Ermenilere muhtariyet nev'inden bazı müsamahada bulunularak onların büsbütün İngilizlerin kucaklarına atılmalarına mâni olunabileceğini" de bildirmişti²⁶².

Temel görüş ayrılıkları yüzünden Trabzondaki müzakerelerde her hangi bir ilerleme kaydedilemedi. 18 Mart 1918 tarihindeki umumî toplantıda Maveraya-yı Kafkasya Heyetinin beyanatında, "Brest-Litovsk Barışının, Rusya Kurucular Meclisinin dağıtıldığı bir zamanda akdedildiği cihetle, kabul edilmesine imkân bulunmadığı, Osmanlı Devleti'nin sulh münasebetleri tesisi yolunda Maveraya-yı Kafkasya

---

260 Hasanov, a.g.e., s. 52-53.

261 Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 76.

262 Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 470.

Hükûmetine birkaç defa müracaatta bulunduğu, Brest-Litovsk Barışının protestosunun antlaşmanın imzasından önce vukubulduğu ve Maverayı Kafkasya Heyetinin Trabzon'a gelmesinin mezkur muahedeye ehemmiyet vermediğini isbat ettiğini ve müzakerelerin merkez sıkleti hukukî mûkaşaların şekli olmadığından, barış tekliflerinin müzakeresine başlanmasını" talep etmişti.

Bu iddiaya karşı Osmanlı heyetince verilen yazılı cevapta: "Muvaffakiyetle neticelenmeyen ihtilallerin haricî münasebetlere tesiri olamayacağından, şimdiki Rusya Hükûmetinin akdettiği muahedelerin bütün Rusyaca mer'î olduğu ve Brest-Litovsk Muahedesini protestonun hükümsüz bulunduğu ve mer'iyetinde ısrar edildiği ve kendileriyle muahede imzasından evvel hükûmetlerinin şeklini tayin ile istiklâl ilân etmeleri lüzumu" belirtilmişti. Osmanlı heyetinden alınan bu yazıya, Maverayı Kafkasya Heyeti, 21 Mart 1918 tarihinde cevap gönderdi: "Brest-Litovsk Muahedesini hakkındaki görüşünü muhafaza ettiğini, yani tanımadığını ve 1914 yılı sınırında ısrar ettiğini" bildirmişti. Bu durum karşısında müzakerelerin kısa bir zaman içinde sona ermeyeceği anlaşılmış bulunuyordu. Kafkas heyetinden bazı kimseler (Gürcülerden Laskhişvili, Ermenilerin başmurahhası Kaçaznuni, Haydarov) hükûmetlerinden yeni talimat almak üzere Tiflis'e hareket ettiler. Yine Tiflis'e dönen Resulzade Emin Bey ile Mir Yakub Mehdiyev Tiflis'te Türk tezini savunacaklardı²⁶³.

Bu andan itibaren İttihad Partisi de Maverayı Kafkasya bağımsızlığını savunmaya başladı. Şu farkla ki, Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisi, Maverayı Kafkasya'nın bağımsızlığını, Azerbaycan Devleti'nin kurulması için isterken, İttihad Partisi ise bunu sonunda Rusya'dan ayrılmak ve Osmanlı Devleti ile birleşmek için bir aşama olarak görüyordu. İttihad'dan Mehtiyev, 25 Mart 1918'de Seym'de tüm Müslüman vekiller adına yaptığı konuşmada "Maverayı

---

²⁶³ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 471.

Kafkasya bağımsızlık kararı almadıkça ileriki barış görüşmelerini desteklemeyeceklerini" bildirdi²⁶⁴.

Trabzon'a gelen Maveraya-yı Kafkasya heyeti içinde Ermenilerin ileri gelenlerinden Hatisyan (sonraki Ermeni Cumhurbaşkanı), Hüseyin Rauf Bey'e gizlice görüşmek istemiş ve bir mesaj göndermişti. Hatisyan'un bildirdiğine göre: "Bugün, Kafkasya'da Osmanlı memleketinden kaçan 400.000 Ermeni bulunmaktadır. Bunlar Ermeni ricalini tazyik etmekte ve kendilerinin mukadderatını tayin ve hal hususunda ısrar etmektedirler". Hatisyan, "bu Ermenilerin eski yurtlarına dönmeleri ve Osmanlı idaresinde "hakk-ı hayat" elde etmeleri ile meselenin halledilebileceğini, bu yapılırsa, Ermenilerin "Elviye-i selase"nin Osmanlı Devleti'ne ilhakına muvafakat edeceklerini ve bu hususta Gürcülere de tesire çalışacaklarını" yazıyordu. Hüseyin Rauf Bey şimdiki şartlar içinde Hatisyan ile görüşmeyi münasip bulmadı²⁶⁵.

Trabzon'da yapılan barış müzakerelerinin çıkmaza girmesi üzerine, "Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti"nde hükümet değişikliği meydana gelmiş ve 26 Mart 1918'de Gürcü Gegeçkori'nin başkanlığında yeni hükümet kurulmuştu. Trabzon'daki Maveraya-yı Kafkasya Heyetinin başkanı Çhenkeli de Dışişleri Komiseri tayin edilmiş ve kendisine bu sıfatla müzakerelerde geniş yetkiler tanınmıştı. Kabinede beş Müslüman üye yer almışsa da eskisi gibi yine Gürcüler ve Ermeniler en mühim mevkileri işgal ediyorlardı.

Tiflis'e gönderilen murahhaslar tekrar Trabzon'a dönünce müzakerelere yeniden başlandı ama Maveraya-yı Kafkasya Heyetinin durumunda fazla bir değişiklik görülmedi. Brest-Litovsk Muahedesini tanımamakta ısrar ediyorlardı. Ancak, Ardahan ve bazı yerlerin Türkiye'ye bırakılabileceği, fakat Batum'un muhakkak Gürcülerin

---

²⁶⁴ Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 77; Swietochowski, a.g.e., s. 166.

²⁶⁵ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 471-472; Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 76.

elinde kalmasını ve Kars'ın da Ermenilere verilmesini istiyorlardı. Türkiye'ye karşı sempaticileri olan ve samimiyetlerinden hiç şüphe edilmeyen bazı Müslüman murahhaslar, mesela Halil Hasmehmedov, "Gürcülerle Ermenilerin birleşmelerini ve Kafkaslarda Müslümanlara karşı tek bir cephe kurmalarını önlemek için Batum şehri ve limanının Gürcülere bırakılmasının muvafık olacağını", Hüseyin Rauf Bey'e anlatmaya çalışmışlardı²⁶⁶.

31 Mart 1918 tarihli toplantısında Seym'deki Gürcü ve Ermeni grupları Müsavat Partisinin şiddetli muhalefetine rağmen Türkiye ile savaşmaya kararı aldılar. Bunun üzerine Müsavat Partisi, Tarafsız Demokrat Grup ve İttihad Partilerinin (Sosyalistler hariç olmak üzere) yayınladıkları beyannamede Türkiye ile başlayan muharebenin bütün Güney Kafkasya demokrasisi için çok fena neticeler vereceğini ve bu konuda kendilerinin bir mesuliyet kabul etmeyeceklerini bildiriyorlardı²⁶⁷.

Öte yandan çetin bir istiklâl mücadelesine başlamış Kuzey Kafkasyalılardan bir heyet Türkiye'den yardım istemek maksadıyla Trabzon'a gelmişti²⁶⁸. 1 Nisan 1918'de bu Kuzey Kafkasya Heyeti'nin başkanı Haydar Bammat, 1 Nisan 1918'de görüşmeler yapan Osmanlı ve Maverayı Kafkasya delegelerine sunduğu deklarasyonla, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'dan ibaret bir Kafkas Konfederasyonu'nun teşkilini teklif etti. Heyetin başkanı şunları söyledi:

"Kuzey Kafkasya halkı şuna kanidir ki, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya ile birleşmeden Maverayı Kafkasya bağımsız bir hükümet

---

²⁶⁶ Swietochowski (a.g.e., s. 166) bunu Azerbaycanlı sanayicilerin çıkarlarının Osmanlı kardeşliğine üstün gelmesi olarak yorumlamasını doğru bulmayan C. Hasanov bunun bütün Azeri heyetinin fikri olduğunu yazmaktadır.

²⁶⁷ Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 78.

²⁶⁸ Kuzey Kafkasya Heyeti, Abdülmecid Çermoyev, Muhammed Kadı Dibirov ve Haydar Bammat'tan teşekkül ediyordu. Bkz. H. Bammate, *Le Caucase et la revolution russe (Aspect politique)*, Paris 1929, s. 38.

olarak varlığını sürdüremez. Birleşik bir Kafkasya'nın kurulması coğrafi, ekonomik, stratejik ve siyasi yönlerden de lâzımdır"²⁶⁹.

Halbuki Osmanlı Heyeti, Brest-Litovsk muahedesi şartlarına uygun olarak üç sancağın tamamıyla Türkiye'ye katılması üzerinde ısrar ediyor ve Batum'dan asla vaz geçmek istemiyordu. Nitekim Hüseyin Rauf Bey, 6 Nisan 1918 tarihinde Kafkas murahhas heyetine ültimatoma mahiyetinde bir yazı vererek: "Hem Brest-Litovsk barışının tanınmasını, hem de Türkiye ile kat'i müzakerelerde bulunabilmek için, Maveraya Kafkasya Cumhuriyeti'nin, Rusya'dan ayrıldığını kesin bir şekilde ilân etmesini" talep etmişti. Ancak bunlar yerine getirildikten sonradır ki, Kafkas Heyeti Türkiye ile müzakerelere girişebilecekti. Bu ültimatoma üzerine Kafkas murahhasları, toplantıya çağrılan Seym'de yapılacak müzakerelerde hazır bulunmak üzere, Trabzon'dan Tiflis'e hareket ettiler²⁷⁰.

Tiflis'te hemen toplanan Seym'de Ermeniler, Gürcüler ve bilhassa Azerbaycanlılar arasında şiddetli münakaşalar başladı. Karşılıklı birbirlerini itham ettiler. Azerbaycanlı ve Müslüman mebuslar, az bir istisna ile, Türkiye'nin taleplerin derhal kabulünü istemişlerdi. Gürcüler ve Ermeniler, Türkiye'ye karşı Almanya'ya dayanarak Türk taleplerini karşılamayı öne sürmüşlerdi.

Tiflis'te sonu gelmez münakaşalar ve müzakereler devam ederken, 3. Ordu Komutanı Vehib Paşa, aldığı emir üzerine askerî harekâta yeniden başladı. 5 Nisan 1918'de Ermenilerden Sarıkamış alındı²⁷¹. Ermeni kuvvetleri Yeni Selim mevkiinde mukavemet teşebbüsünde bulundularsa da, 19 Nisan 1918 günü büyük bir hezimete uğradılar ve geriye atıldılar. 25 Nisan 1918 tarihinde Kars kalesi Türk kuvvetleri tarafından hemen hemen hiç bir mukavemet görmeden,

---

²⁶⁹ Bammate, *The Caucasus Problem*, s.29-30; Bammate, *Le Caucase*, s. 38-39.

²⁷⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 472.

²⁷¹ W.E.D. Allen and P. Muratoff, *a.g.e.*, s. 464.

alındı²⁷². Halbuki Kars, Ruslar tarafından alınması güç bir hale getirilmiş, içinde çok miktarda malzeme, top ve mühimmat bulunuyordu. 18 Kasım 1877 tarihinde Rusların eline düşmüş ve 40 yıl 5 ay 25 gün sonra bu önemli Türk kalesi de anavatana kavuşmuş oldu. Bir kaç gün sonra da Türk kuvvetleri 1877-78 sınır hattına ulaştılar. 10 Nisan'da Çhenkeli Brest-Litovsk şartlarını kabul ettiğini bildirdiği zaman Osmanlılar Batum dışındaki toprakların büyük bir kısmınının zaten ellerine geçtiğini bildirdiler ve Batum şehrinin derhal teslimini istediler. 13 Nisan 1918'de toplanan Seym'de Gürcüler bu talebi reddetmek kararı aldılar. Müsavat Partisi'nden Rüstembekov da "bu Karadeniz limanının Güney Kafkasya ve Azerbaycan için gerekli olduğunu" ileri sürerek kararı destekliyordu. Fakat Rüstembekov, meselenin barışçı yollarla çözümünü istemişti. Gürcü ve Ermenilerin savaştan yana tutumu ve ertesi gün Trabzon'daki Maveray-ı Kafkasya heyetini geri çağırılmaları Azerî temsilcilerin protestosuna yol açtı. Hacinski, "bunun savaş çıkarmak için barış görüşmelerini baltalamak olduğunu" söyledi ve bunu "uluslararası ilişkiler tarihinde benzeri görülmemiş bir skandal" olarak değerlendirdi. "İstanbul'a gidip kendileri için elzem olan barışın sonuçlandırılması için partisinden emir aldığını" bildirerek sulh heyetinden çekildiğini açıkladı²⁷³. Bir aydan beri devam eden Trabzon görüşmeleri her hangi bir antlaşma yapılamadan sona erdi ise de iki tarafın birbirlerini yakından tanımalarına imkân verdi. Osmanlı Hükûmeti bu görüşmeler sonunda bundan sonra takip edeceği Maveray-ı Kafkasya politikasını daha sağlam temeller üzerine oturtmak için gereken bilgileri elde etmişti.

Batum kapılarına dayanmış bulunan Türk ordusunun başlattığı harekâtla 14 Nisan 1918 tarihinde bu şehri zaptetmeleri mühim bir hadisedir. Batum, Ruslar tarafından çok iyi tahkim edilmiş olup etrafında inşa edilen tabyalarda çok miktarda top, silâh ve mühimmat mevcuttu. Gerektiğinde denizden Karadeniz Rus donanmasının

---

²⁷² W.E.D. Allen and P. Muratoff, a.g.e., s. 467.

²⁷³ Swietochowski, a.g.e., s. 157-168; Hasanov, a.g.e., s. 63.

müdahalesi de olabilirdi. Fakat Batum'da da Türk askerleri hemen hemen hiç bir mukavemet görmediler ve şehirdeki çok miktarda harp malzemesi ve bilhassa petrol stokları ganimet olarak Türk makamlarının eline geçti. Bu suretle Nisan sonlarında Brest-Litovsk Barışının şartları askerî güç ile sağlanmış oldu.

6) Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığını ilânı

Türk askeri kuvvetlerinin hızla ilerlemesi karşısında Tiflis Seym'i, Trabzon'da Türk heyeti tarafından ileri sürülen şartları kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Gürcülerin bağımsızlık konusunda Azerilere katılması Ermeniler için başka seçenek bırakmadı ve Seym çoğunlukla bağımsızlık kararı aldı. Maveraya-yı Kafkasya'yı 22 Nisan 1918 tarihinde bağımsız, demokratik, federatif bir cumhuriyet olarak ilân etti²⁷⁴.

Hükûmeti, uzun zamandır bağımsızlık taraftarı olan Çhenkeli kurdu. Yeni hükûmette Azerbaycan Türklerinin mevkii daha önem kazanmış görünüyordu. 13 bakanlıktan 5 tanesine Azerî üyeler getirildi; Ulaşım-Malik Aslanov, Eğitim-Yusufbekov, Ticaret ve Endüstri-Hacinski, ve Devlet Denetleme-Haydarov. 4 Gürcü Dışişleri Çhenkeli, İçişleri Ramişvili, Savaş Georgadze, ve Tarım Khomeriki. Ermenilere de 4 bakanlık verilmişti. Bunlar Maliye-Hatisyan, Sakiyanlaş, Kamu Hizmetleri-Kaçaznuni, Çalışma-Erzikyan. Başbakan ve Dışişleri Bakanı Çhenkeli, Seym'e hükûmetinin temel görevlerini şöyle sıralamıştı; 1- Bir Anayasa hazırlamak, 2- Cumhuriyetin sınırlarını belirlemek, 3- Savaşa son vermek, 4- Anarşi ve karşı devrimci güçleri bastırmak, 5- Toprak reformu yapmak²⁷⁵. Gerçekte ise hükûmet bütün çabasını barışı sağlamak için sarfetti.

---

²⁷⁴ 28 Mayıs 1919 Azerbaycan Cumhuriyeti İstiklâlinin Birinci Sene-i Devriyyesi Günü [Bakü 1919], s. 6; Hasanov, a.g.e., s. 64-69.

²⁷⁵ Swietochowski, a.g.e., s. 169.

26 Nisan 1918'de Çhenkeli'nin liderliğindeki müstakil Güney Kafkasya'nın ilk hükûmetine Azerbaycan grubu adına itimadnamesini sunarken Mehmed Emin Resulzade "Bu istiklâlin Kuzey Kafkasya'yı dahi içine aldığı tasavvur ettiklerini ve hükûmetin Kuzey Kafkasya'yı da Güney Kafkasya ile birleştirmek için tedbirler ittihaz edeceğine ümitvar olduklarını" bildirmiş ve "Bakü'nün yabancı ajanlar tarafından idaresine son verilmesi konusunun hükûmetin vazifeleri arasında olduğunu" hatırlatmıştı. Kuzey Kafkasya heyeti daha önce Tiflis'te Seym'e resmen müracaat ederek Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya'nın konfederasyon şeklinde bir devlet çatısı altında birleşmelerini teklif etmiş bulunuyordu. Fakat Azerîler bunu destekledikleri hâlde Seym içinde Müslümanların ağırlığının artmasından çekinen Gürcüler ve Ermeniler bu teklife sıcak bakmamışlardı²⁷⁶.

Hükûmet Başkanı ve Hariciye Vekili Çhenkeli riyasetindeki bir heyet Türkiye ile kat'i bir sulh akdetmek üzere müzakerelerin yapılacağı Batum'a gitti²⁷⁷.

B. Osmanlı Devleti ile Maveraya-yı Kafkasya Federal Cumhuriyeti Arasında Batum Konferansı ve Antlaşmaları (11 Mayıs-4 Haziran 1918)

1) Görüşmelerin Başlaması

11 Mayıs 1918'de başlayan Batum müzakerelerinde Osmanlı Türk murahhas heyetine Şura-yı Devlet Reisi ve Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) başkanlık etmekteydi. Osmanlı heyetine Hariciye Nezareti'nden Ahmet Muhtar Bey ve 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa da delege olarak katılıyordu. Maveraya-yı Kafkasya Heyetinde ise Gürcülerden Heyet Başkanı Çhenkeli'den, Azerbaycan Türklerinden Mehmet Emin Resulzade ve Ermenilerden Kaçaznuni murahhas olarak

---

²⁷⁶ Bala, s. 80; Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklâli ve Türkiye'nin Askerî Yardımı, 1917-1918", *Kafkas Araştırmaları*, III (Basımda).

²⁷⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 473; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının kurtarılması için yapılan askerî hareket hakkında geniş bilgi için bak. *Kafkas Cephesi*, s. 474-506.

bulunuyordu. Halil Bey'in teklifi üzerine aynı gün istiklâl ilân etmiş olan Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti adına Haydar Bammat da müzakerelere katılmıştı²⁷⁸. Osmanlı Devleti nezdinde Alman askerî atışesi olan General Otto von Lossov gözlemci statüsü ile görüşmelere katılmaktaydı²⁷⁹.

Halil Bey, Türk Heyetinin görüşünü açıkça ortaya koyarak artık Brest-Litovsk Antlaşmasının görüşmelere temel teşkil edemeyeceğini bildirdi. Üç aydan beri savaşan Türkiye dökülen kanların bedeli olarak yeni yerler istemektedir. Maveraya-yı Kafkasya Hükûmeti Brest-Litovsk Antlaşmasını kabûl ettiğini bildirdikten sonra bile sözünden dönerek savaşa devam etmişti.

Türkiye hududunda ancak zayıf bir Ermenistan'a ve Gürcistan'a müsamaha edilebilirdi. Bu sebeple Türk heyeti, Batum'la birlikte 1829 Edirne Muahedesi ile, Rusya'ya bırakılmış olan Ahışa ve Ahalkelek nahiyelerinin Türkiye'ye ilhakı istendi. Ahalisi esas itibariyle Müslüman (Acarlar) ve Türklerden teşekkül eden Ahışa ve Ahalkelek nahiyeleri halkı, Sovyetlerin ilân ettikleri self-determinasyon hakkından istifade ederek, 26 Nisan 1918 tarihinde aldıkları toplu bir kararla Türkiye'ye katılmak istediklerini bildirmişlerdi. Ahışa ve Ahalkelek nahiyesi halkının Osmanlı Hükümetine yaptığı müracaat kabul edilmişti. Halil Bey, mezkur iki nahiyenin Osmanlı Devleti'ne bağlandığını Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti murahhaslarına bildirmişti. Gürcü murahhasları bu kararı protesto ettiler. Bu suretle Türk talepleri Brest-Litovsk'ta tesbit edilen sınırı aşmış oluyordu. Netice'de Maveraya-yı Kafkasya murahhasları bütün bu talepleri kabul etmek zorunda kaldılar.

---

²⁷⁸ Bayur, a.g.e., s. 190.

²⁷⁹ Swietochowski, a.g.e., s. 169-172.

2) Osmanlı Devleti ve Maveraya-yı Kafkasya Arasında Yapılan Batum Konferansı ve Sovyet Rusya

Batum Konferansına katılmayı ve hiç olmazsa bir gözetici bulundurmayı arzu eden Sovyet Hükûmeti'nin yaptığı teklif kabul edilmediğinden, Çiçerin 16 Mayıs 1918 tarihinde, Moskova'daki Alman elçisi Kont von Mirbach'a bir nota vererek "Batum Antlaşmasını tanımayacaklarını" belirtmişti. Çiçerin bu kararını bir telgrafla Maveraya-yı Kafkasya Hükûmetine de bildirdi. Sovyet Hükûmeti şüphesiz Kafkaslardaki olaylarla yakından ilgilenmekte ve Türkiye ile Kafkasyalılar arasındaki müzakereleri endişe ile takip etmekteydi²⁸⁰. Sovyetler en çok Brest-Litovsk'ta Türkiye'ye bırakılmasını kabul ettikleri Batum şehri ve limanı ile ilgilenmekteydi. Türkiye ile sınırın 1914 yılında olduğu gibi muhafazasını dış siyasetinin esas prensibi olarak kabul etmiş olan Sovyet Hükûmeti buralara Türkiye'nin sahip olmasına bir şekilde mani olmak istemekteydi. "Barış dekreti" ve "Rusya milletlerinin hakları bildirgesi" aslında hiçbir şey ifade etmiyordu.

3) Maveraya-yı Kafkas Federasyonu'nun Dağılması

Müzakereler sırasında "Maveraya-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin" istikrarlı bir devlet olmadığı, Gürcüler, Ermeniler ve Azerilerin bir arada bir devlet manzumesi içinde yaşamalarının imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Bu durum karşısında Türkiye heyeti, yapılacak kat'i barışın devamlı ve esaslı olmasını temin için "Konfederasyon" teşkil eden her üç zümrenin ayrı birer müstakil hükümet haline gelmelerini istedi. Ancak bu tahakkuk ettiği takdirde kat'î bir barış akdedilebileceğini "Maveraya-yı Kafkasya Murahhas Heyeti"ne beyan etti.

19 Mayıs 1918'de Batum görüşmeleri henüz bir antlaşma gerçekleşmeden kesilmişti ki, Alman gözlemcisi Von Lossov taraflar arasında aracılık yapmayı teklif etti. Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin

---

²⁸⁰ Yerasimos, a.g.e., s. 24-25.

kabul ettiği bu öneri Azerbaycan ve Osmanlı temsilcileri tarafından reddedildi. Bunun üzerine Von Lossov Batum'u terk etti²⁸¹.

Osmanlı Devleti'nin 24 saatlik süre tanıyan yeni bir notası üzerine Seym (Meclis), 26 Mayıs 1918'de Tiflis'te Çheidze başkanlığında yaptığı son toplantısında, "Mavera-yı Kafkasya müstakil cumhuriyetini meydana getiren milletlerin bilhassa savaş ve barış meselesinde esaslı ayrılık içinde olduğunu ve nüfuzlu bir hükümet kurarak bütün Mavera-yı Kafkasya adına konuşmaya imkân kalmadığı için Güney Kafkasya'nın taksiminin bir emri vaki olduğunu" kaydetti ve kendini kendini fesh etti²⁸². Tam o tarihlerde Türk kuvvetlerinin Ermenilere ait Gümrü (Aleksantropol/ Leninakan) şehrini işgalleri ve Tiflis üzerine yürümleri ihtimalinin ortaya çıkması, Seym'i böyle bir kararı acele almağa sevketmişti.

Seym kurulduğundan beri onu teşkil eden Gürcü, Ermeni ve Azerî gruplarının ve partilerin faaliyet ve çalışmaları, Kafkas cephesinin lağv edilmesi ve Brest-Litovsk Antlaşması ile meşgul olarak Türkiye ile karşılıklı münasebetlerin tayin edilmesi işlerine hasredilmişti. Buna rağmen bu üç millet temsilcilerinin kendi milletlerin menfaatleri korumaya çalışırken aralarında çıkan derin görüş ayrılıkları Mavera-yı Kafkasya Hükümetini dahilde ve hariçte güçsüz kılıyordu. Güney Kafkasya'nın Müslüman kısımları unutulmuş gibiydi. Erivan vilayetinde millî adavet son derece artmış ve bir çok Müslüman köyü Ermeniler tarafından yakılıp yıkılıyordu. Dış siyasette Güney Kafkasya murahhasları arasında dış siyaset konusundaki esas meseleler hakkında bir uzlaşma yoktu. Güney Kafkasya müstakilliğini ilân ettikten sonra da ne dahilî siyasette ne de haricî siyasette vaziyet değişmedi. Güney Kafkasya milletlerinin müttehid bir programının olmaması Seym'i içinden çıkılmaz bir vaziyete getirdi.

---

²⁸¹ Swietochowski, a.g.e., s. 171.

²⁸² 28 Mayıs 1919 Azerbaycan Cumhuriyeti İstiklâlinin Birinci Sene-i Devriyyesi Günü [Bakü 1919], s. 8; Bala [Mehmetzade], a.g.e., s. 82; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 474-476.

Seym kendini fesh ettiği gün 26 Mayıs 1918'de Gürcüler istiklâllerini ilân ettiler²⁸³. Bunun üzerine Ermeniler ve Azerîler de aynı yolu takip ederek iki gün sonra yani 28 Mayıs 1918'de istiklâllerini ilân ettiler. Böylece Azerbaycan Türkleri kendi kaderlerini tayin ve Türkiye ile münasebetlerini kendileri adına bir düzene koymak meselesiyle karşı karşıya geldiler.

Böylece Güney Kafkasya'da üç yeni devlet ortaya çıktı. Bunlardan Gürcistan'ın başkenti Tiflis, Ermenistan'ın Erivan ve Azerbaycan'ın Bakû olacaktı. Fakat Bakû şehri, Bolşeviklerin elinde bulunuyordu. Bundan dolayı "Müstakil Azerbaycan"ın başkenti geçici mahiyette Gence (Yelizavetpol) oldu. Üç yeni cumhuriyet Türkiye ile ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalamak üzere görüşmelere başladılar. Görüşmeler kısa sürede tamamlandı. Azerbaycan bu sırada topraklarının hepsine hakim olmadığından son derece sıkıntılıydı²⁸⁴.

3 Haziran 1918 tarihli Gürcistan barışı ile Türkiye Batum şehri ve sancağından başka Ahışa ve Ahalkelek nahiyelerini aldı ve sınır hattı 1828 yılındaki genişliğe ulaştı. Böylece Brest-Litovsk'ta öngörülen sınır aşıyordu. 31 Mayıs 1918'de Ermenistan ve 4 Haziran 1918'de Azerbaycan ile Türkiye arasında imzalanan antlaşmalarla 1877-78 yılındaki sınır hattı kabul edildi. Bu antlaşmaların imzalanmasından sonra Kafkaslarda harp halinin sona ermesi ve normal münasebetlerin başlaması imkânı ortaya çıkıyordu.

Gürcistan ve Ermenistan'la yapılan antlaşmalarda, Türkiye'nin savaşın sonuna kadar Kafkas demiryollarından istifade etmesi, Türkiye'ye düşman devletlerin tebea ve mümessillerinin bu devlet topraklarından çıkarılması, Tiflis ve Erivan'da birer "Müftü" bulunması ve hutbelerde, "Halife" sıfatıyla Osmanlı Padişahının adının zikredilmesi hükümleri yer almaktaydı. Gürcistan ve Ermenistan'daki

---

²⁸³ 28 Mayıs 1919. yıl Azerbaycan Cumhuriyeti İstiklâlinin Birinci Sene-i Devriyesi Günü [Bakû 1919], s. 2-3.

²⁸⁴ Kafkas Cephesi, s. 552.

"Müftülüğe ait, teferruatlı "ilâve"ler de antlaşmalarda yer aldı. Ayrıca Türkiye ve Gürcistan ve Azerbaycan arasında bir "Petrol Antlaşması" imzalandı ve Bakû'den Batum'a petrolün boru hattı (pipe line) vasıtasıyla nakledilmesi garanti altına alındı²⁸⁵.

Ancak bu esnada Gürcistan ve Ermenistan hükümetleri, Türkiye ile imzaladıkları antlaşmaların baskı ve zor altında yapıldığını açıkça ilân ettiler. Bilhassa Batum şehrinin kaybını içlerine sindiremeyen Gürcüler, Türkiye'nin Kafkasya politikasını onaylamayan Almanya ile yakın münasebetler kurma yoluna gittiler. Bu amaçla Berlin'e bir heyet göndererek Almanya'dan yardım istediler. Ermeniler de aynı şekilde hareket ettiler.

Bu Almanlar için bulunmaz bir fırsattı. Bakû petrollerinden mümkün olan en büyük payı almak Kafkasyanın diğer yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden istifade etmek Alman siyasetinin ana prensibini teşkil ediyordu. Azerbaycan petrolünün sadece Türklerin kontrolü altına konmasına muvafakat edilmeyecekti. Albay Kress von Kressenstein emrinde bir askerî misyon tesis ederek Gürcistan'ın hamisi rolünü oynamağa başlayan Almanlar, Gürcistan'a bir miktar asker dahi sevk ettiler. Türklerle çarpışmalara kadar gidecek tedbirlere tevessül ettiler²⁸⁶. Sovyet Rusya'nın karşı çıkmasına ve Almanya'nın muvafakat vermemesine rağmen Kafkasya'da işler tam Türkiye'nin istediği gibi yürüdü, buradaki Türk ve Müslümanların hakları güvence altına alındı.

---

²⁸⁵ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Vesikaları (1575-1918), BOA. yayın No. 9, Ankara 1993, s. 223-236.

²⁸⁶ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 477-478; Kafkas Cephesi, s. 522-524; Swietochowski, a.g.e., s. 172.

C. Kafkas İslâm Ordusu Komutanının Gence'ye Varması ve Azerbaycan'ın Durumu

Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'dan 22 Mart 1918 tarihli talimatla Kafkas İslâm Ordusu Komutanı olan Nuri Paşa, hiç vakit geçirmeden yola çıkmış ve yanındaki 20 kadar subayla beraber 25 Mart 1918'de Musul'a varmıştı. Nuri Paşa, orada 6. Ordu Komutanlığı tarafından daha önce Kafkasya'ya incelemeler yapmak üzere gönderilmiş olan Topçu Teğmeni Muzaffer Bey'den yeni bilgiler alarak Kafkasya'nın askerî teşkilât yapmak için uygun bir yer olduğunu öğrendi. Bu arada, 31 Mart 1918'de Bakü'de Ermeniler ve Ruslar tarafından Müslümanların katledildikleri haber alınmıştı. Bunun üzerine Nuri Paşa kadrosunu kısmen 6. Ordudan ikmal ettikten sonra 8 Nisan 1918'de Musul'dan ayrılmış; iase güçlükleri yüzünden 20-30 kişilik gruplar halinde Pesva, Savucbulak, Tebriz²⁸⁷, Alacuca yoluyla Azerbaycan'ın Zengezur bölgesine varmıştı²⁸⁸. Azerbaycan'a girdiğinde büyük tezahüratla karşılanan Nuri Paşa, 20 Mayıs 1918'de halifenin Kafkas İslâmlarına hitaben yazılmış fermanını da neşretti²⁸⁹.

---

²⁸⁷ Nuri Paşa ve kafilesinin, İran'dan geçtikleri sıralarda 6. ordu kitaları Rumiyye gölünün batısında Ermenilerle uğraşıyordu. Nuri Paşa kafilesinin Rumiyye gölünün doğusunda Tebriz üzerine yürümesini İranlılar mübalağa ile duyurduklarından Rumiyye'de Ermenilere yardım eden İngiliz ve Fransızlar çevrilmekten korkarak Rumiyye'yi terk ve Nuri Paşa heyetinden bir gün önce Tebriz'e gelmişler ve ertesi gün güneye doğru çekilmişlerdi. Nuri Paşa ve beraberindekiler Tebriz'de kapalı duran Şehbenderhane'ye yerleştiler. Burada kaldıkları bir iki gün içinde İran siyasî partilerinden Osmanlı taraftarı **İttihad Partisi** ile istiklâlcî ve İrancı **Demokrat Partisi** arasında silâhlî çarpışma olmuş ve zayıf bulunan İttihad mensupları şehbenderhaneye sığınarak bir süre Nuri Paşa'nın himayesinde kalmışlardı. Nuri Paşa, Rumiyye'den çekilen İngilizler hakkında bilgi toplamak ve Gilan bölgesine hâkim olan Küçük Han'la görüşmekten sonra mümkün olduğu takdirde Enzeli üzerinden Bakü'ye geçmek ve Bakü hakkında gereken bilgiyi edinerek Gence'de kendilerine katılmak üzere Erkanıharb Yüzbaşısı İbrahim Kemal Bey'i görevlendirdi. Ermeniler tarafından baskı altına alınan Nahçıvan ve Ordubad mıntıkasına da askerî ve mülkî teşkilât yapması için maiyyetine iki subay vererek Yüzbaşı Halil Bey'i gönderdi. Bkz. **ATASE Arşivi**, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.

²⁸⁸ **ATASE Arşivi**, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.1-11.

²⁸⁹ **Kafkas Cephesi**, s. 553; Gence'ye gelen Kafkas İslâm Ordusu Komutanı ünvanını taşıyan Yaverân-ı şehriyariden Fahri Ferik Nuri Paşa'nın büyük karargâh erkânı şu

Bu sıralarda Ermenilerin yoğun buldukları Karabağ ve Zengezur gibi yerlerde silâhlı Ermeni çeteleri sık sık Müslüman halka saldırıyor ve taciz ediyorlardı. İyi bir teşkilâta sahip olmayan Müslümanlar, bunlara karşı zayıf kalmaktaydılar. Bu gibi önemli yerlere yanındaki subaylardan komutan tayin ederek yoluna devam eden Nuri Paşa, Cebrail-Akdam-Terter üzerinden Yevlah istasyonuna vardı. İstasyonda Azerbaycan'ın her tarafından kendisini karşılamaya gelen heyetlerle görüştü. Önce karargâhını mücadeleye daha elverişli olarak gördüğü Nuha'da kurmayı düşündü ise de hem Ermenilerin tehditkâr vaziyetine etkili olabilmek hem de sağladığı ulaşım kolaylığından yararlanabilmek için demir yolu üzerinde bulunan Gence'yi tercih ederek 25 Mayıs 1918'da bu şehre vardı²⁹⁰. Anarşiden, Bolşevik tecavüz ve tehdidinden yılmış bulunan Gence halkı, Azerbaycan'ın diğer yerlerindeki Müslümanlar gibi, Nuri Paşa'yı "gökten inmiş halaskâr bir melek gibi telâkki etmiş" ve kendisini Gence tarihinde görülmemiş bir coşku ile karşılamıştı²⁹¹.

Bu sırada Azerbaycan zor anlar yaşıyordu. Türkiye cephesinden çekilen Rus birlikleri yerlerini silâh ve cephaneleriyle Ermeni ve Gürcülere terk etmişlerdi. Yalnız Gence batısında bulunan Zeyem mıntıkası Türk köyleri ve Gence ahalisi silâhlanmıştı. Bunların silâhları yukarıda anlatıldığı gibi Şemkir'de demir yolunu keserek cepheden çekilmekte olan birkaç Rus alayından zorla alınmıştı. Cepheden dönen muntazam olmayan bu Rus birlikleri demiryolu güzergâhındaki Müslüman köylerine zulüm yapmaktaydılar. Bilhassa Bakü'nün kuzeyindeki Müslüman halk bu Rus askerlerinin

---

kişilerden teşekkül etmişti: Ordu kurmay başkanı bir Alman albayı, Erkânıharbiyesi Nazım Bey, Kurmay Binbaşı Tevfik Bey (Bıyıklıoğlu), Kurmay Binbaşı Naim Bey, Topçu Komutanı Binbaşı Kemal (Doğan), Ordu Yaveri Teğmen Asaf Efendi (Kılıç Ali), Üstteğmen Muzaffer (Em.Orgen. Muzaffer Tuğsavul), Süvari Yüzbaşı Edirneli Sami (Bnb. Sami Yanardağ), Siyasî müşavir Ahmed Ağaoğlu v.s. Bkz. Kemalyeri, **Çanakkale Savaşımız ve Azerbaycan Davası**, İstanbul, s. 125.

²⁹⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.1-11.

²⁹¹ M.E. Rezulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, İstanbul 1339-1341, s. 59-60; Keykurun, a.g.e., s. 81.

saldırılarından büyük zarar görmüştü. Güney Kafkasya'da Ermeniler ile Türkler arasında kökleri eskiye giden münaferet Rusların çekilmesi üzerine çatışmalara sebep oldu. Öyle ki, Gökçegöl'ün batısında yaşayan Erivan Müslümanları, silâhlı bir teşkilâttan yoksun olmalarından dolayı Ermeniler tarafından imha edilmekteydi.

Karabağ ve Gence civarında Müslümanlar oldukça kuvvetli bulduklarından Ermenilere karşı mukavemet ediyorlardı. Bakü'de 31 Mart katliamından sonra hiçbir ağırlığı kalmayan Müslümanlar baskı ve zulümlerle inerken, bu olaydan sonra cesaretlenen Azerbaycan'ın diğer yerlerindeki Ermeniler de, birer birer ayaklanarak Müslümanlara taarruza başladılar. Meselâ, Bakü'den sevk edilen kuvvetlerin yardımıyla Şemahı Ermenileri buradaki bir çok Müslümanı katletmişlerdi. Nuha, Zakatali ve Gence'den imdada koşan düzenli olmayan kuvvetleri dağıtan Ermeniler, karşısında direnecek kimseler olmadığından, batıya doğru ilerleyerek Müsüslü-Gökçay hattına kadar olan köyleri yakıp yıkmakta ve halkını topluca öldürmekteydiler.

Bolşevik ve Ermeni tehlikesinin yaklaşmakta olduğunu gören Gürcüler, Seym'deki Azerbaycan temsilcilerinin talebi üzerine Müslümanlara yardım olarak Miralay Prens Magalov komutasında 200 kadar Gürcü askerini göndermişti. Bu kuvvetlerle birlikte, Azerbaycanlı General Ali Ağa Şihlinski, eski Diki divizya (Vahşi Tümen)'nin "Tatar alayı"ndan kalan 300 kadar süvariye toplayarak, Gence'nin doğusunda Kürdemir civarında oluşturdukları cephede istilâcılara karşı koymaya çalışmaktadırlar. Bu müfrezeğe bir takım Beyaz Rus subayları da katılmıştı.

Azerbaycan'ın Nuha, Zakatali gibi kuzey kısımlarında ve Dağıstan'da esirlikten kurtulmuş Osmanlı subay, astsubay ve erleri tarafından yapılmış bazı milis teşkilâtlarıtu. Dağıstan'ın muhtelif yerlerinde ve bilhassa dağlık kısımlarda Bolşevik aleyhtarı yerli halkın ufak kuvvetleri, Derbent, Petrovsk (Mahaçkale), Temirhan-Şura gibi demiryolu güzergahında önemli şehirler Bolşevik nüfuzuna açıktı.

Yerli kuvvetler ile Bolşevikler arasında zaman zaman çarpışmalar oluyordu.

Gence güneyindeki dağlık bölgede meskûn Ermeniler de Bakü'den ilerleyenlere yardım için hazır vaziyette ve Müslümanlarla devamlı savaş halinde bulunuyorlardı. Hatta Gence'nin önemli bir kısmını teşkil eden Ermeni-kend mahallesiyle Türk mahalleleri arasında ulaşım kesikti. Gece ve gündüz silâh sesleri eksik olmuyordu. Zengezur havalisi Ermenileri de Karabağ'ın merkezi olan Şuşa kasabası üzerine ilerlemekteydiler. Şuşa-Akdam-Yevlah yolu üzerindeki Askeran Boğazı Ermeniler tarafından kesilmişti.

Nuri Paşa'nın Gence'ye vardığı sıralarda Batum, Türk kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, Almanlar da Tiflis'e gelmişlerdi. Gürcülerin Azerbaycan arazisi üzerinde bazı talepleri olmakla beraber onlar için esaslı bir tehlike teşkil etmiyordu²⁹². Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa Azerbaycan'ın durumunu yakından inceleyerek hem 3. Ordu Komutanlığına hem de Osmanlı Genelkurmayı'na gerekli bilgiyi vermişti. Nuri Paşa, 31 Mayıs 1918 tarihini taşıyan yazısında, Bolşeviklerin Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı tamamıyla ellerine geçirmek üzere olduklarını, her yerde Ermeni tecavüzünün arttığını, Bakü süratle zapt edilmezse buralarda durumun daha da tehlikeli bir hal alacağını ve Bakü'ye karşı Müslümanlara yardıma gelen Gürcü kuvvetlerine çekilme emri verildiğini bildirmişti. Bununla yetinmeyen Nuri Paşa, lojistik destekten yoksun Azerbaycan Müslümanlarının teşkilâta kavuşturulması için mümkün olduğu kadar öğretmen, subay ve astsubayın gönderilmesini istemişti²⁹³.

Hiç askerlik yapmamış Azerî gönüllülerin kısa zamanda yetiştirilerek harb darb görmüş düşman karşısında başarılı olabilecek düzeye getirilmeleri imkânsız olduğundan, ayrıca silâh, cephane ve

---

²⁹² ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.1-11.

²⁹³ Em. Kaymakam Rüştü, "Büyük Harbte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", 93 Sayılı Askerî Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı, Askerî Matbaa, İstanbul 1934, s. 5-6.

diğer askerî malzemenin son derece yetersiz olması yüzünden düzenli Osmanlı birliklerinin bir an önce Azerbaycan'a sevkini istedi.

Bu uyarı ve istekleri dikkate alan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Nuri Paşa'ya Batum'dan gönderdiği 2 Haziran 1918 tarihli şifre yazısında, Ermenilerle sulhün imzalandığını Gürcülerle de imzalanmak üzere olduğunu bu münasebetle ileri harekâtın durduğunu, bağımsız Azerbaycan-İslâm hükûmetinin talebi üzerine Müslümanları Bolşevik tecavüzünden kurtarmak için muhtelit kuvvetli bir müfrezeyi Kazak üzerinden Gence istikametinde göndereceğini bildiriyordu. Ayrıca Kafkas İslâm Ordusu için gerekli silâh ve cephanenin Karakilise ve Celâloğlu'nda hazırlandığını buradan aldırmasını da rica ediyordu²⁹⁴.

3. Ordunun askerî yardımını beklerken memleketin iç güvenlik ve huzuru sağlanmadan dış düşmana karşı etkili bir mücadele yapılamayacağı düşüncesiyle Nuri Paşa, ilk iş olarak Azerbaycan'ı mintikalara ayırmış ve buralara birer mintika komutanı subay göndermişti. Mülkî ve askerî merci olarak vazife yapan bu subaylar vasıtasıyla kaza ve nahiyelerin idaresi düzenlenerek memurların muntazam çalışmaları için gerekli tedbirler alınmıştı. Bu çalışmalar sonunda az zamanda asayiş sağlanarak Gence, Kazak, Zagatali, Nuha, Akdam, Akdaş, Cebrail, Karabağ mintikalarıyla Zengezur'un doğu kısmında yeni bir idarî düzenleme yaptı²⁹⁵.

Görüldüğü gibi Nuri Paşa, çalışmalarını Azerbaycan'ın askerî açıdan güçlendirilmesine hasretmiş ve bu amaçla yarı askerî yarı sivil bir idarî düzenlemeye gitmişti. Ancak Bakü'nün Bolşevik Ermeni işgalinde bulunması ve Bolşevik kuvvetlerinin Gence'ye doğru ilerlemeye başlamaları, Azerbaycan'ın siyasî durumunu gün geçtikçe zorlaştırıyordu. Üstelik Azerbaycan'ın zayıflığından komşuları Ermenistan ve Gürcistan da yararlanma amacındaydılar.

---

294 Rüştü, a.g.e., s. 6-7.

295 ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4.

İşte bu aşamada, Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile bir antlaşma yapma zarureti vardı. Nitekim Batum'da Osmanlı heyetinde yer alan 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği 2.6.1918 tarihli müstacel şifresinde Azerbaycan'ın nazik durumunu şu sözlerle ortaya koymuştu:

"Azerbaycan Hükûmeti'nin âcizlerine müracaatla kendilerinin Bolşevik tecavüzatına karşı muhafazası, emniyet ve asayişin tesisi, Bakü ve havalisinin Bolşeviklerden tathiri ve Azerbaycan arazisi dahilindeki şimendifer hututunun taht-ı temin ve faaliyete alınması hususlarındaki niyaz ve istirhamlarını derhal kabûl ederek en cesur ve kabiliyet-i harbiyesi pek yüksek olup şimdiye kadar şan ve şerefle tetevvüç eden bir fırkayı derhal tahrik ettim ve icab ederse bu kuvveti takviye edeceğim". Fakat bu tarihte Azerbaycan'a henüz hiçbir birlik gönderilmemişti. Bunun için biraz zamana ihtiyaç vardı²⁹⁶.

Görüldüğü üzere, Azerbaycan bir büyük devletin askerî yardımı olmadan sınırlarını koruyabilecek durumda değildi. Azerbaycan'ın en kritik zamanında ona gerekli yardımı yapabilecek bu büyük devlet ise kardeş Osmanlı Devleti idi. Zaten Osmanlı Hükûmeti de Azerbaycan'ı koruyacak siyasî iradeye sahipti ve Nuri Paşa'yı heyeti bu amaçla Gence'ye gelmiş bulunuyordu. Bütün güçlüklerle rağmen Azerbaycan Türkleri kendi bağımsız hükûmetlerine sahip oldular. Fethali Han Hoyski başkanlığında ilk Azerbaycan Hükûmeti kuruldu.

---

²⁹⁶ Rüştü, a.g.e., s. 8.

V. BÖLÜM

AZERBAJCAN CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

A. Azerbaycan'ın İstiklâlinin İlânı ve İlk Hükûmetin Teşekkülü

Transkafkasya Federal Cumhuriyeti, sadece bir ay sürmüş ve üç ayrı cumhuriyetin ortaya çıkması ile ömrünü tamamlamıştı. Federal Cumhuriyetin dağılmasından sonra Azerbaycan temsilcileri 27 Mayıs 1918'de toplanarak durumu gözden geçirdiler ve sonunda Azerbaycan Millî Şurasını kurdular. Millî Şura başkanlığına Türk Adem-i Merkeziyet Halk Partisi-Müsavat'ın lideri M.E. Resulzade, yardımcılığına ise Hasan Ağayev seçildi. Azerbaycan Millî Şurası'nda Müsavat, Tarafsız Demokratik Grup, Müslüman Sosyalistler İttifakı, Sosyal Demokrat Himmet Grubu ve İttihad Partisi temsil edilmekteydi.

Azerbaycan Millî Şurası 28 Mayıs 1918'de Tiflis'deki tarihî toplantısında 2 tarafsız oya karşılık 24 kabûl oyuyla Azerbaycan'ın istiklâlini ilân etti. Sonraları Azerbaycan dışında yaşayan Azerbaycan Türkleri tarafından "Misak-ı Millî"²⁹⁷ olarak anılan İstiklâl Beyannamesi yayınlandı²⁹⁸:

---

²⁹⁷ Bilindiği gibi "Misak-ı Millî" Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Osmanlı Devleti'nin sınırları hakkında 28 Şubat 1920'de kabul etteği karardır. Bundan ilham alarak "Azerbaycan Misak-ı Millisi" tabiri Azerbaycan milliyetperverleri tarafından kullanılmıştır. Örnek olarak bkz. Mirza Bala [Mehmetzade], **Azerbaycan Misak-ı Millisi - Azerbaycan İstiklâl Beyannamesinin Tahlihi**, İstanbul 1927.

²⁹⁸ Bu toplantıya, Hasan Ağayev (başkan muavini), Mustafa Mahmudov (kâtib), Feth Ali Han Hoyski, Halil Hasmehmedov, Nasib Yusufbeyli, Mir Hudayet Seyidov, Neriman Nerimanbeyov, Heybetkulu Mehmedbeyov, Mehdi Hacinski, Alesker Mahmudbeyov, Aslan Kardaşov, Sultan Mecid Ganizade, Ekberağa Şeyhülislâmov, Mehdi Hacibababeyov, Mehmed Yusuf Caferov, Hudadad Melikaslanov, Rahim Vekilov, Hamid Şahtahtinski, Feridun Köçerli, Cemo Hacinski, Şefi Rüstembeyli, Hüsrevpaşa Sultanov, Cafer Ahundov, Mehmed Muharremov, Cevad Melikyeganlı ve Hacı Selim Ahundzade olmak üzere 26 kişi iştirak etmiştir. Bkz. Nesibzade, **a.g.e.**, s. 42; S.M. Ganizade ve C. Ahundov bitaraf kalmıştı. Bkz. Hasanov, **a.g.e.**, s. 85.

"Büyük Rusya inkılâbı gidişinde Rusya'da devlet organizminin ayrı ayrı kısımlarının dağılması ve Rus ordusunun Transkafkasya'yı terk etmesi ile burada yeni siyasî vaziyet ortaya çıktı. Mukadderatları kendi ihtiyarına bırakılmış Transkafkasya halkları Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyetini kurdular. Lakin siyasî hadiselerin sonraki gidişinde Gürcü halkı Transkafkasya Federatif Cumhuriyeti'nden çıkmayı ve müstakil Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti kurmayı münasip gördü.

Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki muharebenin sona erdirilmesi, aynı zamanda ülke dahilindeki görülmemiş anarşinin lağvı ile bağlı olan Azerbaycan'ın mevcut siyasî durumu Azerbaycan halkını düşdüğü ağır vaziyetten çıkartmak için Şarki ve Cenubi Zakafkasya (Mavera-yı Kafkasya)'dan ibaret olan Azerbaycan'ın kendi devlet organizmini kurmak zaruretini kat'i surette talep ediyor. Buna göre de halk seçimleri ile seçilmiş Azerbaycan Millî İslâm Şurası birdirir:

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hakimiyet hakkına malik olduğu gibi cenubî ve şarkî Mavera-yı Kafkasyadan ibaret Azerbaycan dahi Kâmile'l-hukuk müstakil bir devlettir.

2. Müstakil Azerbaycan devletinin şekli-i idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrür eder.

3. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle ve bilhassa hemcivar olduğu millet ve devletlerle münasebatı hasene tesisine azmeder.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf, silk ve cins farkı gözetmeden hududu dahilinde yaşayan bütün vatandaşlara hukuk-ı siyasiyye ve vataniyye temin eyler.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dahilinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane inkişafı için geniş meydan bırakır.

6. Meclisi Müessesan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında âray-ı umumiye ile intihab olunmuş Şura-yı Millî ve Şura-yı Milliye karşı mesul Hükûmet-i Muvakkate durur²⁹⁹".

İstiklâl ilân edilir edilmez bir hükûmet kuruldu. Azerbaycan Millî Şurası, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin "Geçici Hükûmeti"ni kurma görevini Tarafsız Demokratik Grup'tan Feth-Ali Han Hoyski (Hoylu)'ye verdi. Feth-Ali Han'nın aynı gün kuruluşunu açıkladığı aşağıdaki bakanlar kurulu tasdik edildi.

Buna göre, 9 üyeli Geçici Hükûmet'te Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığı görevlerini Feth-Ali Han Hoyski üstlenirken, Harbiye Bakanlığı'na Hüsrevpaşa Sultanov, Halk Maarifi ve Maliye Bakanlığı'na Nasip Yusufbeyli, Dışişleri Bakanlığı'na Mehmed Hasan Hacinski, Posta Telgraf ve Yollar Bakanlığı'na Hudadat Melikaslanov, Ekincilik ve Emek Bakanlığı'na Ekberağa Şeyhülislâmov, Adliye Bakanlığı'na Halil Hasmehmedov, Ticaret ve Sanayi Bakanlığına Mehmed Yusuf Caferov, Devlet Bakanlığı'na Nazırı Cemo Hacinski getirildi³⁰⁰.

Tarafsız Feth-Ali Han Hoyski'nin kurduğu bu hükûmet dört siyasî partinin üyelerinden meydana gelen bir koalisyon hükûmetiydi. Kabinedeki 8 bakandan 6'sı Müsavat ve Tarafsız Demokratik Grup, 1'i Himmet ve 1'i de Sosyalist Blok'a mensuptu³⁰¹.

Yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Fethali Han Hoyski'nin ilk işi, Batum'daki Osmanlı Murahhas Heyeti Başkanı Halil (Menteşe) Bey'e Millî Şura ve hükûmetin kuruluşu hakkında bilgi vermek oldu. Ayrıca, Azerbaycan'ın istiklâlini ilân ederek bağımsız

---

²⁹⁹ Mehmedzade Mirza Bala, **Azerbaycan Misak-ı Millisi**, 28 Mayıs İstiklâl Beyannamesinin Tahlili, İstanbul, 1927; Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991, s. 89-90; "Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Onbeş Yıllığı", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Yıl: 2, Sayı: 17 (Mayıs, 1933, İstanbul), s. 193-195.

³⁰⁰ Hasanov, a.g.e., s. 86-87.

³⁰¹ Bala [Mehmetzade], **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 90.

hükûmetini kurmuş olduğu 30 Mayıs 1918 tarihli radyo telgrafla bütün dünyaya duyuruldu³⁰².

Böylece Kuzey Azerbaycan'da İslâm ve Türk dünyasında ilk demokratik idare usulünü benimseyen millî bir devlet kurulmuş ve Azerbaycan Türklerinin de kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmek istekleri ortaya konulmuştu³⁰³.

O zamana kadar İran'ın kuzey batı vilâyetlerinden biri olan Tebriz ve havalisini hatırlatan bir coğrafî isim olan "Azerbaycan" millî bir devlet olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Tatarlar, Transkafkasya Müslümanları veya Kafkasya Türkleri gibi değişik adlarla anılan halkı da resmen Azerbaycanlı olmuştu. Henüz sınırları kesinlikle tanımlanmamış bu yeni devletin "Azerbaycan" adını almasına bir süre sonra İran'dan itiraz geldi. O günlerde İngiliz danışmanların çok etkili olduğu Tahran hükûmeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tebriz'i İran'dan koparmak için Osmanlılar tarafından hazırlanmış bir komplo olduğunu ileri sürmüştü³⁰⁴. 1918 Haziran'ında Osmanlı Ordusunun Tebriz tekrar işgal etmesi İran'ın bu kuşkusunu daha da arttırdı. Bu sebeple İran'ı yatıştırmak için Azerbaycan Hükûmeti dış işlerinde "Kafkas Azerbaycanı" terimi kullanıldı³⁰⁵.

---

³⁰² Telgrafın metni şöyledir, "Hariciye Nezaretine, Gürcistan'ın ittihaddan çıkması üzerine 'Mavera-yı Kafkas Müttehid Cumhuriyeti' inhilâl etmiştir. Şehr-i halin 28'nci günü akd-ı içtima eden 'Azerbaycan Şura-yı Millisi' Mavera-yı Kafkas'ın Cenub-i Şarkisinde vaki' olan Azerbaycan'ın istiklâlini ilân ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkî eylemiştir. Keyfiyetten hükûmet-i metbuanızın haberdar edilmesini suret-i mahsusada rica eyler ve istirhamat-ı faikamı takdim ile kesb-i şeref ederim. Hükûmetin şimdilik 'makarr-ı muvakkati' Elizavetpol'dür. 30 Mayıs 1918 Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis-i Nuzzar Reisi Hoyski". Bkz. A.M., **Azerbaycan'ın Teşekkülü**, İstanbul 1918, s. 17-18.

³⁰³ Nesibzade, a.g.e., s. 44.

³⁰⁴ Azerbaycan'ın adı hakkında tartışmalara İstanbul'daki İngiliz Selanik Kuvvetleri Komutanı Gen. G.F. Milne de katılmıştı: "Eğer Azerbaycan Cumhuriyeti her hangi bir şekilde kalacaksa adını değiştirmesi tavsiyeye değer olacaktır" bkz. **PRO, FO 371/3661**, p. 388. Gen. G.F. Milne'nin Londra'daki Kraliyet Genelkurmay Başkanı'na 6 Şubat 1919 tarihli yazısı.

³⁰⁵ Swietochowski, a.g.e., s. 177-178.

Kafkas Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hakimiyet ilân ettiği sahanın yüzölçümü 94.137,38 kilometrekaredir³⁰⁶. Nüfusuna gelince son nüfus sayımı 1897'de yapılmıştı. Bu resmi Rus istatistiklerine göre 1918 yılı için hesaplanan Güney Kafkasya nüfusundan 4.566.000 kişinin 2.653.000'i Türk, 672.000'i Ermeni ve 1.241.000'i Gürcü idi³⁰⁷. Her ne kadar A.M. (Ali Merdan Topçubaşı) Rus resmî istatistiklerine dayanarak Güney Kafkasya'da Türklerin sayısını vermiş ise de bu rakamların güvenilir olmadıklarını açıklamaktan da geri durmuyordu. Çünkü Ruslar, askere almak ve vergi toplamak gibi amaçlarla yaptıkları bu sayımlarda Müslüman halkın nüfusunu kasıtlı olarak az göstermekteydiler. Ayrıca söz konusu sayımlarda bilhassa genç erkeklerin saklandıklarını unutmamak gerekir. Bütün bu unsurlar dikkate alındığında Topçubaşı'ya göre Güney Kafkasya'da yaşayan Türklerin nüfusunun 2.653.000'den daha fazla olması akla yakın görünmektedir³⁰⁸.

B. Azerbaycan Hükûmeti'nin Gence'de Yerleşmesi ve Azerbaycan Millî Şurası'nın Tatili

Azerbaycan Millî Şurası ve Hükûmeti, 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye nakledildi. Hükûmetin Gence'ye gelmesiyle Azerbaycan'ın parçalanmış çok partili siyasî hayatı bazı meseleler ortaya çıkardı. Memleketin çeşitli yerlerinden gelen temsilciler hükûmette yer alan bazı şahıslardan razı olmadıklarını bildirdiler. Esas görüş ayrılığı bağımsız Azerbaycan taraftarları "istiklâlciler" ile Osmanlı Devleti'yle birleşmekten yana olan "ilhakçılar" arasında

---

³⁰⁶ Bu arazi, 242.376,15 kilometrekare olan bütün Mavera-yı Kafkasya'nın % 39'unu oluşturmaktaydı. Bkz. **Claims of the Peace Delegation of the Caucation Azerbaidjan Presented to the Peace Conference in Paris**, Paris 1919, s. 30; Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1919 yılı nüfusu 4.617.671 olarak hesaplanmış bunun 3.481.889'unu Azerbaycanlı Müslümanların meydana getirdiği belirtilmiştir. Bu rakam son 20 yılda %20 nüfus artışı olduğunu kabul edilerek bulunmuştur. Bkz. **A.g.e.**, s. 31.

³⁰⁷ A.M. (A. Topçubaşı), **Azerbaycan'ın Teşekkülü**, İstanbul, 1334 (1918), s. 4-5.

³⁰⁸ **A.g.e.**, s. 5

cereyan etmekteydi. Mehmed Emin Resulzade'ye göre bu mücadele "memleket usul-i idaresine ait demokratik cereyanlarla aristokratik zihniyetler" arasında olmuştu. Bu durumda Millî Şura Başkanı Mehmed Emin Resulzade, Başbakan Feth-Ali Han Hoyski ve Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski'den oluşan bir heyet Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa ile görüşerek anlaşmak istedi. Hükûmetin bazı üyelerinden rahatsız olan Nuri Paşa ise "kendisinin asker olduğunu siyasetten anlamadığını" söyleyerek onların bu hususta siyasî müşaviri Ahmet Ağaoğlu ile görüşmelerini tavsiye etti. Bunun üzerine Millî Şura Heyeti, Ahmed Ağaoğlu ile görüştü. Bu görüşmede, Ahmed Ağaoğlu, heyete kabinenin halk tarafından desteklenmediğini ve bir isyan çıkarsa ordunun karışmayacağını söylemiştir. Bununla da yetinmeyen Ağaoğlu, "Asker buraya kardeşini kurtarmaya gelmiştir ahaliye kurşun atmak için değil" diyerek Şura-yı Milli'nin kendisini feshetmesini ve Nuri Paşa'nın istediği şahıslardan bir hükûmet kurulmasını önermişti. Ağaoğlu'nun bu sözleri etkisini göstermekte gecikmedi. Bu şartlar altında serbestçe çalışamayacaklarını ileri süren Sosyalist Blok ve Himmet partileri hükûmetten çekildiklerini açıkladılar³⁰⁹.

Bu tartışmaların sonunda her taraftan düşman bir kuvvetle çevrilmiş bir memlekette, bu şekilde iç politik çekişmelerle uğraşmanın doğru olmayacağı görüşü ağırlık kazandı. Sonunda orta yol bulundu ve Millî Şura'nın geçici olarak tatil edilmesi şartıyla yeni bir hükûmet kurulması kabul edildi. Hükûmeti kurma görevi yine Feth-Ali Han Hoyski'ye verildi. Daha sonra Feth-Ali Han'ın yeni hükûmetine bütün yetkilerini devrederek Meclis-i Müessesân'ın toplanmasına kadar Millî Şura tatil edildi³¹⁰.

309 M. Bala [Mehmetzade], *Millî Azerbaycan Hareketi*, s. 92-93.

310 Millî Şura'nın 17 Haziran 1918 tarihli tatil kararı aynen şöyledir: "Azerbaycan'ın geçirmekte olduğu müşkilât-ı dahiliyye ve hariciyyeyi nazar-ı itibara alarak, Azerbaycan Şura-yı Millîsi, bütün hukuk ve salahiyetini Feth-Ali Han Hoyski taht-ı riyasetinde teşekkül eden kabineye havale ve mezkûr kabineyi ârâ-yı umumiyye üzerine müstenid bilâtehir Meclis-i Müessesan davet olununcaya kadar Azerbaycan hakk-ı hakimiyetini kendi elinde bulundurarak kimseye terk etmemeye muvazzaf eder". Resulzade, *a.g.e.*, s. 48.

Anlaşılan, Azerbaycan'da Mehmed Emin Resulzade'nin başkanlığını yapmakta olduğu Millî Şura'nın tatil edilmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilânı ardından gelinen siyasî durumda bir geri adımdı. Nitekim, M.E. Resulzade, yaptığı Millî Şura'nın kapanış konuşmasında, bu hususa dikkat çekmiş ve durumu "demokrasinin bir ricati ve mürteci kuvvetlerin bir muvaffakiyeti" olarak değerlendirmişti. Yine de Resulzade, konuşmasının son bölümünde yatıştırıcı bir rol oynamak istediğini şu sözlerle göstermişti: "Efendiler, pek de nâ-ümid olmayalım. Tarihin, âmâl-i milliyemiz nokta-yı nazarından müsaid bir zamanda olduğumuzu, Türk ittihadi için fırsat ele geçtiğini unutmayalım. Bütün mesaimizi hürriyet-i siyasiyenin tesbitine sarf edelim. Bunun için her türlü fedakârlığa âmâde olalım..." 311.

Feth-Ali Han Hoyski'nin teşkil ettiği yeni Azerbaycan kabinesinde Müslüman Sosyalist Blok'tan Haydarov ve Şeyhülislâmzade ile Müsavat Partisinden Caferov yer almıyordu. Ayrıca nazırların sayısı 9'dan 12'ye çıkarılmıştı.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yayınlarında "Han Hoyski'nin Birinci Kabine Heyeti" olarak kaydedilen 17 Haziran 1918 tarihli Azerbaycan Hükûmeti'nin yapısı şöyleydi:

Başbakanlık ve Adliye Bakanlığı görevini Feth-Ali Han Hoyski yürütecekti. Dışişleri Bakanlığı'na Mehmed Hasan Hacinski, İçişleri Bakanlığı'na Behbud Han Civanşir, Tarik ve Meabir Bakanlığı'na Hudadat Melikaslanov, Maliye Bakanlığı'na Abdülali Emircanov, Tarım Bakanlığı'na Hüsrev Sultanov, Maarif ve Edyan Bakanlığı'na Nasip Yusufbeyli, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'na Ağa Aşurov, Umur-ı Hayriye ve Sıhhat-i Umumiye Bakanlığı'na Hudad Refibekov getirildiler.

---

311 Resulzade, a.g.e., s. 49-50; Aynı konuda tartışmalar hakkında bkz. Bala [Mehmedzade], a.g.e., s. 92-96.

Bunun yanında Ali Merdan Topçubaşov, Halil Hacı Mehmedov, Musa Refiyov sandalyesiz bakan olarak hükûmette yer aldılar.

Ayrıca geçici olarak Posta Telgraf Nezaretini idare etmek görevi Hudad Melikaslanov'a, Erzak Nezareti Ağa Aşurov'a, Devlet Müfettişliği Mehmed Hasan Hacinski'ye verildi³¹².

C. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti Arasında Antlaşmaların İmzalanması

28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, varlığını tehdit eden Bolşevik ve Ermenilere karşı etkin bir şekilde mücadele edecek, topraklarını işgalden kurtaracak ve millî hududlarına hâkim olacak askerî kuvvetten henüz mahrum bulunuyordu. Gün geçtikçe kuvvetlenen, tehdit ve tecavüzlerini arttıran Bolşevik ve Ermeni ordularından memleketi kurtarabilmek için Osmanlı Hükûmeti'nden yardım istedi. Gerek Trabzon gerekse Batum görüşmelerine katılan Azeri temsilciler, yazılı ve sözlü olarak memleketlerinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumu Bolşevik ve Ermenilerin saldırılarını vaziyeti Osmanlı temsilcilerine anlatmışlar ve kendilerine yardım edilmesini istemişlerdi. Anarşiden bunalmış halkın bütün ümidi Türkiye idi. O kardeş milletin gelerek kendilerini kurtarması tek çareydi³¹³.

Kendisi ateşli bir istiklâlcî olan Naki Keykurun'un hatıralarında anlattığı bir olaydan, Batum görüşmelerinden Azerbaycan Türklerinin ne beklediklerini ve hislerini anlamak mümkündür. Onun anlattığına göre, Batum görüşmeleri sırasında Azerbaycan'ın Gence, Bakü, Karabağ, Şeki gibi vilayet ve kazalarından

---

³¹² 28 Mayıs 1919 Yılı Azerbaycan İstiklâlinin Sene-i Devriyesi Günü (Bakü, 1919), s. 10.

³¹³ Resulzade, a.g.e., s. 44.

gelen yüzlerce Azeri Batum şehrine gelerek Osmanlı Devleti'yle birleşmek istediklerini bildiriyorlar ve Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a yürümesini istiyorlardı. Bunlar içinde avukat, doktor, şeyhülislâm, tüccar, esnaf, çiftlik sahipleri, münevver öğretmenler, memurlar vardı. "Seym'in azaları istiklâl istiyorlar. Bizler ise Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhakını istiyoruz, Bizi kızdırmayınlar. Biz onları Batum sokaklarında cansız yere serebiliriz" diyorlardı.

Onları ikna edip geri göndermek İstanbul'daki görüşmelerini tamamlayıp Batum'a yeni gelmiş olan (yaklaşık 20 Mayıs 1918) Azerbaycan delegesi Naki Bey'e düşmüştü. O, Mehmed Emin Resulzade ve Nasip Yusufbeyli ile Türkiye barış heyeti başkanı Halil Bey'in görüşlerini aldı ve sonra bunların kendi aralarından seçtikleri bir heyeti Halil (Menteşe) Bey'e götürdü. Onlara İstanbul'da yaptığı görüşmeleri anlatıp Enver ve Talat Paşaların Azerbaycan'ın istiklâlini istediklerini anlatmış, "Halil Bey'in de aynı fikirde olduğunu göreceksiniz" demişti. Heyette bulunanlar üzerlerinde taşıdıkları her birinde binlerce imza bulunan kağıtları Halil Bey'e göstererek: "Muhterem beyimiz halkımız istiklâl istemiyor, biz de istemiyoruz. Osmanlı Devletinin bir parçası olmak istiyoruz" demişlerdi. Halil Bey, yaptığı güzel bir konuşma ile onları iknâ etmiş ve son söz olarak demişti ki "Biz süngümüz ile Kafkasya'ya dayandık. Siz bize ilhak olmak istemeseydiniz de biz sizi süngü zoru ile ilhak ederdik. Ancak, buna imkan yoktur. Bizim birleşmemizi ne düşman ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklâliyet kurup müstakil yaşamanız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihetce yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi sizin vatanınızı da koruyacağız. Evlerinize dönün ve kurulacak istiklalliyeti destekleyiniz" dedi. Ertesi gün kendileriyle tekrar görüşen Naki Bey'e "Canım Türk ordusu oraya gitsin de başka bir şey istemiyoruz. Bize söylediler ki Türkler gelmek istiyorlar, Seym'in azaları mani

oluyorlar" demişler, sonra da Gence yolunda olduğunu öğrendikleri Nuri Paşa'yı karşılamak için Gence'ye hareket etmişlerdi³¹⁴.

Bu kardeş ülkenin durumunu yakından takip eden Osmanlı Hükûmet yetkilileri Azerbaycan'a her türlü yardımı yapmayı taahhüt ettiler ve iki devlet arasında münasebetleri düzenleyecek antlaşmalar 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalandı. İki devlet arasında imzalanan antlaşma "Saltanat-ı Seniyye-i Osmâniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi Beyninde Mün'akid Muhâdenet Mu'ahedenâmesi" adını taşımaktadır.

Bu antlaşma metni Osmanlı Hükûmeti ile istiklâlini ilân eden Azerbaycan Cumhuriyeti Hükûmeti arasında siyâsî, hukukî, iktisâdî ve fikrî sahalarda yakınlık ve dostluk kurmayı öngörerek başlamaktadır. Birinci madde Osmanlı Hükûmeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasında daimî müsâlemet ve müstakarr muhâdenetin hüküm-fermâ olacağını; ikinci madde, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Cumhuriyetlerinin hudutlarını belirlemekte; üçüncü madde Azerbaycan ve Ermeni Cumhuriyeti hududunu belirleyecek protokolün bu antlaşmanın bir cüzünü teşkil etmesini hükme bağlamaktadır. Konumuz açısından en önemli maddelerinden birisi dördüncü maddedir. Buna göre, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükûmeti talep ederse Osmanlı Hükûmeti düzenin ve iç asayişin sağlanması için gerekirse silâh kuvvetiyle yardım edecekti.

Dostluk antlaşmasının diğer maddelerde güvenlik, ulaştırma, diplomatik münasebetlerin düzenlenmesi ve sair bir çok hükümler yer almaktadır. Onbir maddeden oluşan esas metinden başka, biri dokuz maddeden ibaret olan ve tarafların birbirlerine "en ziyade müsaadeye mazhar millet" muamelesi yapacaklarını bildiren, diğeri ise sınıra yakın yerlerdeki ticarete ait müsâadeleri belirleyen iki ek metin vardır. Bunlara ilâveten Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti harp sebebiyle ortaya çıkan ve doğrudan doğruya kendilerine ait bazı

---

³¹⁴ Keykurun, a.g.e., 74-75 ve 78-80.

askerî meseleleri halletmek için bir antlaşma daha imzalamışlardır. Bu antlaşma Osmanlı asker ve mühimmatının Azerbaycan içersinde naklini ve sağlanacak kolaylıkları tesbit eden bir antlaşmadır. Antlaşmalar, Osmanlı Devleti adına, Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi Halil (Menteşe) ve Kafkasya Cephesi Osmanlı Orduları Komutanı Ferik Mehmed Vehib (Kaçi) Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski ve Millî Meclisi Başkanı Mehmed Emin Resulzade tarafından imzalanmıştı³¹⁵. Bu arada Azerbaycan, Gürcistan ve Osmanlı Devleti'nin Bakü petrolerinin Bakü-Batum petrol boru hattı vasıtasıyla taşınmasını güvenceye alan bir antlaşma dahi imzaladılar³¹⁶.

Bu antlaşmalarla Azerbaycan milletlerarası diplomasi sahasında ilk adımlarını atmış, bağımsız bir devlet olarak varlığını tanıtmaya başlamıştı. Bunun yanında Azerbaycan'ın ihtiyaç duyduğu siyasî, askerî, ekonomik ve kültürel yardımları kardeş Osmanlı Devleti'nden sağlaması için hukukî zemin hazırlanmış oldu.

D. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti'nden Yardım Talebi

Azerbaycan Millî Şurası ve Hükûmeti, Batum'da 4 Haziran 1918 tarihli dostluk antlaşmasının imzalanması üzerine bu antlaşmanın 4. maddesine dayanarak, Osmanlı Devleti'nden resmen yardım isteme konusunda karar aldı. Bunun üzerine henüz Batum'da

---

³¹⁵ Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), c. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları., Ankara, 1993, s. 225-236.

³¹⁶ A.g.e., s. 224.

bulunan Azerbaycan murahhasları Dışışleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski ve Azerbaycan Millî Şurası Başkanı Mehmed Emin Resulzade, derhal askerî yardım gönderilmesi için birer mektupla Osmanlı Devleti'ne başvurdular.

Dışışleri Bakanı Hacinski mektubunda, Azerbaycan arazisinden büyük bir kısmının isyan bayrağı kaldırdığını, Bolşevik eşkiyasının memleketin idare merkezi, zenginlik kaynağı, bir sözle can noktası olan Bakü şehir ve vilâyetini eline geçirerek halkı katli ve mallarını yağma ettiğini, Azerbaycan Hükûmetini tanımayarak binasını sarstığını, vilayet merkezi olan Bakü'dan başka Şemahı, Kuba, Lenkeran gibi kazaların da bu eşkiyanın cebir ve şiddetine maruz bulunduğunu, Gence'nin dahi tehdid altında olduğunu bildiriyordu. Günden güne kuvvetlenen kuzeydeki müttefikleriyle İran'da entrikalar icra eden İngilizlerden yardım alan müfsid unsurları ortadan kaldırmanın yeni kurulan Cumhuriyetin imkânlarının haricinde olduğunu, Bakü'nun bir an evvel Bolşevik namındaki eşkiya çetelerinden kurtarılmasının Azerbaycan Hükûmeti'nin ilk vazifesini teşkil ettiğini, bu mesele yakın bir zamanda istenilen şekilde hallolunmazsa Cumhuriyetin varlığının tehlikeye düşeceğini ve ahalinin hayatının havsalaya sığmaz tehlikelere maruz kalacağını hatırlatarak gerekli askerî yardımın yapılmasını istiyordu. Mehmed Emin Resulzade de Dışışleri Bakanının mektubunda belirtildiği şekilde Azerbaycan'a askerî yardımın yapılmasını Millî Şura Başkanı sıfatıyla rica ediyordu³¹⁷.

Böylece daha önceleri Azerbaycan halkı adına Osmanlı Devleti'ne yapılan yardım talebi bu defa bağımsız Azerbaycan Hükûmeti adına yapılmış ve resmî bir mahiyet almıştı. Bolşeviklerin

---

³¹⁷ Hacinski ve Resulzade'nin mektuplarının metinleri için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 669-670.

şiddeti gittikçe artan tecavüzlerine son vermek ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'yü kurtarmak için bu yardımın yapılmasının gerekli olduğunu gören Enver Paşa ve Talât Paşa'nın el dengelen gayreti göstereceği tabii idi. Çünkü kardeş Azerbaycan Türklerinin zulümlerden kurtarılması yanında, Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak yaşaması Osmanlı Devleti'nin genel politikasına da uygun düşmekteydi. Bu sırada Azerbaycan'a yardıma gönderilecek kuvvetlerin hazırlanması çalışmaları da çoktan başlamış bulunuyordu.

VI. BÖLÜM

KAFKAS İSLAM ORDUSUNUN AZERBAYCAN'DAKİ HAREKATI ve BAKÜ'NÜN KURTARILMASI

A. Kafkas İslâm Ordusunun Kurulması, İlk Osmanlı Kuvvetlerinin Azerbaycan'a İntikali ve Gence Ermenilerinin İtaate Alınması

Azerbaycan'a yapılacak askerî yardımın ilk etabı olmak üzere Kazak ile Gence arasındaki demiryoluna Almanların müdahalesini önlemek ve gerekli emniyet tertibatını almak göreviyle Binbaşı Zihni Bey komutasındaki iki bölüklü Mürettep 2. süvari alayı sevk edildi. 6 Haziran 1918'de bölgeye varan Mürettep süvari alayı Poylu'dan Gence'ye kadar olan 11 demiryolu istasyonu kontrol altına aldı³¹⁸. Karakilise-Kazak-Gence arasında telefon muhaberesinin başlatılması için gerekli çalışmalar başlatıldı³¹⁹.

Gürcü Hükûmeti ile varılan antlaşmadan sonra Tiflis üzerinden ilk katile olarak 7 Haziran 1918'de altı vagon eşya Gence'ye ulaşmıştır. Bakü ve Kuzey Kafkasya'yı Bolşeviklerden temizlemek üzere tahsis edilen kuvvetler bir haftaya kadar Gence'ye ulaşacaktı.

Daha sonra sevk edilen 5. Kafkas Piyade Tümeninin, Cemil Cahit Bey (sonra Orgen. Cemil Cahit Toydemir) komutasındaki 9. Kafkas alayı (iki piyade taburu, bir makineli tüfek bölüğü, iki dağ topu), Karakilis kuzeyindeki Celaloğlu'ndan hareketle 9 Haziran 1918'de Kazak'dan geçerek Gence'ye vardı. Kazak'ta Mürettep 2. süvari alayını emrine alan bu kuvvete "Gence müfrezesi" adı verildi.

---

³¹⁸ Üçüncü Ordu Komutanlığı'nın emirleri çerçevesinde Kontrol altına alınan tren istasyonları Poylu, Şakarlı, Akstafa, Tatlu, Taus, Kuşi, Ciğam, Dallıyar (Delliler), Şamhor (Şemkir), Alabaşlı, Gence tren istasyonlarıdır.

³¹⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 5307, Dosya: 36, Fihrist: 2 (5. Kafkas Tümeni, 9. P. alayı belgeleri, 1 Temmuz 1334-23 Ağustos 1334).

Kazak kasabasında halk, Mürettep süvari alayı ile 9. Kafkas alayını kurbanlar keserek ve binalara Türk bayrağı çekerek, coşku ile karşıladı. Kazak kasabasında olduğu gibi, bütün istasyonlarda ve bilhassa başta İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa olduğu halde Gence'de yüksek karşılamalar yapılmış ve müfreze fiilen İslâm Ordusu Komutanının emrine girmiştir³²⁰.

Gence İstasyonunda maiyet erkanı ile müfrezeyi karşılayan Nuri Paşa, subaylara, Enver Paşa'nın Azerbaycan'da ve Rusya'daki bütün Türk aleminde ümit ve sevgilerle anıldığını, Onun böylesine yayılmış şöhretinden istifade edilmesi maksadıyla kendisinin ordu kumandanlığına tayin edilmiş olduğunu söyledi. "Fakat en ağır vazife ve mesuliyetlerin, tarihi şerefi ile beraber sizlerin omuzlarına yüklenmiş olduğunu bilmeniz lâzım gelir" demişti. Osmanlı ordusunda yarbay olan bu yeni paşayı müphem düşünceler içinde dinleyen subaylar, bir süre sonra "onun ciddî bir asker, otuz yaşında feragati nefis sahibi bir insan, mütevazi bir kahraman olduğunu anlamış, kendisine istisnasız gönülden bağlanmıştı"³²¹.

Bu arada, Kuzey Kafkasya'da görev yapacak olan İsmail Berkok Bey Gence'ye gelmiş aynı gün Mithat, Muzaffer ve Feth Ali Efendilerle birlikte Nuha üzerinden Ahtı'ya gitmek üzere yola çıkmışlardır. Onlara da iki yüz tüfek ile yüz elli sandık cephane tahsis edilmişti³²².

---

320 Rüştü, a.g.e., s. 17-20.

321 Mucip Kemalyeri, **Çanakkale Ruhu Nasıl Doğru ve Azerbaycan Savaşı** (1917-1918), İstanbul 1972, s. 126.

322 **ATASE Arşivi**, Klasör: 3823, Dosya: 22, Fihrist: 1; İsmail Hakkı Berkok ve diğer Osmanlı subaylarının Kuzey Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında bkz., Kaymakam Mehmed Tefik [Bıyıklıoğlu], "Şimalî Kafkas Muharebeleri" **Askerî Mecmua**, Sayı: 64 (İstanbul 1927); İsmail Hakkı Berkok, "Büyük Harpte Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekatı ve Muharebeleri", **94 Sayılı Askerî Mecmua'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı**, Askerî Matbaa, İstanbul 1934; Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklâli ve Osmanlı Devleti'nin Askerî Yardımı, 1918", **Kafkas Araştırmaları**, III (Basımda)

Öte yandan 20.000'den fazla bir nüfusa sahip olan Gence Ermenileri, Bolşevik ihtilâlinde sonra silâhlanmışlar, Rus ordularında subaylık yapmış kişilerin komutası altında 600 mevcutlu bir tabur teşkil etmişler ve şehrin Müslüman kesimi ile ilişkiyi kesmişlerdi. Makineli tüfek ve sair malzemeye de sahiptiler. Henüz müstakil Azerbaycan Hükûmetini de tanımamışlardı³²³.

Tabii bu durum, Gence'de güvenliğin sağlanması bakımından tehlikeli idi. Bunu gören Nuri Paşa, Gence Müfrezesinin gelmesinden sonra, 10 Haziran 1918'de verdiği bir emirle Gence'deki Ermeni mahallesinin kuşatılarak silâhlarının toplanmasını istedi. Ertesi gün, 11 Haziran 1918'de, Türk askerleri Ermeni mahallesine doğru harekete geçti. Bu sırada mürettep süvari alayıyla 9. Kafkas Alayına, Ermeniler tarafından ansızın bağlar içinden ateş açıldı. Müfreze komutanı, birliklerini uygun bir şekilde biraz geriye çekerek piyadesiyle mahalleyi güney, doğu ve kuzeydoğudan kuşatarak muharebeye başladı. Çatışmalar sonunda Türk birlikleri, 13 şehit ve biri subay olmak üzere altı yaralı zayıyat verdiler. Fakat Ermeni mahallesine girilemedi. Bunun üzerine Ermenilere silahlarını teslim etmeleri, aksi takdirde mahallenin bombardıman edileceği hakkında haber gönderildi. Sonunda, Ermeni mahallesinden biri papaz, biri komiser ve biri subay 5 kişi ellerinde beyaz bayrak olduğu halde gelerek silahlarını teslim edeceklerini söylediler³²⁴. Ancak Ermeniler silâhları teslim etmediler. Bu durum, Gence'de Türk birliklerinin Ermenilere silâh bıraktırmada bir başarısızlığı gibi görünse bile, muhtemelen Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığı, kıymetli cephanesini burada harcamak istemiyordu. Fakat yapılan uyarılara rağmen Ermeniler silâhlarını bir türlü getirip teslim etmeyince 12 Haziran 1918'de Ermeni mahallesi bombardıman edildi. Bunun üzerine Kafkas İslâm Ordusu'na müracaat eden Ermeniler 15 dakikaya kadar silâhlarını teslim edeceklerini bildirdiler. 13-14 Haziran 1918 günleri kuşatmaya devam eden Gence

³²³ Kemalyeri, a.g.e., s. 127-128; Kafkas cephesi, s. 557

³²⁴ Rüştü, a.g.e., s. 28-30; Kemalyeri, a.g.e., 128-131.

müfrezesi iki bölük piyade ve bir bölük süvari ile Ermeni mahallesine girerek devriye ve emniyet tertibatı aldı. Bundan sonradır ki, Ermeniler silâhlarını teslim etmeye başladılar³²⁵.

Böylece Gence'yi güvenlik açısından tehlikeye sokmuş olan Ermeni tehlikesi nihayet bertaraf edilmiş, uzun süredir erzak sıkıntısı çeken Ermeniler de yokluktan kurtulmuştu. Bir Ermeni heyeti de Nuri Paşa'ya teşekkür gelmiş, sonuçta şehirde güvenlik sağlanmıştı³²⁶.

B. Kafkas İslâm Ordusunun Takviyesi İçin 5. Kafkas Tümeninin Gence'ye Sevki

Azerbaycan'da doğudan ve güney batıdan tehdit eden düşmana karşı yalnız yerli kuvvetler ile mukavemet edilemeyeceği anlaşılmış olduğundan Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusunu takviye isteği, Şark Ordular Grubu Komutanı Vehib Paşa tarafından uygun görüldü ve bu görev için 5. Kafkas Tümeni tahsis edildi³²⁷. 5. Kafkas Tümeni bütün birlikleriyle ve iki kademe halinde olarak 8 Haziran 1918 sabahı Celâloğlu'ndan hareket ederek Kazak üzerinden Gence'ye gitmek üzere yola çıkmıştı³²⁸.

5. Tümenin Cemil Cahit Bey kumandasındaki birinci kademesi 11 Haziran 1918'de ikinci kademesi ise 12 Haziran 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kazak kasabasına ulaşmıştı. Halk kasabayı baştan başa Osmanlı bayrakları ile donatmış, dükkanlarını kapatmış ve

325 Rüştü, a.g.e., s. 31-33.

326 Keykurun, a.g.e., s. 81.

327 Kafkas cephesi, s. 555.

328 **Birinci kademe:** Fırka karargahı, 10. Kafkas alayı, 9. Kafkas alayına mensup 26. tabur, Şnayder dağ topçu taburu, İstihkam bölüğü, Telgraf takımı, Mızıka bölüğü. Kademenin mevcudu: 147 zabıt, 2812 nefer, 698 hayvandan ibaretti. **İkinci kademe:** 13. Kafkas alayı, Kudretli dağ topçu taburu, Sıhhiye bölüğü, 24. seyyar hastahane, Ekmekçi takımı, Merkez kolu. Kademenin mevcudu: 110 zabıt, 2763 nefer, 668 hayvandan ibaretti. Bkz. ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4; Rüştü, a.g.e., s. 22-24.

binlerce atlı halinde Osmanlı askerini bir bayram havası içinde karşılamıştı³²⁹.

5. Kafkas Tümeninin Kazak'a varan kademelerindeki birlikler, Kafkas İslâm Ordusundan verilen emirler gereğince, Gence'den gönderilen trenlerle cepheye sevkediliyordu. Tümenin karargahı ise Gence'de Ermeni mahallesindeki Avrupa otelinde kuruldu³³⁰.

Bundan sonra, öncelikle Karabağ mıntıkası Komutanı İsmail Bey'in emrine 5. Tümenin 13. alayından bir bölük gönderildi. Bu bölük yerli kuvvetlerle birlikte Şuşa kasabasının batısında sarp bir boğaza hakim olan Kalekend'i çetin bir harple Ermeni işgalinden kurtardı. Böylece bu taraftan tehdit vaziyeti almış olan Ermeni hareketi durdurulmuştu. Diğer bir bölük de bazı Gürcü tecavüzlerine ve güneydeki Ermenilerin muhtemel hareketlerine karşı Kazak'ta bırakılarak alayın geri kalan kısmı cepheye sevk edilmişti³³¹.

Azerbaycan'ın tamamını istila etmek amacıyla olan düşman, iki koldan harekete geçmişti. Birinci kol Bakü-Kürdemir-Gence demiryolu boyunca, ikinci kol ise havası daha mutedil ve malarya tehlikesi olmayan Kafkas dağlarının güney etekleri üzerinden Bakü-Şemahı-Karamaryan-Gökçay istikametinde ilerlemişti³³².

Osmanlı ordusunun gelmesinden sonra Gürcü kuvvetleri ve Gürcü olan cephe komutanı Magalov Azerbaycan'dan çekildi. Cephelerden endişeli haberler geliyordu. Kafkas İslâm Ordusu Komutanı, Kurmay Başkanı Nazım Bey'i Müsüslü cephesinin emir ve komutasını almak üzere Müsüslü'ye gönderdi. Karamaryan'daki düşmana karşı ise 5. Kafkas Tümenine mensup 10. Kafkas Alayının taburları

---

329 Rüştü, a.g.e., s. 25-26.

330 Rüştü, a.g.e., s. 28.

331 ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4.

332 Rüştü, a.g.e., s. 33.

Akstafa'dan trenle doğruca Uçar istasyonunda inmek üzere nakledilmişti³³³.

C. Kafkas İslâm Ordusunun Bakü Yönünde Hareketi ve Muharebelerin Başlaması

1) Cepenin Durumu

Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığının 13 Haziran 1918'de 3. Ordu Komutanlığına bildirdiğine göre, "karşılarında düzenli bir silahlı kuvvet bulunmadığından Bolşevikler, taarruzlarına devamla Gence'nin 160 kilometre kadar doğusunda Kürdemir'e kadar ilerlemişti. Çoğu Ermenilerden oluşan bir kol da, kuzeyden, Şemahı üzerinden İslâm köylerini yakıp yıkarak ve Müslümanları öldürerek, Kürtemir'e ilerlemekteydi. Mugan Ovası (Aras nehri güneyi ve Kür nehri batısı) güneyinden 2500 kadar piyade, dört top ve bir miktar makineli tüfekli bir kol kuzeye doğru gitmekteydi.

Kürdemir'deki Bolşevik kuvveti, tam mevcutlu dört piyade taburu ile bir demir yolu bölüğü, iki batarya sahra topu ile bir obüs bataryasıdır. Bunların maksadı, Mugan ovası ile Şemahı'daki bol ziraat ürünlerini ele geçirmektir. Dağıstan'ı besleyen ve verimli, ekili yerler halen Bolşeviklerin elindedir³³⁴.

15 Haziran 1918'de düşman güney kolu demir yolu boyunca Müsüslü istasyonunun doğusundaki bataklığa gelmiş ve oldukça kuvvetli bir kolu da Şemahı-Aksu üzerinden Gökçay'a yaklaşmıştı. Aynı gün Karakilise-Delican üzerinden yürüyerek gelen 5. Tümenin bir dağ bataryası ile takviyeli 10. Alayı, Akstafa istasyonundan trenle daha tehlikeli görünen düşmanın kuzey koluna karşı koymak üzere doğruca Gökçay'a sevk edilmişti. Bu düşman kolu, arkasındaki Ermeni mıntikasına dayanarak Yevlah demir yol köprüsünü kolaylıkla işgal ederek durumunu güçlendirmek istiyordu.

³³³ Rüştü, a.g.e., s. 34-36.

³³⁴ Kafkas cephesi, s. 557.

Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki takviyeli 10. Kafkas alayı Gökçay'a geldiğinin ertesi günü, 17 Haziran 1918'de, doğuya ilerlemekte iken Gökçay'ın 4-5 kilometre kadar doğusunda, öndeki takviyeli 28. tabur, düşmanın pususuna düşerek 200'den fazla er ile iki dağ topu kaybetti. Zayıf 10. Kafkas alayının yüzde 15'idir. Daha ilk günlerde meydana gelen bu olay büyük bir üzüntüye sebep olmuştu. Azerbaycanlı General Aliğa Şihlinski ile 5. Kafkas Tümen Komutanı Gökçay'a gittiler. Cepheyi yakından izlemek isteyen Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa da, 18 Haziran 1918'de Gökçay bölgesine gitti. Bu arada, Batum-Tiflis yolu kapalı olduğundan, 5. Kafkas Tümeninin geri kalan birlikleri Kars-Karakilis-Delican karayolu ile gelmekte idi ve Tümen 22 Haziran 1918'de Gence civarında toplanabilecekti. Tümen, Gence'de toplanıncaya kadar savunmada kalındı. Eksikler giderilmeye ve düşmanın ilerlemesi oyalama muharebesi ile geciktirilmeye çalışıldı. Toplanabilen gönüllülerle cephe takviye edildi.

21 Haziran 1918'de Gümrü'de Ermenilerle yapılan müzakereler sonunda, o sırada Azerbaycan'daki Türk kuvvetlerinin tek ikmal yolu olan Karakilis-Delican-Kazak şosesi askerî nakliyata açıldı³³⁵.

Diğer taraftan, Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, aldığı direktifler doğrultusunda, düşmanın daha fazla güçlenmesine fırsat vermeden Bakü'yü ele geçirmek istemekteydi. Bu sırada alınan haberlere göre Bakü halkının morali bozuk ve endişe içindeydi. Şehrin dışı mayın kuşakları ile kapatılmıştı, 18 yaşından 50 yaşına kadar bütün Müslüman olmayan halk toplanarak, zorunlu olarak silahlı askeri hizmete tabi tutulmaktaydı. Bakü şehri dışına kimse

---

³³⁵ Kafkas cephesi, s. 558-559.

çıkarılmamaktaydı. En önemlisi Halk arasında açlık başlamıştır. Daha kötüsü, İngilizlerin Bakü'ye gelecekleri söylentileri yayılmıştı³³⁶.

2) Gökçay Muharebesi (27 Haziran 1918)

Daha önce belirttiğimiz gibi 5. Tümene bağlı 10. Kafkas Alayı, 16 Haziran'da Gökçay'a gelmişti. 21 Haziran 1918'de Gökçay ve güneyi bölgesinde toplanan 5. Tümenin kuvveti 225 muharip subay, 5277 muharip piyade, 4342 tüfek, 36 makineli tüfek ile 14 dağ topu, 1939 hayvandı. Aynı tarihte cephede ve 5. Kafkas Tümeni emrindeki Azerbaycan Cumhuriyeti kuvveti, 30 muharip subay, 727 muharip er, 605 tüfek, 21 makineli tüfek ve altı top kadardı³³⁷.

Bu şartlar altında, Haziran'ın ilk haftası süresince 5. Tümene bağlı birlikler ufak tefek taarruzlar yaparak başarılar elde etmişlerdi. Bu Türk birliklerine cephenin sol tarafında ve Gökçay-Aktaş-Haldan hattının kuzeyinde bulunan Ermeni bölgelerine karşı ihtiyat olarak kuzeyden Zakatali ve Nuha gönüllüleri de çeşitli noktalarda yardımcı oluyorlardı. Bu şekilde, 26 Haziran 1918 akşamına kadar toplanan gönüllüler ve Tümen birlikleri tamamen cepheye sevk edildiler. Artık yapılacak iş taarruza geçilmesi için emir verilmesi idi.

27 Haziran 1918'de Kürdemir-Karamaryan hattında taarruza geçen düşman tard edilmiş ve Türk birlikleri 28-30 Haziran 1918'de karşı taarruza geçerek düşmanın kuzey kolunu Aksu'ya kadar sürmüştü. Güney kolunda ise bataklıklardan dolayı kolaylıkla ilerleyememişti. Cephanesi çok az olan ve bu yüzden bazen sıkıntılı anlar yaşayan 5. Tümene dört kamyon ile 80 sandık piyade mermisi ile 800 atım top mermisi, 30 Haziran 1918'de Gence'ye gönderilmişti³³⁸. Aynı gün sol taraftaki Ermeni mıntıkasından ilerleyen düşman kuvveti, Türk

---

³³⁶ Rüştü, a.g.e., s. 49; Kafkas cephesi, s. 558.

³³⁷ Sonradan anlaşıldığına göre bu tarihte, 5. Kafkas Tümeni karşısındaki Bolşevik kuvvetleri, 10.000'den fazla piyade ile 16 top, iki zırhlı tren ve çokça makineli tüfekten ibarettir.

³³⁸ Rüştü, a.g.e., s. 59-61; Kafkas cephesi, s. 560.

kuvvetlerinin gerisindeki Gökçay kasabasını işgal etmişti. Fakat düşmanın Gökçay'ı işgal etmesi ihtimaline karşı ordu karargâhı, önceden hazırladığı gönüllü kuvvetlere ilâve olarak cephe birliklerinden de kuvvet sevk ederek düşmanı mağlup etti. Bu harekâta Türk kuvvetleri bir top ile birçok silâh ve ganimet ele geçirmişti. Güneyden Aksu, Karamaryan, Gökçay, Aktaş, Haldan, Kür Nehri ve kuzeyden Şemahı, Kutkaşın, Nuha, Zagatali bölgeleriyle çevrili olan bu bölge tamamen Ermenilerle meskûn idi. Haziran'ın son haftasındaki çarpışmalarda Ermenilere büyük zayıat verdirilmişti. 3 Temmuz 1918'de günü düşman cephesi Kürdemir-Aksu ve Türk cephesi de Müsüslü-Kilisli hattında bulunuyordu³³⁹.

3) Salyan Muharebesi

Esas cepheden epey uzakta güney doğuda bulunan Salyan'a karşı 2000'den fazla piyade, 12 makineli tüfek, altı toptan oluşan bir düşman kuvveti, 26 Haziran 1918'de iki zırhlı ve bir nakliye gemisi ile Kür Nehrinin Hazar Denizine döküldüğü yerdeki Bank'tan Kür nehrine girmiş; nehir kıyısı iki tarafındaki köyleri yakıp, yıkarak şehrin üç kilometre yakınına kadar ilerlemiştir. Durumu öğrenen Cevat müfrezesi komutanı, bir piyade bölüğü, bir makineli tüfek takımı ve bir dağ topundan oluşan bir müfrezeyi Binbaşı Nazım Ramazanov komutasında Salyan'a gönderdi. Salyan'ı savunmaya hazırlayan müfreze, buraya taarruz eden düşmanla 2 Temmuz 1918'e kadar muharebe etti. Yerli Türklerin yardımı ile düşmanı durdurarak geri attı ve epeyce ganimet elde etti. Düşman, Bank'a doğru çekilmek zorunda kaldı. Çekilen düşman, 132'si yaralı olmak üzere 600 kadar zayıat vermişti³⁴⁰.

Salyan müfrezesi, 12 Temmuz 1918'de, Hazar denizi kıyısında Yenivasilevka-Bank hattındaki 50 kadar süvari ile 400 kadar piyade,

---

³³⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.5; Rüştü, a.g.e., s. 59-61, 76; Kafkas cephesi, s. 560-561.

³⁴⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.5; Rüştü, a.g.e., s. 90-91; Kafkas cephesi, s. 564-565.

12 makineli tüfek ve iki top, iki vapurdan oluşan düşmana taarruz etti. Zayıf veren düşman vapurlara binerek kaçtı. Bank ve Yenivasilevka, Salyan müfrezesi tarafından zapt edildi. Kura nehri mansabında ele geçirilen gemi ve dubalar batırılarak nehre giriş kapatıldı. Buranın savunması için Nazım Ramazanov kumandasında bir bölük piyade, ik makineli tüfek ve bir topla Bank'ta bırakıldı³⁴¹.

4) Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na Halil Paşa'nın Tayini

Başkomutanlık Vekâleti 7 ve 9 Haziran 1918 tarihlerinde yayınladığı iki emirle 3. Ordu cephesinde yeni bir teşkilatlanmaya gitmiş ve Şark Ordular Grup Komutanlığını kurmuştu. 6., 3. ve 9. Ordulardan meydana gelen Şark Ordular Grubu'nun görevlerinden biri de Azerbaycan ve Dağıstan'da Milis kuvvetleri teşkiline ve silâhlandırmaya çalışan Kafkas İslâm Ordusu'na her türlü yardımı yaparak bu ülkelerin millî ordularının kurulmasına yardımcı olmaktır. Gerçekten Bakü harekâtına başlamış olan Kafkas İslâm Ordusunun esas vurucu kuvveti Şark Ordular Grubu'ndan gönderilen birliklerden oluşmaktaydı. Ayrıca, Şark Ordular Grubu, İran'daki İngiliz kuvvetlerinin faaliyet alanını daraltarak bunların Bakü'deki Bolşeviklere yardım etmelerine mani olacaktı. Grubun ilk komutanı Mehmed Vehip Paşa'ydı. 29 Haziran 1918'de Vehip Paşa'nın istifası üzerine Esat Paşa'nın vekâlet ettiği Şark Ordular Grubu Komutanlığına 3 Temmuz 1918'de Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa tayin edildi. 5. Kafkas Tümeninin Bakü'ye yapacağı harekâtı, padişah yaverlerinden Fahri Ferik Nuri Paşa'nın emir ve komutası altında yapacağı, Nuri Paşa'nın harekât bakımından 3. Ordu Komutanının emir ve komutası altında bulunacağı Şark Ordular Grubu Komutanlığı'ndan bildirilmekteydi³⁴².

---

³⁴¹ Rüştü, a.g.e., s. 102-103; Kafkas Cephesi, s. 569.

³⁴² Kafkas cephesi, s. 556.

Bu sırada meydana gelen önemli bir olay da Osmanlı saltanatındaki değişiklik idi. Sultan Reşad'ın vefatı üzerine, Vahidüddin, 4 Temmuz 1918 (25 Ramazan 1336 H.) tarihinde Osmanlı İmparatorluğu tahtına geçmiştir. Yeni Padişah ordu ve donanmaya bir "Hatt-ı hümayûn³⁴³" göndererek Başkomutanlığı ele aldığını bildirdi³⁴⁴. Bu sebeple Enver Paşa'nın "Başkumandan vekili unvanını, Başkumandanlık Erkân-ı Harbiyye Reisi (Başkumutanlık Kurmay Başkanı) şekline çevirdi³⁴⁵. Saltanattaki değişiklik Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında değişikliğe yol açmadı.

5) Aksu ve Kürtemir'in zaptı

Kafkas İslam Ordusu Komutanının gelerek yakından izlediği Aksu cephesinde taarruza başlanmasının ertesi günü, 6 Temmuz 1918'de Aksu alındı ve bununla Kafkas İslâm Ordusu'nun Gökçay kuzeyindeki Ermenilere karşı olan harekâtı sona erdi. Bu sırada cephe birlikleri ileri harekâta devam etmiş ise de piyade ve topçu cephanesinin tükenmesi üzerine Şemahı sırtlarında duraklamak mecburiyetinde kalmıştı³⁴⁶.

Kürdemir istikametinde taarruz eden 13. Kafkas Alayı ve Müsüslü Müfrezesi, piyade cephanesinin gelmesinden sonra, Kürdemir'in batısında düşmana karşı verdiği boğaz boğaza muharebe ile 10-11 Temmuz gecesi Kürdemir'in doğu kenarına kadar ilerledi ve 14 Temmuz 1918 günü Kerar İstasyonunu aldı³⁴⁷.

---

³⁴³ Sultan Vahidüddin'in ordu ve donanmaya beyanâmesinin metni için bak. Lütfi Simavî, **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Hâlefinin Sarayında Gördüklerim**, İstanbul, 1340, s. 135.

³⁴⁴ **ATASE Arşivi**, Klasör: 5308, D: 39, F: 12-10.

³⁴⁵ **ATASE Arşivi**, Klasör: 5309, D: 51, F: 68, 71.7; Süleyman İzzet, "Büyük Harpte [1334/1918] 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki Hareket ve Munarebeleri", **103 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı**, sayı: 44 (1 Kanun I, 1936, İstanbul), s. 20.

³⁴⁶ **ATASE Arşivi**, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.6.

³⁴⁷ Rüştü, a.g.e., s. 76-85, 87-90, 94-95; **Kafkas cephesi**, s. 565-568.

Gökçay baskını sırasında Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Şark Ordular Grubu Komutanlığı'ndan yardım talebinde bulunmuştu. Bu sebeple Romanya'dan gelen 15. Tümenine ait 65 subay, 2475 nefer mevcutlu 38. piyade alayı, Gümrü'den hareket ettirildi. 38. Alayın ilk gelen birliklerinden bir tabur piyade ile bir dağ bataryası 15 Temmuz 1918'de Kürdemir'e vardı ve buradaki kuvveti takviye etti³⁴⁸.

6) 5. Kafkas Tümeninin "Güney Grubu" ve "Kuzey Grubu"na Ayrılması, Tümen Komutanlığının "Şark Cephesi Komutanlığı" Adını Alması

18 Temmuz 1918'den geçerli olmak üzere, 5. Kafkas Tümeni, biri demir yolu boyunca diğeri Şemahı-Marazi kara yolu ile olmak üzere, Bakü'ye iki grup halinde ilerlemesi mecburiyet halini almıştı. Demiryolu boyunca ilerleyecek Yarbay Habib Selimov³⁴⁹ komutasındaki Müsüslü müfrezesine "Güney batı grubu" ve Kurmay Yarbay Osman Bey komutasındaki kuzey cephesindeki kuvvetlere "Kuzey Grubu" ve her iki grubun mensup olduğu teşekkülü gizlemek için de 5. Kafkas Tümeni Komutanlığına "Şark Cephesi Komutanlığı" denilmesi emredilmişti³⁵⁰.

Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa³⁵¹, Bakü'nün Almanların müdahalesine fırsat vermeden, Bakü'nün süratle işgalini istemekteydi. Geriden başka kuvvetler ve cephe beklenmemesini de bildirmekteydi.

³⁴⁸ Rüştü, a.g.e., s. 100-101.

³⁴⁹ Habib Bey Selimov, Çarlık ordusunda albay rütbesinde idi. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükûmetince 26 Şubat 1919 tarihinde 30 numaralı emirle rütbesi generalliğe yükseltildi. Geniş bilgi için bak. İbrahim Bağirov, "Müsavat Generali Habib Bey Selimov", **Kengerli Yurdu'nun Generalleri**, Bakü 1994, s. 34-37.

³⁵⁰ Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'dir. **ATASE Arşivi**, Klasör: 5307, D: 36, F: 5; Rüştü, a.g.e., s. 101; **Kafkas cephesi**, s. 568.

³⁵¹ 29 Haziran 1918 de istifa eden Vehip Paşa'nın yerine 6. Ordu komutanı Halil Paşa atandı. Bkz. **Kafkas Cephesi**, s. 538.

Bulunulan bölgede susuzluk ve sağlık açısından tehlike yaratacak derecede kötü olduğundan, bunlara karşı tedbirler alınmış ve alınmaktaydı. Cephedeki Bolşevik kuvvetleri 3000'i geçmemekteydi. Düşmanın gün geçtikçe İran'daki Baratov kuvvetlerinden takviye alması beklenebilirdi³⁵².

7) Şemahı'nın Zaptı ve Hacıkabul-Postacengi Hattına Kadar İlerleme

Bakü harekâtına başlamadan önce ana ikmal yolu üzerinde bulunması sebebiyle, Kafkas İslâm Ordusunun kuzey yan ve gerinin güvenliği için Şemahı'nın zaptı gerekliydi. Şemahı bölgesinde kuzey grubu karşısında bulunan Bolşevikler ise 2-3 tabur piyade, makineli tüfek ve toptan meydana gelen kuvvetini takviyeye çalışmaktaydı. Fakat, 19 Temmuz 1918'de başlayan kuzey grubunun taarruzu karşısında Bolşevikler, Şemahı istikametinde çekilmeye başladı ve gece Şemahı'dan da çekildi. Türk birlikleri 20 Temmuz 1918 sabahı erken saatlerde Şemahı'ya girerken süvarileri de Bolşevikleri takip etti. Bir seri sahra topu, iki makineli tüfek, bir zırhlı otomobil, altı kamyon ele geçirildi³⁵³.

Diğer taraftan, Güney Grubu karşısında, demir yolu boyunca Bolşeviklerin 700 kadar piyade, 200 kadar süvari, zırhlı tren ve zırhlı otoları bulunmaktaydı. Güney Grubu 22 Temmuz 1918'de genel taarruza geçerek Sığırılı istasyonunda tutunmuş olan Bolşevikleri geriye püskürtmüştü. Son muharebelerde Bolşevikler'den üç top 12 mitralyöz bin kadar tüfek ele geçirilmişti³⁵⁴.

Bakü'den gelen bir şahıstan öğrenildiğine göre, yaklaşık 15 gün kadar önce Alyat'a gelen 1300 kadar Biçerahov kuvvetinden 300 kadarı Kürdemir muharebesinde ölmüş veya yaralanmıştır. Bu habere

³⁵² Rüştü, a.g.e., s. 100-102; Kafkas Cephesi, s. 569.

³⁵³ Rüştü, a.g.e., s. 105-108; Kafkas cephesi, s. 569-570.

³⁵⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.5.

güvenirsek, Biçerahov, İran'dan ayrılırken İngilizlerden aldığı 180.000.000 manat ile 15 güne kadar 10.000 asker toplamaya çalışacaktı. Fakat o sırada Bolşeviklerin halen ikisi demir yolu korumasında kullanılan, 32 taburu bulunuyordu³⁵⁵.

Bütün bunlardan sonra Şark Cephesi Komutanlığı bir duraklama yaparak ikmal işlerini düzene koyma kararında iken Kafkas İslâm Ordusu Komutanı, Şark cephesinin ikmal için duraklamasına, zaman kaybetmesine taraftar değildi. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı, mevcut siyasi durumun Bakü'nün süratle zaptını gerektirdiğini, Bolşeviklerin perişan, kuvvetinin az ve moralinin bozuk olduğunu, geri çekilen halkın Bolşeviklerin çekilmesini zorlaştırdığını, mecburi olmayan duraklamalar yapılmayarak bir an evvel başarının tamamlanmasının beklendiğini bildirmişti. Fakat kuzey grubunun, iaşe maddelerinin 100 kilometre uzakta kalan Kürdemir'den güçlkle getirilmesi, Bakü'ye kadar girişilecek hareketin güvenle devamı için Şemahı'da 15-20 günlük erzakın depolanması, erzak kollarının oluşturulması gereği Bakü'nün zaptı için hemen harekete geçilmesini engellemekteydi³⁵⁶. 23 Temmuz 1918 tarihinde Türk birlikleri Bakü'ye 70 kilometre uzaklıkta bulunuyordu³⁵⁷.

D. Kafkas İslam Ordusu ve Almanların Kafkas Siyaseti

Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın emniyet ve asayişini temin etmek için istediği askerî yardımı yapmayı derhal kabûl etmiş ve bu konuda teşebbüse başlamıştı. Fakat, Osmanlı Devleti ile müttefiki Almanya arasında Kafkasya politikası üzerine anlaşmazlık vardır. Çünkü Almanya Kafkasya'yı tamamen kendi nüfuz alanı olarak görmektedir³⁵⁸. Sovyet Rusya ve Almanya'nın Brest-Litovsk

---

³⁵⁵ Rüştü, a.g.e., s. 108-109.

³⁵⁶ Kafkas cephesi, s. 571; Rüştü, a.g.e., s. 111-113, 116-118.

³⁵⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.6.

³⁵⁸ Türkiye ile Almanya arasındaki Kafkaslar'daki gerginlikler hakkında bkz. Yehuda L. Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi (Çev. Em. Tuğg. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 222-225.

Antlaşmasının çiğnendiği yolunda itirazlarına karşı koyabilmek için elde mevcut kuvvetlerin doğrudan sevk edilmesini uygun bulmayan Enver Paşa, İslâm Ordusu adıyla yeni bir teşkilât kurup Azerbaycan'a gerekli yardımı yapmayı düşünmüştü. Bu ordu görünüşte Osmanlı denetiminin dışında bulunacak ve Osmanlı subaylarının yönetiminde Azerbaycanlı milislerden oluşacaktı.

Gürcistan'ın imzaladığı antlaşma ile Alman himayesine girmelerinden sonra emrindeki bir kısım Alman birlikleri ile Tiflis'te üslenmiş olan Von Kress, Almanya ile Türkiye'nin müttefik olduğuna bakmadan, Türklere karşı Gürcülerle beraber düşmanca tavır almıştı. Von Kress, Azerbaycan'ın Gürcistan sınırına yakın Sadıklı ile Karayazı'yı işgal ettirmiş, Poylu ve daha güneydeki Akstafa istasyonlarına birer müfreze göndererek Alman ve Gürcü bayraklarını diktirmişti. Nuri Paşa tarafından verilen emir üzerine, Azerbaycan milis kuvvetleri ve halk, bu müfrezelerin silâhlarını almış ve bayraklarını indirerek kendilerini Kür Nehrinin öte tarafına sürmüştü.

Almanların Türk birliklerinin demir yolundan istifade ederek Azerbaycan'a gelmelerine mani olmaları dolayısıyla askerî nakliyat mecburen Batum-Artvin-Ardahan-Kars-Karakilise-Delican üzerinden daha güç şartlarla yapılmaktaydı³⁵⁹.

Türkiye'nin Azerbaycan'daki harekâtına muhalif olan Almanlar, Kafkas İslâm Ordusu aleyhinde siyasetlerine devam etmekten geri kalmadılar. Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakü istikametinde ilerlemeye başladığı günlerde Alman esirlerini almak bahanesiyle Bakü Bolşevikleriyle anlaşmak üzere gönderdikleri murahhas heyetinin cepheyi geçememesi üzerine başka bir heyeti uçakla Tiflis'ten Bakü'ye göndermişlerdi³⁶⁰.

Esirlerden alınan bilgilere göre Biçerahof kuvvetlerinden 3000 kadarı Bakü'ye gelmişti. Bakü'deki düşman kuvvetlerinin gün

³⁵⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4-7.5

³⁶⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.5.

geçtikçe arttığını öğrenen Kafkas İslâm Ordusu Komutanı, 5. Kafkas Tümeninin Bakü'yü almak için yeterli olmayacağını düşünmeye başladığı için Şark Ordular Grubu Komutanlığı'na takviye talebinde bulundu.

Şark Ordular Grubu Komutanlığı da, Batum'da bulunan 38. Piyade Alayı ve bir dağ topçu taburu ile takviye edilmesi teklifini Başkomutanlık Vekaleti'ne bildirdi. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ile ilgilenmesini Almanlar hoş karşılamadığından ve iki Genel Karargâh arasında bu konuda bir uzlaşmaya varılamadığından durumu idare etmek isteyen Enver Paşa, 1 Temmuz 1918'de, Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına "Size takviye göndermek kabil değildir. Vazifeniz, Bakü üzerine gitmek olmayıp, birliklerinizi toplu halde bulundurarak Bolşeviklerin Gence üzerine hareketlerini men etmek olduğunu bir daha tekrar ederim" şeklinde, görünüşte kesin bir uyarıda bulunuyor, Şark Ordular Grubu Komutanlığına da, "Müsaadem alınmadan Nuri Paşa'ya hiçbir takviye göndermemenizi, Nuri Paşa için yola çıkarılan birlikleri geri almanızı rica ederim. Evvelce bildirildiği üzere, Nuri Paşa kuvvetlerini toplu halde bulundurarak yalnız Bolşeviklerin ilerlemesine mani olmakla yetinmelidir" emrini verdi. Fakat bunlar ve buna benzer diğer emirler uyulmaması gereken emirlerdi.

Enver Paşa'nın Azerbaycan için Almanları gücendirmemek maksadıyla nasıl bir politika izleneceğini 1-2 Temmuz 1918'de Şark Ordular Grubu Komutan Vekili Esat Paşa'ya "Kişiyeye Özel" talimatında belirtmişti. Enver Paşa bu talimatında:

"Harekat-ı Harbiye Şube (1. Şube) Müdürü Feldman, son harp durumu hakkında görüşmek ve Kress (Almanya'nın Tiflis'te bulunan siyasî mümessili) ile irtibat hasıl etmek üzere torpido ile, bu gün Batum'a hareket etti. Feldman'a, Enver Paşa'nın Şark Ordular Grubu Komutanlığına gönderdiği telgraflardan hiç bilgi verilmeyecek ve yapılan hareketin Ordular Grubunun kendi inisiyatifi ile yapıldığı söylenecektir.

"Almanlar, esasen bizim Bakü ve Gence havalisinde bulunmamızı arzu etmemekte, bizde siyasî durum tamamen açıklık kazanıncaya kadar oralarda bulunmak istediğimiz için, Nuri Paşa ile bu esas dâhilinde ve haberleşme ile, karargahını her vakit haberdar etmeye lüzum olmaksızın, vaziyetin idare edilmesini rica ederim. İhtimal ki ben yine buradaki duruma göre Azerbaycan'a ve Kuzey Kafkasya'ya silah gönderilmemesini de yazmaya mecbur olacağım. Fakat siz şimdiden Kuzey ve Güney Kafkasya için Nuri Paşa'ya istediği kadar silâh, cephane ve para göndererek, müşkilatını giderip Karargahın olumsuz görüş bildirmesine karşı meseleyi şimdiden halletmiş olursunuz.

"Bolşeviklerin her gün daha ziyade kuvvetlenen taarruzlarına karşı Güney Kafkasya'da bir mukavemet göstermek ve onların Kafkaslar dahilinde daha batıya ilerlemelerine mani olmak ve ordunun muharebe durumunun güveni bakımından lüzumlu olduğunu Kress ve Feldman Bey'e izah ve ikna eylemek, güneye karşı yapılacak harekâtın bu güvenle mümkün olabileceğini kabul ettirmek hususlarına gayret sarf edilmesini, özellikle çok önemli görürüm.

"Özetle, Nuri Paşa'nın ve Gence'deki kuvvetlerimizin, mümkün olan ikmal erlerin silâh ve cephane ile takviyesine, vakit geçirmeksizin, Feldman'ın gelmesi ile durum çok zor bir hâl almadan olabilen sür'atle önem verilmesini ve size kişiye özel ve gizli olarak yazdıklarımın aynı şekilde Nuri Paşa'ya da duyurulmasını ve Almanlara duyurulması kesinlikle doğru olmayan bu haberleşmenin sizce ve Nuri Paşa'ca usül edinilmesinin ilgililere duyurulmasını tekrar rica ederim³⁶¹" demektedir.

25 Temmuz 1918'de Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubuna gelen bir emirde "Nuri Paşa, kuvvetlerini toplu bulundurularak yalnız Bolşeviklerin ilerlemesine mâni olunması ile yetinecek, Bolşeviklerin

---

361. *Kafkas cephesi*, s. 562-564.

kuvvetli birlikleriyle karşılaştığında ne yapılması lâzım geldiği hakkında General Fon Kress ile görüşerek kararlaştırılacak ve Karargahı- Umumiye bilgi verecek" denmekteydi. Bu emir daha önce açıklandığı üzere Almanlara karşı hoş görünmek maksadıyla verilmiş ve uyulmaması gereken bir emirdi.

Türk Ordusu süratle Bakü'ye yaklaşırken Almanya kendi müttefiği olan Osmanlı Devleti'ne karşı Sovyet Rusya ile anlaşmayı da ihmal etmedi. Bakü'yü her ne pahasına olursa olsun elde tutmak isteyen Sovyet Rusya ile Almanya arasında 27 Ağustos 1918'de Berlin'de Brest-Litovsk Antlaşmasına ek olarak bir antlaşma imzalandığı öğrenildi. Bu antlaşmaya göre:

1. Rusya, Almanya'nın Gürcistan'ı müstakil bir devlet olarak tanımasını kabul edecekti.

2. Kafkasya'da Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne bırakılmış olan üç sancağın (Kars, Ardahan, Batum) dışında her hangi bir bölgede, her hangi bir hükûmet tarafından yapılacak askerî harekâtlara Almanya hiçbir yardımda bulunmayacaktı.

3. Bu bakımdan Almanya, bir üçüncü devlet ordusunun Bakü sancağına ve ona bitişik Cevat, Şemahı ve Kuba sancaklarına girmemesi için nüfuzunu kullanacaktı.

4. Sovyet Rusya ise Bakü petrol üretimini arttırmak için elinden geleni yapacak ve bunun 1/4'ünü Almanya'ya verecekti³⁶².

Bu antlaşmaya göre Almanya himayesine aldığı Gürcistan'ın istiklâlini Sovyet Rusya'ya tasdik ettirirken Azerbaycan'ın istiklâlini hiç dikkate almadığı gibi Bakü vilayetinin Kür nehrine kadar Ruslara terkine rıza gösteriyor; Azerbaycan'ın yardımına giden Türk ordusuna yardım etmemeyi hatta bu ordunun Bakü ve ona bitişik Cevat, Şemahı ve Kuba sancaklarına girmemesi için nüfuzunu kullanmayı taahhüt

---

³⁶² Resulzade, a.g.e., s. 52.

ediyordu. Ayrıca, Bakü petrolünün dörtte birine sahip oluyordu. Bu antlaşma şüphesiz Alman diplomasisinin bir başarısıydı.

Osmanlı Hükûmeti, bu antlaşmayı sert bir üslûpla tenkit etti. Zira, adı zikredilmemekle beraber antlaşmada yer alan "üçüncü devlet" tabiri Osmanlı Devleti'ni kastediyordu. O sırada, Orta Avrupa Devletlerinin katılacağı bir konferans için İstanbul'da bulunan Azerbaycan Heyeti Başkanı Mehmed Emin Resulzade, Almanya ve tarafsız devlet elçiliklerine verdiği nota ile bu Almanya-Sovyet Rusya antlaşmasını protesto etmişti. Resulzade "Bakü'süz Azerbaycan başsız bedendir" derken, Ahmed Ağaoğlu da Almanya'nın "Azerbaycan'ı bir teneke gaza sattığını" söylemişti³⁶³.

Azerbaycan'daki Türk hareketini başından beri engellemeye çalışan ve Bakü'nün kaynaklarından faydalanma imkânlarını sağlama çabasında olan Almanlar, Tiflis'teki bir Alman taburunun Türk birlikleri yanında Bakü taarruzuna katılmasını istemektedir. Böylece zaferi paylaşmak bir şekilde Bakü'ye girmek ve petrol kaynaklarına doğrudan ulaşmak arzusundaydılar³⁶⁴.

Nuri Paşa, Almanların bu isteğinin kat'iyen kabul edilmeyeceğini, Bakü'yü zapt için Türk kuvvetlerinin yeterli olduğunu Tiflis'teki Osmanlı temsilcisi Abdülkerim Paşa'ya bildirdi. Enver Paşa da hükûmet merkezinden (İstanbul'dan) müsaade gelmedikçe, Alman taburunun Bakü muharebelerine iştirak ettirilmeyeceğini, Nuri Paşa'nın bu hususu Fon Kress'e bildirmesini emretti³⁶⁵.

Bakü'nün alınmasından sonra da Almanlarla sorunlar bitmedi. 16 Eylül 1918'de bir Alman müfrezesinin Poylu'da mazot borularını delerek Azerbaycan hükûmetine ait 2000 pud mazotu aşırması olduğu ve

---

³⁶³ Resulzade, *a.g.e.*, s. 52.

³⁶⁴ Almanların Kafkas Politikası için şu hatıraya bkz. Albay Freicher Von Der Goltz, "Harp Tarihinden Alınan Dersler 1918'de Güney Kafkasa Niçin Gittik?", *Yeni Kafkas*, Yıl : 3 Sayı: 16 (40), (Temmuz-Ağustos 1959), s. 15-17.

³⁶⁵ *Kafkas cephesi*, s. 584.

karşı koymak isteyen nöbetçilerini birlikte alarak Tiflis'e gönderdikleri Tiflis'deki Osmanlı murahhaslığına yazılmış ve askerlerin iadesi için Von Kress nezdinde teşebbüste bulunulması bildirilmişti³⁶⁶.

Nuri Paşa, 23 Eylül 1918'de Bakû'nün Osmanlı birlikleri tarafından zabtını bir türlü çekemeyen Almanların Tiflis'da propaganda içinde olduklarını ve Bakû'nün hiç olmazsa bir serbest şehir halinde bulunmasını temin için çalıştıklarını Başkomutanlığa bildirdi ve Türklerin geleceğini garanti altına alacak büyük bir sanayi şehri olan Bakû'nün kesinlikle elde bulunmasının önemine işaret etti³⁶⁷.

Bunun sonucunda Almanlar, Bakû'ye giriş için başka yollar aramaya başladılar. Gürcistan'daki Alman kuvvetleri komutanı Yarbay Goltz, Bakû'nün hiç olmazsa açık şehir ilan edilmesi propagandasını yapmaktaydı. Bu arada, Gürcistan'daki Alman karargahı, Bakû'deki Alman uyruklularını can ve mallarını korumak için Bakû'ye bir Alman taburu göndereceğini bildirdi. Almanların bu isteği de Halil ve Nuri Paşalarla, Azerbaycan hükümeti tarafından kabul edilmedi. Mutlaka Bakû'ye girmek isteyen Almanlar, Yarbay Golç'un başkanlığında bir askeri heyet göndermek istediler. Bu kez bir kaç kişiden oluşan bir heyetin gelmesine izin verildi. Buna rağmen kalabalık bir heyetle gelen Golç'un treni, Gence yakınlarında demir yolu bozularak durduruldu. Yarbay Golç beraberinde birkaç subay ve er ile 2 Ekim 1918'de Bakû'ye gelebildi. Ayrıca, Azerbaycan'da bir de Avusturya askeri heyeti vardı. Avusturya esirleriyle meşgul olan ve bir yarbay başkanlığında birkaç subay ve erden oluşan bu heyet, bir müddet sonra Bakû'den Tiflis'e gitti³⁶⁸.

---

366 ATASE Arşivi, Klasör: 3822, D: H1.

367 ATASE Arşivi, Klasör: 3822, D: H1.

368 Kafkas cephesi, s. 594-595.

E. Bakü'ye Taarruz ve Bakü'nün Alınması

1) Bakü'ye Yaklaşma ve Birinci Bakü Taarruzu

Türk birlikleri Şemahı'yı alarak Bakü'ye 70 kilometre kadar yaklaştığında Almanların, ileri harekâtın durdurulması için İstanbul'da Karargah-ı Umumî üzerine baskıları artmıştı. Bu sebeple Harbiye Nazırı Enver Paşa özel bir emirle harekâtın hızlandırılmasını talep etmişti. Bu talep üzerine harekâtına devam eden İslâm Ordusu'nun kuzey grubundan bir subay keşif kolu 26 Temmuz 1918'de Bakü'ye 40 kilometre kadar uzakta olan Postacengi köyü civarında Kaçalar köyüne kadar ilerledi. Güney Grubu da Karasu istasyonundan sonra 27 Temmuz 1918'de Hacıkabul istasyonunu işgal etti³⁶⁹.

28 Temmuz 1918 günü ileriye sürülen Türk süvari keşif kolu, biri subay dört Bolşevik askerini, bir İngiliz zırhlı ve iki adi otomobili ele geçirmişti. Bu olay İngilizlerin Bakü'ye geldikleri hükmüne yol açmıştı. Bundan dolayı İslâm Ordusu Komutanlığı, İngilizlerin Bakü'de toplanmasından ve Bakü'nün tahkiminden önce mevcut kuvvetle Bakü'yü zapt etmek istemekteydi.

Ne var ki, Bakü'nün zabtı harekâtına başlayacak olan Kafkas İslâm Ordusunun güç durumlarda kullanacak ihtiyatı yoktu. Ayrıca, Dağıstan'ı Bolşevik istilasından, Karabağ'ı Ermeni müdahalelerinden kurtarması gibi görevleri dikkate alınırsa, İslâm Ordusuna yeni kuvvet gerekiyordu. Bu sırada 5000 kadar İngiliz askerini getirmek için Enzeli'ye yedi vapurun gönderilmiş olduğu, bu vapurların iki güne kadar asker yüklü olarak gelebileceği öğrenilmişti. Bunun üzerine Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 15. Piyade Tümeninin tamamının sür'atle gönderilmesini istedi³⁷⁰.

Bu sırada, Başkomutanlık Vekaleti, İngilizlerin Bakü'ye yardımlarına mâni olmak için, Tebriz üzerinden, Enzeli'ye kuvvet gönderilmesini, buna imkân olmazsa bu maksadın temini için Küçük

369 Rüştü, a.g.e., s. 119-121; Kafkas cephesi, s. 572.

370 Rüştü, a.g.e., s. 133; Kafkas cephesi, s. 576.

Han'a subay, silâh ve cephane ile yardım yapılmasını istemişti. Ona göre, İngilizler yetişmeden Bakü'ye kesin hücum yapılması gerekliydi.

Diğer taraftan Güney Grubu 1 Ağustos 1918'de Alyat'a kadar ilerlemişti. Fakat susuzluk sebebiyle de çalışmaması Güney Grubunun daha ileriye gitmesini engellemişti³⁷¹. Buna rağmen Şark Cephesi Komutanı, Bolşeviklerin derlenip toparlanmasına ve takviye almasına fırsat vermemek için, güney grubunu beklemeden Bakü'ye doğru taarruzuna devam kararı aldı³⁷².

Güney Grubu, ancak 4 Ağustos 1918'de Puta'ya gelebildi. Güney Grubu, Azerbaycanlı Albay Habib Selimov komutasında, 26. Piyade Taburundan bir bölük, tümen istihkam bölüğü, bir süvari takımı ile iki Rus sahra topu ve zırhlı tren ile Alyat'ta kıyı gözetlemesi ve korumasındaydı³⁷³.

Kuzey Grubu ise, Kurmay Yarbay Osman Bey komutasında, sıklet merkezi sağda olmak üzere, 5 Ağustos 1918'de sabaha karşı saat 4.25'te taarruza geçti. Etkili Türk topçu ve piyade ateşleri altında mevzilerini savunma çarelerine başvuran Bolşevikler, Türk taarruzunun artan şiddet ve baskısı altında adım adım Bakü'ye çekilmeye başladı. Kuzey Grubu sağ kanat birlikleri, Bayluf hakim sırtlarını işgal etti. Cephenin orta kesiminde Bolşeviklerin Salhana'ya doğru bozgun şeklinde çekilmekte olduğu görülmekteydi. Dinlenen Bolşevik telefon konuşmalarından, Bolşeviklerin Türklerin Bakü'ye girişini önlemek için her türlü tedbirleri almakta olduğu anlaşılmaktaydı. Bakü vapur iskelesinde halk ile dolu 5-6 vapur görülmekteydi.

Türk kuvvetleri, devamlı ve şiddetli taarruzlarla Bakü etrafındaki çemberi oldukça daraltmıştı. Ne var ki, Türk topçu cephanesinin az olması, bir çok fırsatın kaçırılmasına ve zayıfın

---

371 Rüştü, a.g.e., s. 127; Kafkas cephesi, s. 573-574.

372 Kafkas cephesi, s. 575-576

373 Rüştü, a.g.e., s. 134-138; Kafkas cephesi, s. 577-578.

artmasına sebep oluyordu. Bu yüzden, şehrin varoşlarına kadar ulaşılmış olmasına rağmen inatçı Bolşevik savunması kırılmadı.

Bolşevikler, sağ kanatta bulunan 10. Kafkas Alayı cephesinde etkili topçu ateşi desteğinde karşı taarruz yapmaktaydı. Burada Bolşevik topçu ateşiyle beş makineli tüfeği tahrip edilmiş olan 10. Kafkas Alayı, ihtiyatı 38. Piyade Alayı 1. Taburunu da tamamen kullandı. Gittikçe şiddetlenen ateş desteğiyle gelişen Bolşevik karşı taarruzu karşısında 10. Kafkas Alayı sabahki mevziine çekilmek sorunda kaldı.

Aslında bu ricat Türk topçunun cephanesi kalmadığından kaynaklanmıştı. Hal böyle iken Grup Komutanı zamanında karar vererek kuvvetli ihtiyatı (3 tabur) ile duruma müdahale etmemişti. Bunun sonucu da Bolşeviklerin çok üstün ateşi altında, buldukları mevzilerde tutunmayı başaramayan 10. Kafkas Alayı ve hemen arkasından 13. Kafkas Alayı çekilmeye başladı. Ne yazık ki, 10. ve 13. Kafkas Alaylarının kayıpları oldukça fazlaydı.

Buna rağmen Bolşevikler Türk birliklerini takip edemediler. Kuzey Grubu, subayların üstün gayretleri sonunda, Eybat-Balacari demir yolu batısındaki sırtlarda mevcut tahkimatta, perişan bir halde tutunabildi. Oysa Bolşevikler, Eybat-Balacari demir yolu doğusundaki, önü dik hazırlanmış mevzide bulunmaktaydı³⁷⁴.

Rüştü'ye göre, 5 Ağustos yenilgisinin sebebi, kuvvet azlığı ile topçu cephanesinin yetersiz olmasıydı. Bu suretle etkili bir taarruz gerçekleştirilememişti. Öyle ki, dağ topu cephanesi tükendiğinden toplar geri alınmıştı. Ayrıca, Grup Komutanı iyi bir durum değerlendirmesi yapamamış ve grubun sağ kanat gerisindeki ihtiyatını kullanmamıştı³⁷⁵.

---

374 Rüştü, a.g.e., s. 139-141; Kafkas cephesi, s. 579-580.

375 Rüştü, a.g.e., s. 139-141.

Sonuçta, 4-5 Ağustos 1918 Bakü civarındaki muharebelerde 5. Kafkas Tümeni: 9 subay şehit, 19 subay yaralı, 139 er şehit, 444 er yaralı yanında toplam 547 piyade tüfeği ile üç makineli tüfek zayi etmişti³⁷⁶.

Nitekim, Kafkas İslam Ordusu Kurmaybaşkanı Nazım Bey, 6 Ağustos 1918'de Bakü karşısındaki durumu şöyle ifade etmektedir:

"İki gün susuz ve yiyeceksiz, dört saat kadar da yaya yürüyerek bu gün öğleden sonra Kobi'ye, yeni tutulacak mevziye geldim. Asker yorgun, zayıf fazla, maneviyat kırıktır. Düşman takviye almış, hareketinde intizam var ve miktarı 10.000'e yakındır. İlaşe ve sudan zahmet çekilmiyorsa da cephanesizlik er ve subay azlığı, acı sonuçlar doğuracak bir haldedir. 15. Piyade Tümeninin, kamilen ve top başına 850 mermi ile Batum-Tiflis yolu ile getirilmesini gerekli görüyorum. 5. Kafkas Tümeni mevcudunun yarısını zayıf ve hastalık nedeni ile kaybetmiştir"³⁷⁷.

Neticede Kafkas İslam Ordusu mevcut kuvvetleri (5. Kafkas Tümeni, 38. Piyade Alayı ve milisler) ile Bakü'yü zapt edemedi. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın takviye isteği üzerine Şark Ordular Grubu Komutanlığı, 9. Ordudan 107. Kafkas Alayını (1200 muharip mevcutlu ve 12 makineli tüfekli) 9 Ağustos 1918'de Karakilis'ten Bakü cephesine hareket ettirdi³⁷⁸.

2) Bakü'ye Taarruz İçin Hazırlıklar ve Kafkas İslâm Ordusunun 15. Tümenle Takviyesi

Bakü cephesini takviye için 9. Ordudan 15. Piyade Tümeni karargahıyla 56. Piyade Alayı ve 106. Kafkas Alayı, bir dağ bataryası,

---

³⁷⁶ Şark Cephesi Komutanlığı, 5 Ağustos 1918 tarihinde Bakü civarında verilmiş muharebede şehrin zaptına ramak kalmış iken başarılmasına esef etmektedir.

ATASE Arşivi, Klasör: 5309, D: 51; Rüştü, a.g.e., s. 143.

³⁷⁷ Rüştü, a.g.e., s. 145-146.

³⁷⁸ Rüştü, a.g.e., s. 148-149; Kafkas cephesi, s. 580-582.

bir 10,5'luk Skoda obüs bataryası ve bir 10,5'luk sahra obüs bataryası gönderilmişti. Bakü'ye taarruz bu birliklerin gelmesinden sonra yapılacaktı. Bu arada Kafkas İslâm Ordusu birlikleri Bakû istikametinde küçük ilerlemelerle stratejik noktaları tutmakta ve hazırlanmakta olduğu büyük taarruz için durumunu kuvvetlendirmeye çalışıyordu.

Bunun yanında Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Bakü'ye taarruz ederken askerlerinin morallerini yükseltmeyi ve maneviyatını takviyeyi de unutmuyordu. Hatta, üstün hizmet yapanlar derhal ödüllendiriliyordu. 10 Ağustos 1918'de hazırlanan, "«Bakü» denilen milyon ve milyar şehrinin kapıları önünde günlerden beri zafer kuşunun kanadını yakalamak isteyen Türk ordusuna!" hitabıyla başlayan bildirinin bir paragrafında: "Eğer siz bu yeşil denizin meşhur şehrini zapt edemez iseniz; Kafkas Türkleri ve Türkistan Müslümanlarının kalbine saplanmış olacak zehirli hançerin üzerine "Eyvah! ki Türk bize imdad edemedi!" cümlesi yazılmış olacaktır. Kafkasya feryad edecek Türkistan ağlayacaktır." denilmektedir. Diğer bir paragrafında ise "Fakat sen ey Türk askeri!.. İngilizlerin gücünü kendi zorunla Çanakkale'de kırdın. En büyük harp gemilerinin büyük güllelerine aylarca göğüs gerdin. Kutü'l-amare'de 13.000'ini esir aldın. Karşındaki Bolşeviklerin çoğunu Ermenileri belki Azerbaycan'dan, Kars'tan beri önüne katarak ta bu şehre tıktın. Türk adını bütün Çanakkale, Kutü'l-amare, Galiçya, Romanya'dan sonra Kafkasya gelecek ve Bakû şehri de yiğitlik namının bir elmas taşı olacaktır.

Al Bakü'yü!.. Vatanına bir altın armağan yap!.." şeklinde yazılmıştır³⁷⁹.

---

³⁷⁹ Bu bildiri "zahrdaki emri hiçbir ferd hariç kalmamak üzere lisan-ı münasible okumanızı ve icab eden nesayihe icra etmeniz matluptur" şeklinde kayıtlarla takım komutanlıklarına varıncaya kadar dağıtılmıştı. Bkz. **ATASE Arşivi**, Klasör: 5309, D: 51, F: 72; Üstün yararlılık gösterenlerin derhal ödüllendirilmesine örnek olarak bak. **ATASE Arşivi**, Klasör: 5309, D: 51, F. 71-2; **ATASE Arşivi**, Klasör: 5309, D: 51, F: 71-12 ve Rüştü, a.g.e., s. 165.

Bunun yanında disiplinsizlik ve ihmalkarlıklar da hoş görülüyordu. Subaylar, memurlar ve askeriye mensupları takip ediliyordu gerekli ihtarlar yapılıyordu³⁸⁰.

Bu günlerde İngiliz birlikleri de Dunsterville komutasında olarak Bakû'ye ulaşmış (17 Ağustos 1918) ve esasen savunmaya elverişli olan Bakû etrafını takviyeye başlamışlardı. Bolşevikler demir yolunun doğusunda ve Bakû'nün batı sırtlarındaki tahkimatı kuzeye uzatarak Apşeron yarımadasını batıya karşı savunmak için düz bir savunma hattı kurmaya çalışıyordu. Kafkas İslâm Ordusu da hem bu tahkimata engel olmak hem de Bolşevikleri kuzey ve kuzey doğudan işgal etmek üzere Apşeron yarımadasının doğu ve kuzeyindeki Müslüman köylerinde teşkilât yaparak Surahani, Sabuncu, Balahani, Binegadi taraflarında cephe teşkiliyle Bolşevikleri tazyike başladı.

İngilizlerle birlikte Bolşevik ve Menşevik Ermeniler Bakû etrafında inatla savunma yapmaktaydı. Enzeli (Pehlevi)'den veya kuzeyden Petrovsk'tan takviye almakta olmaları kuvvetle muhtemeldi. Kritik bir duruma düşmüş olan Bakû'de bankalarındaki ve diğer devlet binalarındaki paralar, kıymetli evrak, malzeme ve eşyalar gemilere yüklenmekteydi³⁸¹.

Diğer taraftan, İslâm Ordusu Komutanlığı, Bakû batı cephesi şehre çok yakın olduğundan hücum cephesi olarak burasını uygun görüyordu. Her ne kadar 5 Ağustos taarruzuyla Bolşeviklerin dikkati bu cepheye çekilmişse de Bolşeviklerle İslâm Ordusunu ayıran demir yolu vadisinin yamaçlarının pek sarp bulunmasından burası taarruza pek müsait değildi. Arazinin bu özelliğine tahkimat ilâve edildiği takdirde bu cepheden yapılabilecek taarruzun başarıyla sonuçlanması ihtimali şüpheli bulunuyordu. Bu sebeple burada tahkimat yaptırmaktan vazgeçirmek için Bolşeviklerin dikkatini çekecek şekilde Balacari ve Bakû'nün kuzey cephesinde İslâm Ordusu tarafından faaliyete

---

³⁸⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 5309, D: 51, F: 71-9.

³⁸¹ Rüştü, a.g.e., s. 133.

geçilmişti. Türk ordusunun girişimleri gerekli etkiyi göstermiş ve Bolşevikler, Balacari istasyonu kuzeyindeki Yanardağ ve daha doğudaki Binagadi sırtlarında ve Balacari istasyonu civarı ile güneydeki sırtlara önem vermeye başlamıştı³⁸².

Yanardağ sırtları Bolşevik cephesinin de en önemli noktasını olduğundan fazla tahkim edilmekteydi. Kafkas İslâm Ordusu, Bakü'ye taarruz ederken sol yanını tehdid edecek olan bu sırtların tahkim edilmesini önlemek amacıyla, 24 Ağustos 1918 günü sabahı üstün kuvvetlerle Yanardağ ve 31 Ağustos'ta da Binagadi mevzilerini hızlı ve şiddetli bir hareketle kuşattı. Buralarını tahkim etmeye çalışan Bolşevik kuvvetini tamamen imha etti. 30 Ağustos 1918 muharebesinde Bolşeviklerden önemli miktarda silâh ve cephane ele geçirildiği gibi, 54 İngiliz neferi, 3'ü Rus, biri doktor olmak üzere 2 İngiliz subay esir edilmişti³⁸³. Bu başarılar Türk askerlerinin moralini yükseltmiş ve Bolşeviklerin maneviyatını sarsmıştı³⁸⁴.

İngiliz kuvvetlerinin Bakü'ye gelerek Türk ordusuna karşı savunma tedbirleri almaya başlaması bu cephede yeni bir durum ortaya çıkarmıştı. Bolşeviklerle anlaşılan Almanya Bakü'yü Rus Bolşevik hükûmetine bırakarak Türk ileri harekâtına engel olmaya çalışmaktaydı. Halbuki şimdi Türk kuvvetlerinin karşısında Bolşevikler değil İngilizler vardı. Bolşevik Sovyet Hükûmeti'nin kendisine terk edilen Bakü'yü İngilizlerden alarak oradaki kaynaklardan istifade etmesine yetecek kuvvetleri yoktu. İngilizler Bakü'de daha bir müddet bırakılırsa buraya iyice yerleşeceklerdi. İngilizlerin Bakü'de durumunu kuvvetlendirdikten sonra Azerbaycan'ın çoğunu Ermenilere vererek kuvvetli bir Ermenilik vücuda getirmeleri, bununla gerek Türklerin Kafkas ve İran girişimlerini gerekse Gürcü bağımsız hükûmetini tehdide çalışacakları şüphesizdi. Bu Almanların da yararına olamazdı. İngilizlerin Bakü'ye gelmesi Amanların Türk

---

382 ATASE Arşivi, Klasör: 5309, D: 51, Fihrist: 70.

383 ATASE Arşivi, Klasör: 3822, D: H1.

384 ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4.

ilerleyişine muhalefetini azalttı. Bundan sonra Almanlar Türklere engel olmak yerine zafere ortak olmak için çaba harcadılar³⁸⁵.

Türk ordusu ise 1-10 Eylül 1918 tarihleri arasında yaptığı küçük ama şiddetli taarruzlarla Bakü etrafındaki çemberi daraltmış ve bazı stratejik tepeleri ele geçirmişti. Askerlerinin kahramanca savaşından ve bir düşman uçağını düşürmesinden memnun olan Şark Cephesi Komutanı Miralay Mürsel Bey, 5. Kafkas Tümenine yayınladığı emrinde, er meydanlarında bahadırılık gösterenlerin sayılarının çoğalmasının Tümenin millet nazarında mazhariyet kazanmasına, harb tarihini "şan ve şerefle tezyîn" ederek mensubları için "fahır-ı güzide" olmasına imkân vereceğini duyurmakta idi³⁸⁶. Türk askerinde Bakü'nün alınması için tam bir kararlılık vardı.

Eylül'ün on ikinci günü başlaması plânlanan Bakü taarruzunda Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa da bizzat bulunacaktı³⁸⁷. Kafkas İslâm Ordusu Komutanı Ferik Nuri Paşa, Bakü hareketini daha yakından idare etmek üzere, 8 Eylül 1918 akşamı Gence'den trenle cepheye hareket etti. Bir yandan son taarruz hazırlıkları yapılırken diğer yandan da takviye için gönderilen 15. Tümenin cepheye bir an önce ulaştırılması için çalışılmıştı. Albay Süleyman İzzet Bey komutasındaki 15. Tümenin kudretli cebel bataryasından başka bütün birlikleri cepheye nakledilmişti. Nakledilen 15. Tümenin toplam mevcudu 191 subay, 5541 nefer, 1348 binek ve koşum, 170 katana, 276 öküzden ibaretti. 15. Tümen, Şark Cephesi Komutanlığı emrine verildi. 5. Tümen birliklerine ise Miralay Cemil Cahid Bey komutan tayin edildi. Şark Cephesine ise Mürsel Paşa komuta edecekti³⁸⁸. Böylece Bakü'ye kesin taarruz için yapılacak hazırlıklar 11 Eylül 1918 akşamına kadar tamamlanacaktı.

---

385 **Kafkas Cephesi**, s. 583-584.

386 **ATASE Arşivi**, Klasör: 5309, D: 51, F: 71-12.

387 **ATASE Arşivi**, Klasör: 3820, D: 11, F: 7.1.

388 **ATASE Arşivi**, Klasör: 3822, D: H1; İzzet, a.g.e., 25, 29; Rüştü, a.g.e., s. 190.

Kafkas İslam Ordusunun 10 Eylül 1918'de Kuruluşu şöyleydi: Ordu Komutanı, Fahri Ferik Nuri Paşa; Kurmay Başkanı, Kurmay Yarbay Nazım Bey'di.

5. Tümen, Mirliva Mürsel Paşa komutasında 9., 10., 13. ve 56. Piyade alaylarıyla, dokuz batarya halinde 33 toplu topçu alayı ve tümen bağlı birliklerinden ibaretti.

15. Tümen, Albay Süleyman İzzet Bey komutasında, 38. ve 107. Piyade Alayları, Müretteb süvari alayı ve Diki divizya ve Lezgi süvari alayları (Zihni Bey ve Tefik Bey müfrezeleri) milis taburları ve dört batarya halinde 12 toplu bir topçu alayı ile tümen bağlı birliklerinden oluşmaktaydı.

Güney Grubu, Azerbaycan teşkilâtından 4. Piyade alayının 1. ve 2. Taburları, iki süvari bölüğü, Azerbaycan süvarilerinden bir bölük, iki krup dağ ve iki Rus sahra topundan meydana geliyordu³⁸⁹.

Bakü taarruzu için hazırlanan Kafkas İslâm Ordusu'nun emrinde yaklaşık 8.000 Osmanlı askeri ile 6.000-7.000 civarında Azerbaycan milis kuvveti toplandı³⁹⁰.

Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa, Bakü'ye taarruzda bütün Bakü cephesine bizzat Nuri Paşa'nın komuta etmesini istemekteydi. Şark cephesi komutanlığına Mürsel Paşa devam edecek, Albay Cemil Cahit Bey 5. Kafkas Tümeni komutanlığını üstlenecekti. 15. Piyade Tümeni komutanı Albay Süleyman İzzet Bey'di. Şark Ordular Grubu, Kafkas İslâm ordusu ve 5. Kafkas Tümeni karargahları Gözdek'te 15. Piyade Tümeni karargahı Binegadi'deydi³⁹¹.

Çeşitli kaynaklardan Bakü'ye gelmiş bulunan İngiliz askerinin 900 kadar olduğu, Ermeni birliklerinde firarların çoğaldığı ve

³⁸⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 3822, Dosya: H1; Rüştü, a.g.e., s. 192.

³⁹⁰ Allen ve Muratoff, a.g.e., s. 494.

³⁹¹ Rüştü, a.g.e., s. 184, 189, 191; Kafkas cephesi, s. 586.

karşılarında "Osmanlı askeri" görmek şartıyla teslim olmak istedikleri, fakat, Rus ve İngilizlerin buna mâni oldukları öğrenilmişti. Ermeni ve İngiliz kuvvetlerinin çoğu Eybat-Balacari-Balahani cephelerinde büyük süvari birlikleri ise Zih'taydı. Bundan başka, Petrovsk'da bulunan Biçerahov kuvvetlerinden çoğu Rus olmak üzere 500 kadar asker, 9 Eylül 1918'de, deniz yolu ile Bakü'ye gelmişti³⁹². Bu durumda Bakü'yü savunacak kuvvetlerin sayısının 10.000 civarında olduğu anlaşılıyordu³⁹³.

3) Bakü'nün Taarruzla Alınması

12 Eylül 1918 tarihine kadar 15. Tümenin 56. Alayı ile 36. Tümenin 107. Alayı da gelmiş ve cephane noksanları da mümkün mertebe tamamlanmıştı. İslâm Ordusu Komutanlığı Bakü şehrini zapt için esas taarruzu batıdan yapmayı plânlamıştı. Fakat 13 Eylül'de bu plânı sezdirmemek ve Bakü'ye kuzeyden taarruz edileceği fikrini vermek maksadıyla Türk birlikleri hemen tamamen Yanardağ ve Binagadi bölgelerinde toplanmıştı. Bakü'da kalkan keşif uçakları bu durumu tesbit etmişlerdi. 13/14 Eylül gecesi 38. Alay ve Azerbaycan gönüllüleri, 15. Tümen Komutanının emrinde olarak, kuzey cephesinde bırakıldı. Diğer kuvvetler yani 15. Tümenin 56. Alayıyla 5. Tümen alayları ve 36. Tümenin 107. Alayı şehrin batısındaki demir yolu vadisine birleşen vadiler içinde toplandılar³⁹⁴. Yine hakiki taarruzun kuzeyden yapılacağı hissini vermek amacıyla, kuzey koluna, fazla cephane sarf ederek Bolşevik ihtiyatlarını üzerine çekmesi vazifesi verilmişti. Bakü'nün batı cephesine karşı toplanılan kuvvetlerle de silâh kullanmadan yalnız bomba ve süngü hücumuyla baskın yapılarak kademeli siperlerle tahkim edilmiş olan Bakü savunma mevzii işgal edilecekti³⁹⁵.

---

392 Rüşti, a.g.e., s.194.

393 ATASE Arşivi, Klasör: 3819, D: 6, F: 63.3.

394 ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4.

395 ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.8.

Batı cephesinde, 5. Kafkas Tümeni saat 01.00'de harekâta başladı. Şabani-Bakü yolu güneyinden 9. Kafkas Alayı, kuzeyinden de 56. Piyade Alayı Eybat-Balacari demiryoluna doğru ilerledi. Bakü cephesini yarmakla görevli bu alaylar, baskınla saat 03.30'da Bakü savunma hattının ilk mevzilerine girdi. 5. Tümenin sağ tarafı ile deniz arasındaki boşluğu doldurmak üzere 9. Alaydan kuvvetli bir keşif kolu çıkarıldı. 9. Alayın sağ tarafının gerisindeki 13. Kafkas Alayı ve bu alay refakatindeki toplar ileriye alındı. Bu sırada 56. Alay 06.00'ya kadar ikinci savunma hattını da tamamen ele geçirmişti. İhtiyattaki 10. Alayın gerektiğinde 56. Alayın sol tarafında savaşa sokulabilmesi için 106. Kafkas Alayı da 5. Kafkas Tümen Komutanı emrine verilmişti. Düşmanın 9. Alayın sağ tarafına karşı taarruza geçmesi üzerine 13. Alaya 9. Alayı sağ taraftan himaye etmesi topçunun da buraya ateş açması emri verildi. 5. Tümenin piyade birlikleri maşatlığın batısındaki sırtlara ve salhanenin bulunduğu sırtlara ulaştığından, topların da mümkün mertebe ileriye alınması ve piyadeye yakın topçu desteği sağlanmasına çalışılmıştı. Elde bulunan iki obüs bataryası uzun menzilleri sayesinde Bolşeviklerin dayanak noktalarını, salhane ve Salyanski kışlasını etkili bir ateş altına almıştı. Sonunda 13. ve 9. Alay birlikleri maşatlık kuzeyinde, 56. Alay ise Volçivorata ile Baylof arasındaki Bolşevikleri Bayl tepesine çekilmeye mecbur etti ve Bakü'ye hakim sırtlara yerleşti. Düşmanın panik içinde ve şehri savunmaktan ümit keşmiş olduğunun alametleri görülmeye başlamıştı.

5. Kafkas Tümeni topçusunun çoğu ile mevzi değiştirilerek ileriye, demir yolu doğusuna yanaşmakta olması ve yol durumu nedeni ile dağ ve sahra obüslerinin ileriye alınamaması, etkili topçu ateş desteğini azaltmış ve sabahtan beri çok parlak bir şekilde gelişmekte olan taarruz, saat 14.00'te, Bakü'nün iki kilometre yakınında durmuştu³⁹⁶.

---

³⁹⁶ Rüştü, a.g.e., s. 202-206.

14 Eylül 1918 akşamı 5. Kafkas Tümeni, sağdan itibaren 13, 9, 56 ve 10. alayları ile, Maşatlık-Salhane-Kırmızı Kışla-Beyaz Kışla hattındaydı. 10. Kafkas Alayından iki, diğer alaylardan birer tabur, alayların gerisinde ihtiyattaydı. 106. Kafkas Alayının bir taburu tümenin sağ gerisinde, diğer taburu Şabani batısında tümen ihtiyatındaydı. Bu gün Bolşevikler, 5. Kafkas Tümenine karşı inatçı bir savunma muharebesi vermiş, zaman zaman yaptığı karşı taarruzlar geri atılmıştır. Şehir dışındaki kışlalarda mevzilenen ve Türk birliklerine zayıf verdiren Bolşevik makineli tüfekleri, obüs bataryalarının ateşi ile susturulmuş ve Bolşevikler bu kışlalardan geri atılmıştı³⁹⁷.

Batı cephesine paralel olarak, 15. Piyade Tümeni cephesinde de, 13-14 Eylül 1918 gece yarısından itibaren, kırkar kişilik güçlü keşif kollarının Bolşevik mevzilerine yaklaşması ile taraflar arasında piyade muharebesi başladı ve Bolşeviklerin dikkati bu cepheye çekildi. Saat 04.00'te şiddetli bir topçu ateş desteğinde 38. Piyade Alayı taarruza başladı. Sonraları esirlerden öğrenildiğine göre 38. Piyade Alayı cephesinde 800 Ermeni, 700 Rus, 100 İngiliz eri ile 16 makineli tüfek ve ikisi uzun menzilli olmak üzere 12 top vardı.

Düşman Balacari köyünü çok kuvvetli tahkim etmişti. 38. Piyade Alayı hazırlanmış mevzilerine 500-600 metre yaklaşmışken, sol yanından Bolşeviklerin çok etkili makineli tüfek ateşine uğradı. 15. Piyade Tümen Komutanı, 38. Piyade Alayına yan ateşi ile etki yapan bu makineli tüfek ateşini topçusuyla susturamadı. 5. Kafkas Piyade Tümeninin sol kanat birliklerinden de bir yardım görmedi. Kafkas İslam Ordusu ihtiyatındaki 107. Kafkas alayını, öğleden sonra iki tümen arasındaki boşluğa, Hacıhasan köyü üzerinden Balacari'ye gönderdi ise de, iki tümen arasına yerleşen Bolşeviklerin ateşi karşısında, 107. Kafkas alayı çekilmek zorunda kaldı.

---

³⁹⁷ Kafkas cephesi, s. 587.

15. Tümen topçusu ateşlerinin Balacari üzerinde toplanması ve tümen ve alay komutanı ile subayların 1. hatta erleri teşcii ile tekrar taarruza kalkan 38. piyade alayı, saat 15.00'te Balacari tahkimli sırtlarını zapt etti. Saat 19.00'da 38. Piyade alayı, Bakü'nün bir kilometre kuzeyindeki Ermenikent'e hakim sırtlara kadar ilerlemeyi başardı. Saat 19.00'da 107. Kafkas Alay da, 38. piyade alayı sağında cepheye girmişti. Bur arada Maştağı (Tevfik Bey) müfrezesi Sabuncu istasyonunu ele geçirdi. Zihni Bey müfrezesi, beş top ile desteklenen 100 kadar süvari ve miktarı tam belirlenemeyen piyadeden oluşan Bolşeviklere Gousan'dan taarruzla Ahmetli istikametinde ilerledi³⁹⁸.

Her iki kol, görevini başarıyla yerine getirmiş ve gün doğmadan önce Bakü'ye hakim olan batı sırtları tamamen Türk birliklerinin eline geçmişti. Bu harekette asıl Türk hücum kolu pek az kayıpla hedefine ulaştığı halde kuzey kolu Bolşeviklerin büyük kısmını üzerine çektiğinden fazla kayba uğramıştı. Buna rağmen 14 Eylül akşamına kadar Bakü'nün kuzey batısındaki mevziler, Bolşeviklerden temizlenmişti. Bol makineli tüfek ve zırhlı otomobillere sahip bulunan Bolşeviklerle sokak muharebesi yapıldığı takdirde fazla kayıp verileceği dikkate alınarak gece şehir dışında geçirilmiş ve yalnız topçu ateşi ile Bolşeviklerin bindirme iskeleleri ve dayanak noktaları döğölmekle yetinilmişti. 14 Eylül günü yapılan muharebede 13. Kafkas Alayı üç, 56. Piyade Alayı beş makineli tüfek ele geçirmişti³⁹⁹.

Bütün bu gelişmelerden sonra Bakü'nün zaptı için, 15 Eylül sabahı bir topçu hazırlık ateşini takiben taarruz edileceğine ait Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının emri, 14 Eylül 1918 saat 20.30'da alındı⁴⁰⁰.

³⁹⁸ İzzet, a.g.e., s. 40-42; Kafkas cephesi, s. 588.

³⁹⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.8.

⁴⁰⁰ İzzet, a.g.e., s. 44; Rüştü, a.g.e., s. 209.

5. Kafkas Tümeni cephesinde 15 Eylül günü saat 05.30'da topçu hazırlık ateşi devam ederken sıklet merkezi 56. Piyade Alayı cephesinde olmak üzere ilerlemeye başladı. 13. ve 9. Kafkas Alayları ile 56. Piyade Alayı Bakü kenarına varmıştı. Bakü vapur iskelesinde vapur bekleyen Bolşevik askeri topluluğu Türk topçuları tarafından ateş altına alındı. Şehirde yangınlar çoğalmakta, özellikle akaryakıt tankları yakılmaktaydı⁴⁰¹.

15. Piyade Tümeni cephesinde: 38. Piyade Alayı 15 Eylül 1918 saat 05.20'de taarruza başladı. İlerlemeyi hızlandırmak için tümen komutanı 1. hat birlikleri arasındaydı. 38. alay sağında 107. Kafkas alayı taarruz etmekteydi⁴⁰².

38. Piyade Alayı saat 06.25'te kısa bir çarpışma sonunda Ermeni köyü işgal ile bir kısım esir, iki uzun menzilli sekiz sahra ile iki dağ topu ve iki uçak ele geçirdi. Düşman perişan bir halde Bakü'ye kaçmakta ve hatta bu Bolşevik birlikleri, şaşkınlıklarından birbirlerine ateş etmekte, süngü hücumu bile yapmaktaydılar. Saat 08.30'da 38. piyade alayı Bakü'nün doğu kısmı, Karaşehir (Çernigorod)'e hakim kuzey sırtları işgal ile şehre ateş etmekteydi. Ahmetli taraflarından, Zihni Bey müfrezesinden milis kuvvetleri karşısındaki çoğu Ermeni olan piyade ve süvariler, Bakü'ye kaçarak şehrin kenar evlerinde muharebeye devam etmekteydi⁴⁰³.

İran bayrağı taşıyan bir otomobil içinde İran'ın Bakü Konsolosu ile birlikte saat 10.30'da 13. Alay Komutanına gelen Bakü cephesi Ermeni komutanı, Bakü şehrinde kalan Bolşevik kuvvetlerinin teslim şeklini kararlaştırmak üzere İran, Amerika, İsveç, Danimarka konsolosları ile İngiliz komutanından ve Bakü hükümet delegelerinden oluşan bir heyetin 5. Kafkas Tümeni komutanının yanına gelmesine izin verilmesi isteğinde bulundular. İstekleri kabul edildi. 5. Kafkas

---

401 Rüştü, a.g.e., s. 211.

402 Kafkas cephesi, s. 589.

403 İzzet, a.g.e., s. 44 ve 45.

Tümeni Kurmaybaşkanı Rüştü Bey, yanında İran konsolosu olduğu halde, yukarıda adı geçen delegeleri getirmek üzere Bakü'ye gönderildi⁴⁰⁴.

38. piyade alayı Bakü'ye taarruza devam etmekte iken, İran konsolosu ve Bakü cephe komutanı ile Bakü'ye girilerek konsoloslar ve şehir belediye üyeleri Bakü kenarındaki 5. Kafkas Tümeni karargahına getirildi. Bu sırada 15. Piyade Tümen Komutanına Bakü delegeleri ile işgal şartları kararlaştırılmakta olduğundan ateş kesilmesi bildirildi. Bakü içinde sokak muharebesi bütün şiddeti ile devam etmekte olduğundan kısa zamanda sonuç almak çok önemliydi. Sonunda Bakü'dan gelen delegelerle şu hususlarda anlaşma yapıldı:

- Kayıtsız ve şartsız derhal Bakü'nün teslimi,
- Mevcut düşman askerlerinin teslimi,
- Top ve silahlarla devlet malı eşya ve binaların teslimi,
- Nargin adasındaki Türk, Alman ve Avusturya esirlerinin teslimi,
- Silah depolarının, erzakın, otomobil ve kamyonlarla zırhlı otomobillerin, tayyarelerin ve bütün malzemenin teslimi.

Ahalinin can ve mallarını emniyet altında olduğu, kimseye bir kötülük yapılmayacağı konusunda hazırlanmış beyannameler halka dağıtılmak üzere delegelere verilerek Bakü'ye gönderildi⁴⁰⁵.

5. Tümenin kışlalardan 15. Tümen de bulunduğu istikametten şehre doğru ilerleyecektir. Yağmaya meydan vermemek için 15. Tümenin emrinde bulunan milisler şehre sokulmayacaktır⁴⁰⁶.

---

404 Rüştü,a.g.e., s. 212.

405 Rüştü,a.g.e., s. 213; İzzet,a.g.e., s. 46, 47; Kafkas cephesi, s. 590-591.

406 ATASE Arşivi, Klasör: 3822, D: H1.

15 Eylül 1918 saat 09.00'da Bakü'ye girmeye muvaffak olan, Binbaşı Fehmi Bey komutasındaki, 56. Piyade Alayı övgüye değer kahramanlık göstermiştir. Eylül'ün 15. günü öğleden sonra evvela 56. Alay şehre dahil olarak mühim noktalar işgal edilmiş ve şehirde çok miktarda harp ganimeti ele geçmişti⁴⁰⁷.

Bakü delegeleri ile anlaşma yapıldığı halde, 15. Piyade Tümeni cephesinde 38. Piyade Alayı karşısındaki Bolşevikler ateş kesmedi. Şiddetli sokak muharebesi devam ederken, dört Ermeni delegesi saat 14.30'da 38. Piyade Alayına müracaatla saat 16.00'da Bakü'nün teslim edileceğini bildirdi. 38. Piyade Alayı saat 15.00'de Bakü'nün Kardeşehir kısmına girerken halk, 38. Piyade Alayını ellerinde beyaz bayraklarla karşıladı. Şehrin hakim kısımlarını tutan 38. Piyade alayı ilk anda 800 tüfek ve 6 makineli tüfek topladı ve 2 subayla 80 er esir aldı. Aylardan beri devam eden kanlı ve çetin muharebelerin son kısmını teşkil eden 36 saatlik şiddetli muharebeden sonra Bakü zapt edildi. Hacıkabul'da bulunan Güney Grubu komutanı Albay Cemil Cahit Bey, Bakü mevki komutanlığına atandı. Bakü'de asayiş ve güveni sağlama görevi 56. Piyade Alayına, Kardeşehir (Çernigorod)'i muhafaza görevi ise 38. piyade alayına verildi.

Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 16 Eylül 1918 saat 10.00'da Bakü'ye girmeden evvel kahraman 5. Kafkas ve 15. Piyade Tümenlerini denetlediler ve tümenler bir geçit resmi yaptılar⁴⁰⁸.

Bakü'nün işgalinde 17 Ermeni, 9 Rus ve 10 Gürcü subayı ile 1151 Ermeni, 383 Rus, 4 İngiliz ve muhtelif milletlerden 113 er esir alındı. Bakü'de bulunan yaklaşık 5.000-6.000 piyade, 100 makineli tüfek ve 20 toptan oluşan Ermeni, Rus ve İngiliz kuvveti vapurlarla 14-15 Eylül gecesi Bakü'den çekilmişti. Rus ve Ermenilerden oluşan

---

⁴⁰⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 3823, D: 22, F: 7.8.

⁴⁰⁸ Rüştü,a.g.e., s. 214-216; İzzet,a.g.e., s. 47-49; Kafkas cephesi, s. 591.

kuvvetler, vapurlarla Derbent ve Petrovsk'a çekildiler. Buraları işgali altında bulunduran Biçerahov'un emrine girdiler.

Türk alemine açılmaya çalışan Osmanlı Türklüğünün önünü kesmek, onların Kafkasya ve Türkistan'a yürüyüşünü durdurmak maksadıyla gönderilen General Dunsterville komutasındaki İngiliz askerleri de İngilizler geldikleri yer olan İran'ın Enzeli limanına geri döndüler. Türk silâhlarına karşı daha fazla dayanamayacağını anladıktan sonra geri kalan askerini Bakü limanında daima hazır bulundurduğu gemilere bindirerek geri çekilmişti. Bu mağlubiyet üzerine görevden alınan General Dunsterville⁴⁰⁹'nin yerine General W.M. Thomson Kuzey İran'daki İngiliz kuvvetleri komutanlığına atandı. İngilizlerin Bakü'yü ele geçirmek istemelerinin amacı, Azerbaycan'ın zengin petrollerine el koymak, Kafkasya ve Türkistan Türklerinin uyanmalarına, iş ve güç birliği yapmalarına mani olmak, Afganistan ve Hindistan'daki İngiliz varlığının güven içinde devamını sağlamaktı⁴¹⁰.

Son Bakü taarruzuna katılan 5. Kafkas ve 15. Piyade Tümenlerinin toplam zayıtı, şehit ve yaralı 800-1000 kadardır. Bakü şehrinde yanmış birkaç gaz deposundan başka hemen hemen hiç tahribat yoktur. Başlangıçtan beri bu bölgede hareket yapan 5. Kafkas Tümeninin toplam zayıtı 30 subay ile 100 erbaş ve erdir⁴¹¹.

"Bakü'nün avn-ı Hakk'la 36 saatlik bir muharebeyi müteakib 15 Eylül 1918 sabahı saat 9.00 alındığı Başkomutanlık Kurmay Başkanlığına, 3. ve 9. Ordulara bildirilmiştir⁴¹².

---

409 Bakü'de Bolşevik Ermeni ve Ruslarla birlikte Türklere karşı savaşan İngiliz kuvvetlerinin harekâtı hakkında geniş bilgi için bkz. Major-General L.C. Dunsterville, **The Adventures of Dunsterforce**, London 1920.

410 "The War Cabinet", **Parliamentary Papers**, Vol. XXX, London, 1919. s. 550-551.

411 **ATASE Arşivi**, Klasör: 3822, D: H1; Rüşü, a.g.e., s. 216; İzzet, a.g.e., s. 48.

412 **ATASE Arşivi**, Klasör: 3822, D: H1; Bu sevinçli haberi alan Harbiye Nazırı Enver Paşa, o sırada İstanbul'da bulunan Mehmed Emin Resulzade'ye telefonla bildirmişti: "Emin Bey, Bakü alındı!", bu hususta bkz. Resulzade, a.g.e., s. 51.

Bakü'nün zaptı sırasında Türk askeri düzeni sağlayıncaya kadar, 31 Mart 1918 tarihinde Ermeniler ve Bolşevikler tarafından yapılmış olan katliamın tesiriyle Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında çarpışma başlamıştı. Fakat, asayişin temin için ordunun aldığı şiddetli tedbirler neticesinde kısa sürede sükûnet temin edildi⁴¹³.

Böylece o zamanki Türk Dünyasının hem ilim ve irfan hem de ticaret ve sanayi bakımından önemli bir merkezi durumunda olan Bakü 15 Eylül 1918'de Anadolu ve Azerbaycan mehmetçiklerinin eliyle kurtarılarak Azerbaycan Cumhuriyeti'ne teslim edildi. Azerbaycan Hükûmeti Gence'den esas başkentine taşındı. Mutlu bir tesadüfle Kurban Bayramına rastladığından Türklük çifte bayram kutluyordu. İstiklâlini ilân ve korumaya azmetmiş Azerbaycan Türkleri Osmanlı kardeşlerinin yardımıyla aziz vatanlarını gaddar Bolşeviklerden temizlemek için aylardan beri kanlarını ve canlarını vermekten geri durmadılar.

F. Mondros Mütarekesinin İmzalanması ve Osmanlı Kuvvetlerinin Kafkasya'dan Çekilmeleri

Bakü'nün kurtarılmasından sonra karargâhını burada kuran Kafkas İslâm Ordusunun vazifesi henüz sona ermiş değildi. Karabağ'da ve Dağıstan'da halk onu dört gözle bekliyordu. Bu bakımdan vakit geçirmeden buralara da yeterli kuvvet sevk edilerek harekâta devam edildi.

Dağıstan'da harekâta başlayan Süleyman İzzet Bey komutasındaki 15. Tümen 6 Ekim 1918'de Derbend'i aldı. Burada Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti ile imzaladığı Batum antlaşmasına uygun olarak, daha önce sevk ettiği kuvvetlerle birlikte Kuzey Kafkasya Komutanı olarak atanan Yusuf İzzet Paşa'nın emrine girdi. Yusuf İzzet Paşa 11 Mayıs 1918'de istiklâlini ilân etmiş olan Kuzey Kafkasya Hükûmeti nezdinde "Osmanlı Askerî ve Siyasî

---

⁴¹³ ATASE Arşivi, Klasör: 3822, D: H1.

Temsilcisi" sıfatını da taşımaktaydı. İzzet Paşa'nın Derbend'e gelmesi ve kumandayı teslim almasından sonra Kuzey Kafkasya'da bulunan Osmanlı kuvvetleri idarî bakımdan Kafkas İslâm Ordusundan ayrıldı.

Yusuf İzzet Paşa, emrindeki Osmanlı ve Kuzey Kafkasyalı yerli kuvvetlerle Albay Biçerahov kuvvetlerine karşı savaşıyordu. Rusya İhtilâli sırasında Kuzey İran'da bulunan Kozak kuvvetlerini İngilizlerden temin ettiği silâhlarla teçhiz etmiş ve Azerbaycan'da Bakü üzerine yürüyen Türk ordusuna karşı bir müddet çarpışmıştı. Ancak burada ağır kayıp vermesi ve Bakü Bolşevikleri ile anlaşmazlığa düşmesi üzerine kuvvetleriyle Dağıstan'a çekilmişti. Dağıstan'daki Bolşevik kuvvetlerini de emrine almasını bilen bu Menşevik Albay Biçerahov, 15 Eylül 1918'de Bakü'den kaçan çok sayıdaki Ermeni kuvvetlerinin de emrine girmesinden sonra, daha da kuvvetlenmişti. Çarlık yanlısı ve İngilizlerin sadık dostu Albay Biçerahov'un bir müddet sonra Bakü üzerine yürüyeceği kesindi. Hem Azerbaycan üzerinde önemli bir tehdit oluşturan hem de dost Kuzey Kafkasya'ya topraklarını işgal etmiş olan Biçerahov kuvvetleri mutlaka yenilmeliydi.

Öte yandan diğer cephelerin kritik bir duruma girmesi üzerine Başkumandanlık 15. fırkanın İstanbul'a nakledilmesini emretmiş bulunuyordu. Böyle bir zamanda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da iki fırka birden bulundurması mümkün değildi. İslâm Ordusu Kumandanlığı 8 Ekim 1918'de gönderdiği bir emirle 15. fırkanın Batum'a nakledileceğini Derbent'in kuzeyindeki cepheyi 107. Alayın 3. Taburu ile 42. Süvari bölüğü ve bir Krup cebel takımından meydana gelecek ve "Derbent Müfrezesi" adı verilen bir kuvvete bırakılması bildirilmişti. Fakat buradaki düşmanın kuvvetli ve Derbend'i almaya kararlı olması yüzünden bu emrin Petrovsk'un da alınması ve düşmanın mağlup edilmesine kadar ertelenmesi kararlaştırılmıştı.

Daha 1918 Ekim ayı başında büyük harbin sonunun yaklaştığı iyice belli olmuştu. Kafkasya meselelerine özel bir önem veren Enver

Paşa, Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'yı 3 Ekim 1918 tarihinde uyarıyor ve "Almanya da dâhil olduğu hâlde yakında barış müzâkerelerine başlanmasının muhtemel olduğu, barış müzâkerelerinde milliyet esaslarına göre hak iddia edilmek lüzûmu hasebiyle Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki vaziyetinin kuvvetli olması ve bilhassa Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükûmetlerinin takviye edilmeleri gerektiğini" bildiriyordu⁴¹⁴. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa istiklâllerini ilân etmiş olan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın ileride konfederasyon şeklinde birleşebileceğini ve hatta İran Azerbaycanı'nın da katılmasıyla Kafkasya'da büyük bir İslâm devleti kurulabileceğini düşünmüştü. Enver Paşa, 13.10.1918'de Bakû'deki İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya gönderdiği ve bir sureti Kuzey Kafkasya Kumandanı İzzet Paşa'ya da gönderilen telgrafında: "Siyasî vaziyet Osmanlı hükûmeti için müsait olmayan bir şekil aldığından Kafkas Devletlerinin istiklâllerinde İtilâf Hükûmetlerinin pek ziyade müşkülât gösterecekleri malûmdur" diyor ve "Kafkasya devletlerinin istiklâlleri için İtilâf devletlerinin gösterecekleri zorluklara karşı Kafkas Müslümanlarının birlik halinde çalışmalarını" tavsiye ediyordu. "Azerbaycan Hükûmeti ve Kuzey Kafkas Hükûmeti'nin ayrı ayrı zayıf kalmamaları için ya birleşerek "Doğu Kafkas Hükûmeti" adı ile bir İslâm hükûmeti vücûda getirmelerini ya da konfederasyon şeklinde aralarında derhal bir anlaşma yapmalarını pek elzem gördüğünü" yazıyordu⁴¹⁵. Fakat böyle bir birleşmenin sağlanması için gerekli şartlar ve ortam meydana getirilemediğinden bu fikirlerin gerçekleştirilmesi hiçbir zaman mümkün olmadı. Uzun yıllar devam eden Rus idaresi zamanında körüklenen ayrılıkların kısa zamanda ortadan kaldırılması mümkün değildi. O günün şartları Azerbaycan ile

---

⁴¹⁴ Kaymakam Mehmed Tevfik [Bıyıklıoğlu], "Şimalî Kafkas Muharebeleri" *Askerî Mecmua*, Sayı: 64 (İstanbul 1927), s. 144.

⁴¹⁵ Halil Paşa [Kut], *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş... Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Hatıraları* (Haz. Taylan Sorgun), İstanbul 1972, s. 249-250.

Kuzey Kafkasya arasındaki işbirliğinin daha ilerilere götürülmesine imkân vermedi.

Enver Paşa, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın istiklâllerinin İtilâf Devletlerine tasdik ettirilmesi konusunda teşebbüslerde bulunması için İslâm Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya talimat verilmesini, Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya yazmıştı. Gümrü'de bulunan Halil Paşa'nın 16/17.10.1918'de Nuri Paşa'ya bildirdiğine göre Enver Paşa onun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın istiklâllerinin İtilâf Devletleri tarafından tanınmasının temini konusunu yalnız Azerbaycan Başbakanı ve güvenilir bir kaç zâtle gizlice müzakere etmesini sonra Tahran'a birisini göndererek İngiliz ve Amerikan konsoloslarıyla görüşülmesini istiyordu. Enver Paşa'ya göre Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın istiklâlleri tasdik edilirse kendilerinin tarafsız kalacakları bu konsoloslara tebliğ edilebilirdi. Eğer konsoloslar razı edilemezse biraz daha müsait davranarak istiklâllerinin tanınması halinde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın Bolşeviklere karşı İtilâfçılarla birlikte hareket edeceklerini bildirilerek bu devletlerin istiklâllerinin İtilâf Hükûmetlerince tasdikine çalışılmalıydı. Bir taraftan İngilizlerle müzakere ederken, Bolşeviklerle de müzakereye girişilmesi, Bolşeviklerin Kuzey Kafkas-Dağıstan bölgelerinden temizlenmesi mümkün görülüyordu. Fakat İstanbul'a sevki emredilmiş birliklerin sevkine hâlel gelmemeliydi⁴¹⁶.

Harbiye Nazırlığı görevinden istifa etmek zorunda kalan Enver Paşa'nın Nuri Paşa'ya son emri 15 Ekim 1918'de Harbiye Nezaretin'nden gönderilmiştir. Enver Paşa bu emrinde Nuri Paşa'ya: "Belki zahiren Azerbaycan'dan ve Kafkasya'dan kuvvetlerimizi çekmiş görünmeye mecbur olacağız. Böyle bir hâlde Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'nın kendi kuvvetlerine istinat zamanı gelecektir. Binaenaleyh Kafkasya'da kalacak kuvvetler Azerbaycan ve Şimalî Kafkas kuvvetleri olarak kalmak için şimdiden bu kuvvetleri esas ittihaz ile hem bunları

---

⁴¹⁶ A.g.e., s. 247-249.

tevsian (genişleterek), hem de yeni teşkilât yaparak bu suretle kuvvetlendirmeye bakmalıdır. Ermenilerle artık iyi geçinmeye gayretle sulh müzakeresinde onlarla birlikte istiklâlleri için çalışmak lâzımdır. Orada çalışacak zabitan ve saire Azerbaycan tebaası olarak kalsın ve Hükûmet çekilmek emri verse bile orada kalmak üzere tertibat ittihaz edilsin" demekteydi⁴¹⁷. Enver Paşa'nın istifasından sonra 14 Ekim 1918'de yeni hükûmeti kuran Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmed İzzet Paşa'nın mütareke görüşmelerine başlamak için ilk el attığı meselelerden biri de Kafkas meselesi olmuş ve "Kuzey ve Güney Kafkas Ordularının kaldırıldığını, ve Brest-Litovsk Muahedesi haricinde olarak işgal edilen Kafkas aksamının 24.10.1918 tarihinden itibaren altı hafta içinde boşaltılması"ni isteyen emrini göndermişti. Bu emir 11 Kasım 1918'de Nuri Paşa tarafından Kuzey Kafkas Kumandanlığına iletilmiş ve Petrovsk cephesindeki Osmanlı kıt'alarının Batum'a nakline başlanması istenmiştir⁴¹⁸.

Mütareke için görüşmelere başlayacak olan Ahmet İzzet Paşa, Kafkasya'dan çekilerek hiç olmazsa Brest-Litovsk Antlaşmasıyla alınmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u elde tutmayı ümit ediyordu. Nihayet, şanlı Türk askerleri Kuzey Kafkasya'da eşsiz kahramanlıklar yaratarak Petrovsk'u aldığı sıralarda Osmanlı Hükûmeti de 30 Ekim 1918 Mondros mütarekesini imzalayarak Kafkasları tamamen tahliye etmeyi kabul etmişti. Bu mütarekenin 11. ve 15. maddelerine göre "Türk kuvvetleri Kafkaslardan tamamen çekilecek ve Osmanlı Hükûmeti Bakû'nün işgaline itiraz etmeyecektir⁴¹⁹".

Harbiye Nezâretinin 26.10.34 (1918) tarih ve 5236 numaralı diğer bir emrine göre ise Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da hizmet etmek subay ve askerler kalabileceklerdi. Kalmak isteyenlerle üç yıl

---

417 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 3/4, Ankara 1983, s. 258.

418 İzzet, a.g.e., s. 236; Bayur, a.g.e., s. 261-262; *Türk İstiklâl Harbi*, I, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962, s. 152 v.d.

419 İzzet, a.g.e., s. 240-241; Bayur, gös.yer.

için kontrat yapılacak ve bir seneden önce bu kontrat fesh edilmeyecekti. Her sene iki ay izin verilecek, ayrıca ailelerin nakil masrafları karşılanacaktı. Bundan başka kalanların Türkiye'deki her türlü hakları korunacaktı. Bunun üzerine Nuri Paşa Azerbaycan Ordusu Komutanlığını ve İzzet Paşa ise Kuzey Kafkas Ordusu Komutanlığını kabul ederek Kafkasya'da kalmaya karar vermişlerdi. Birçok subay ve er dahi kalmak için müracaat etmeye başlamıştı.

Fakat General Thomson sert bir nota vererek Türkiye'nin imzaladığı mütareke haricinde hiç bir şeyin yapılamayacağını bildirdi ve bütün Osmanlı subaylarının derhal Kafkasya'dan çekilmelerini istedi. Bakû'nün 17 Kasım 1918'de Türk askerleri tarafından tahliyesi üzerine sonraki gün Thomson müttefikler adına burayı işgal etti. Yanında Petrovsk'tan mağlup olarak çekilen Biçerahov kuvvetinden 500 asker de vardı⁴²⁰.

Müttefiklerin baskıları sebebiyle yeni Osmanlı Harbiye Nazırı Abdullah Paşa da 23-24.11.1918 tarihinde bir emir göndererek Kuzey ve Güney Kafkasya'da bulunan bütün subay, erbaş ve erlerinin iki ayı geçmemek şartıyla 9. Ordu Kumandanlığı'nca tayin edilecek müddet zarfında 9. orduya iltihak edeceklerini ve bu emre uymayanlar hakkında kanunî takibat yapılacağını bildiriyordu⁴²¹. Bu kesin emir üzerine hem hizmetinde buldukları hükûmetleri hem de kendi hükûmetlerini zor durumda bırakmak istemeyen Nuri Paşa ve Yusuf İzzet Paşa da dönmeye karar vermişlerdi.

22 Kasım 1918'de Manas demiryolu köprüsünün tamir edilmesinden sonra 15. fırka nakliyatı başlamıştı. Trenlerin yetersiz havanın yağışlı ve soğuk olması gibi karşılaşılan çeşitli güçlüklerle

---

⁴²⁰ İzzet, a.g.e., s. 243 ve 245; Bayur, a.g.e., 263.

⁴²¹ İzzet, a.g.e., s. 248; Bayur, a.g.e., s. 264.

rağmen 27 Kasım 1918'de Derbent'ten hareketle 3 Aralık 1918'de Batum'a varmışlar ve 9. Orduya katılmışlardır⁴²².

Sonuç:

Türk ordusunun Kafkasya'daki zaferleri Birinci Dünya Harbi'nin son zaferidir. Türk ordularının kazandığı bu zaferler sonunda Kafkasya'nın doğusunu teşkil eden Bakü'den başlayarak Dağıstan'ın Derbend, Temirhan Şura ve Petrovsk (Mahaçkale) şehirleri kurtarılmış ve tarih sahnesine çıkan müstakil iki kardeş cumhuriyetin, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetlerinin, bu topraklarının düşman işgalinden kurtulmaları temin edilmişti. Ancak memleketin orta ve batı kısımları henüz tam olarak bu hükûmetin kontrolüne alınamamıştı. Türk ordusunun çekilmesinden sonra Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan müstakil devlet olarak yaşamak imkânını kendi güçlerine dayanarak elde etmeye çalışacaklardı.

Siyasî muhalifleri Enver Paşa'nın Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da gerçekleştirdiği bu askerî hareketleri Türkiye'nin gücünü aşan, gerçekçi olmayan ve hayallere dayanan bir politika olduğunu ileri sürmüşlerdir. Düşman hükûmetler de bilhassa Ruslar ve İngilizler Pan-Turanist ve emperyalist bir politika olarak vasıflandırmışlardır. Bolşevik Ruslar, aynen Çarlık zamanında olduğu gibi Kafkasya'nın bütün servetleriyle birlikte, ellerinde kalmasını istemekteydiler. İngilizler ise, Türk nüfûzunun Kafkaslarda ve Türkistan'da yayılmasının Hindistan'daki yönetimleri için bir tehdit oluşturmasından ve Kafkasya'nın zengin doğal kaynaklarından Türkiye'nin faydalanmasından endişe etmişler ve mani olmak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. O sıralarda Bakü petroleri dünyanın ikinci büyük petrol üretim merkeziydi. Başta Rusya ve İngiltere olmak üzere birçok devletin burada gözü vardı.

---

⁴²² İzzet, a.g.e., s. 256; Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962, s. 155.

Fakat Enver Paşa ve arkadaşlarının Bret-Litovsk Antlaşmasıyla veya 4 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la yapılan antlaşmalarla tesbit edilen sınırların ötesine geçerek toprak almayı düşündükleri söylenemez. Onlar Kafkaslarda ve mümkünse Türkistan'da Türk-İslâm devletlerinin kurulmasını istiyorlardı. Bilhassa Türkiye himayesinde Kafkaslarda kurulacak Azerbaycan'ı ve Kuzey Kafkasya'yı içine alacak bir "İslâm Devleti" Türkiye ile Rusya arasında tampon rolü oynayacak ve Rus tehlikesini Türkiye sınırlarından uzaklaştıracaktı. Bolşevik ihtilâlinde sonra Kafkasya'daki Türk ve Müslüman ahalinin içine düştüğü tahammül edilmez vaziyet Türkiye'yi onlar nazarında tek umut kapısı yapmıştı. Rusya'nın muhtelif yerlerinden gelen hey'etler yanında Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan gelen hey'etler kendilerine acil olarak gereken askerî ve siyasî yardımların sağlanarak istiklâllerinin temin edilmesini defalarca istemişlerdi. Kafkasya'daki kardeşlerinin feryatlarına kulak tıkamak onların hergün katledilmelerine seyirci kalmak, hem Osmanlı Devleti'nin hayatî menfaatlerine uygun düşmez hem de devletin prestijini bu büyük Müslüman kitlesi nazarında düşürerek Türk dış siyasetini yıllarca olumsuz etkilerdi. Üstelik bu askerî hareketler yapılmasaydı belki de Türkiye'nin Kafkas sınırının güvenliğini sağlamak bir daha hiç mümkün olmazdı. Bundan başka devam eden büyük savaş için ihtiyaç duyulan gerek insan ve gerekse diğer kaynakların sağlanmasında Kafkasya Osmanlı Devleti için hiç de küçümsenemeyecek bir fırsatlar ülkesiydi. Tabii bu gayelerin gerçekleşmesi Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin büyük savaşı galibiyetle bitirmelerine bağlıydı. Bu olmayınca Kafkasya'da dökülen kanlar boşa gitmiş gibi değerlendirildi. Fakat kazanılan bütün zaferlerin neticelerinin hemen ortaya çıkmadığı tarihî bir gerçektir. Bazı muharebelerin kazançları yıllar sonra ortaya çıkar. Türk ordusunun Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'ya yapmış olduğu bu askerî yardımın en önemli sonucu bu harekâtın yapıldığı süre içinde Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın Müslüman Türk halkını muhtemel Bolşevik ve Ermeni katliamlarından korumasıdır.

Osmanlı Hükûmeti'nin 30 Ekim 1918'de imzâladığı Mondros Mütarekesi çok ağır hükümleri kazanılan zaferlerin meyvelerinin alınmasını engellemiştir. Osmanlı Türk Ordusunun çekilmesiyle Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın hürriyet ve istiklâl mücadelesi yeni bir safhaya girdi.

BİBLİYOGRAFYA

A. YAYINLANMAMIŞ ARŞİV BELGELERİ

1) Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi-ANKARA

Klasör: 3819, D: 6, F: 63.3.

Klasör: 3820, D: 11, F: 7.1.

Klasör: 3822, D: H1.

Klasör: 3823, D: 22, F: 1.

Klasör: 3823, D: 22, F: 7.

Klasör: 3823, D: 22, F: 7.1-11.

Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4-7.5.

Klasör: 3823, D: 22, F: 7.4.

Klasör: 3823, D: 22, F: 7.5.

Klasör: 3823, D: 22, F: 7.6.

Klasör: 5307, D: 36, F: 2.

Klasör: 5307, D: 36, F: 5.

Klasör: 5308, D: 39, F: 12-10.

Klasör: 5309, D: 51, F: 68, 71.7

Klasör: 5309, D: 51, F: 70.

Klasör: 5309, D: 51, F: 71-2.

Klasör: 5309, D: 51, F: 71-9.

Klasör: 5309, D: 51, F: 71-12.

Klasör: 5309, D: 51, F: 72.

Klasör: 5309, D: 51.

2) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)-İSTANBUL

Dahiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (DH-KMS. Sıra no: 518,
1332 R. 13 Dos.: 17, No. 7.

Bâb-ı Ali Evrak Odası, Siyasi Kısım nr. 59 ve 61.

Siyasi ve Şifre Kalemi Evrakı

3) Public Record Office-LONDRA

FO 371/7729 Caucasus, E 8378/8378/58, confidential. Childs, W.J. ve McDonell, A.E.R., "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921".

Parliamentary Papers, "The War Cabinet", Vol. XXX, London, 1919. s. 550-551.

PRO, FO 371/3661, p. 388.

PRO WO 95/4960 Binbaşı George M. Goldsmith'in İngiliz Dışişleri Bakanlığı Askerî Haberalma Dairesi'ne 1 Temmuz 1919 tarihli raporu.

B. YAYINLANMIŞ BELGELER

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 34, Sayı: 85 (Ekim 1985, Ankara).

Claims of the Peace Delegation of the Caucation Azerbaidjan Presented to the Peace Conference in Paris, Paris 1919.

La République de l'Azerbaidjandou Caucase, Paris 1919.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1575-1918), c. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları., Ankara, 1993.

Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi (Tutanakları), (Yayınlayan: İhsan Ilgar) : Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1990.

28 Mayıs 1919 yıl, Azerbaycan Cumhuriyeti İstiklâlinin Birinci Sene-i Devriyesi Günü [Bakü 1919].

C. HATIRALAR

Bammate, Haidar, **Le Caucase et la revolution russe (Aspect politique)**, Paris 1929.

Bammate, Haidar, **The Caucasus Problem**, Berne 1919.

- Berkok, İsmail, "Büyük Harpte Şimalî Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırka'nın Harekatı ve Muharebeleri", **94 Sayılı Askerî Mecmua'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı**, Askerî Matbaa, İstanbul 1934.
- Essad Bey (Lev Nissenbaum), **Blood and Oil in the Orient**, (Translated by Elsa Schuster), New York 1932.
- Dunsterville, Major-General L.C., **The Adventures of Dunsterforce**, London 1920.
- Filips-Price, M., **War and Revolution in Asiatic Russia**, London 1918.
- Goltz, Albay Freicher Von Der, "Harp Tarihinden Alınan Dersler 1918'de Güney Kafkasa Niçin Gittik?", **Yeni Kafkas**, Yıl: 3, Sayı: 16 (40), (Temmuz-Ağustos 1959), s. 15-17.
- Halil Paşa [Kut], **İttihad ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Hatıraları** (Haz. Taylan Sorgun), İstanbul 1972.
- Karabekir, Kâzım, **Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi** (Neşr. Enver Konukçu), Erzurum 1990.
- Kemalyeri, Mucip, **Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917-1918)**, İstanbul 1972.
- Keykurun, Naki, (Şeyhzamanlı), **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları**, İstanbul 1964.
- M., A. [Ali Merdan Topçubaşı], **Azerbaycan'ın Teşekkülü**, İstanbul, 1334 (1918).
- Mehmed Tevfik [Bıyıkoğlu], "Şimalî Kafkas Muharebeleri" **Askerî Mecmua**, Sayı: 64 (İstanbul 1927).
- Resulzade, Mehmed Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, İstanbul 1339-1341.
- Sabis, General Ali İhsan, **Harb Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, İstanbul 1991, IV.
- Sanders, Liman von, **Türkiye'de 5 Yıl** (Çev. M. Şevki Yazman), İstanbul 1968.

- Resuloğlu, Mehmet Ali, "Müsavat Partisi'nin Kuruluşu", **Millî Azerbaycan Müsavat Halk Partisi Bülteni**, Sayı: 4 (Özel Sayı), Münih 1962, s. 9-14.
- Resulzade, M.E. **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, İstanbul 1339/1341.
- Rüştü, Em. Kaymakam, "Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", **93 Sayılı Askerî Mecmuanın 34 Sayılı Tarih Kısmı**, Askerî Matbaa, İstanbul 1934
- Süleyman İzzet, Em. Kur.Yb., "Büyük Harpte [1334/1918] 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki Hareket ve Munarebeleri", **103 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı**, sayı: 44 (1 Kanun I, 1936, İstanbul).
- Süleymanov, Manaf, **İşittiklerim Okuduklarım Gördüklerim**, Bakü 1989.
- Tuğaç, Hüsamettin, **Bir Neslin Dramı, Kafkas Cephesinde, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar**, İstanbul 1975.
- Yakoub, Mir, **Le problème du Caucase**, Paris 1933.
- Ziyadhan, Adil Han, **Azerbaycan Hakkında Tarihî, Edebî ve Siyasî Malûmât**, Hükûmet Matbaası, Bakü 1919.

D. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

- Adamov, E. A., **Cihan Harbi Sırasında Avrupa Hükûmetleriyle Türkiye: Anadolu'nun Taksimi** (Çev. Hüseyin Rahmi), İstanbul 1927.
- Akgün, Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981.
- Akpınar, Yavuz, "Kardeş Kömeği'ni Hatırlayalım", **Azerbaycan Türkleri**, Yıl: 1, Sayı: 1 (1 Nisan 1990, İstanbul), s. 11-12.
- Allen, W. E. D. ve Muratoff, P., **Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921**, Cambridge 1953.
- Altstadt, Audrey L., **The Azerbaijani Turks, Power and Identity under Russian Rule**, Stanford, California 1992.

- Armaoğlu, Fahir H., "Bolşevik İhtilâli ve «Self-Determination» prensibi", **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, cilt: XVII, sayı: 2 (Ankara 1963), s. 211-250.
- Arslan, Ali, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995 Bildiriler**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, 153-168.
- Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara 1988.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C. 3, İstanbul 1972.
- Azerbaycan Matbuatının Elli Yıllığı Ekinçi 1875-1925**, Komünist gazetesinin neşriyatı, Bakü 1926.
- Azerbaycan Tarihi**, c. III, Az.SSR İlimler Akademisi yay., Bakü 1973.
- Bagırov, İbrahim, **Kengerli Yurdunun Generalları**, Bakü 1994.
- Bal, Halil, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklâli ve Osmanlı Devleti'nin Askerî Yardımı, 1917-1918", **Kafkas Araştırmaları**, III (Basımda).
- Bala, [Mehmedzade] Mirza, **Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs İstiklâl Beyannamesinin Tahlili**, İstanbul, 1927.
- Bala [Mehmetzade], Mirza, **Millî Azerbaycan Hareketi**, Ankara 1991.
- Bala, Mirza, "Kafkasya İstiklâlinin 40. yıldönümü Münasebetiyle", **Dergi**, Sayı: 12 (Berlin 1958), s. 6-7.
- Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelisi Tarihi**, İstanbul 1975.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. I (Ankara 1983). C. II/3 (Ankara 1983, C. III/4; Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- Bennigsen, A. ve Lemercier-Quelquejay, C., **Step'te Ezan Sesleri, Sovyet Rejimi Altındaki İslâm'ın 400 Yılı** (Terc. Nezih Uzel), İstanbul 1981.
- Bennigsen, A. ve Lemercier-Quelquejay, C.H., **La presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920**, Paris 1964.

- Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi**, C. XIII, Sayı: 17 (Ankara 1988), s. 365-469.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı**, cilt: II, Genelkurmay Başkanlığı yay. Ankara, 1993.
- Caferoğlu, A., "Bereketleri Mücahit Halil Bey Hasmehmet", **Mücahit**, Cilt: III, Sayı: 33-34 (Eylül-Ekim 1960, Ankara), s. 3-8.
- Caferoğlu, A., "Kardeş Kömeği", **Mücahit**, Cilt: 2, sayı: 4 (Ekim-Kasım 1959, Ankara), s. 8-10.
- Çay, Abdulhalûk, "Ermenilerin Bakû'da yaptığı 31 Mart 1918 Katli'âmı", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Ankara 1985, s. 243-252.
- Çay, Abdülhalûk, "1905-1917 Yıllarında Azerbaycan'daki Türk Siyasi Kuruluşları", **Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Ercüment Kuran'a Armağan**, Yıl XXVII/1-2, Ankara 1989, s. 41-55.
- Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara 1985.
- Eraslan, Cezmi, "II. Abdülhamid ve Kafkas Müslümanları", **Kafkas Araştırmaları I**, İstanbul 1989, s. 59-69.
- Erdaş, Nilgün (Akgül), **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917-1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyesi İlân-ı Meşrutiyet'ten Evvel ve Sonra (1332 (1916) basımından neşre haz. H. Erdoğan Cengiz)**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.
- Gencer, Ali İhsan, "İhtilâlcî Ermeniler'in «Kaza İhtilâl Teşkilâtı» Talimâtnameesi", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, İstanbul 1987, s. 577-606.
- Gencer, Ali İhsan ve Özel, Sabahattin, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul 1991.
- Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1983.

- Hasanov, Cemil, **Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde, 1918-1920**, Bak 1993.
- Hasanzade, T. (Ner.), **Ekinçi, 1875-1877: Tam metin**, Bak 1979.
- Hovannisian, R. G., **Armenia on the Road to Independence**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969.
- Jschke, G., "1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler", **Kurtuluş**, sayı: 28, 29, 30 (Şubat, Mart, Nisan 1937, Berlin).
- Kazemzadeh, Firuz, **The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)**, Philosophical Library, New York 1951.
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1948.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya, XVIII. yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, A.. DTCF yay., Ankara 1970.
- Kurat, Yulu Tekin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, 2. basım, Ankara 1986.
- Kurban Said, **Ali ile Nino** (Tarihi roman, ev. Semih Yazıcıoğlu), İstanbul 1971.
- Kurtcebe, İsrail ve Balcıoğlu, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Balarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi", **OTAM, A.. Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 3 (Ocak 1992, Ankara), s. 247-269.
- Kurtcebe, İsrail ve Balcıoğlu, Mustafa, "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İran Siyaseti", **OTAM A.. Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı: 3 (Ocak 1992), s. 271-284.
- Lang, David Marshall, **A Modern History of Georgia**, London 1962.
- Melek, Kemal, **Doğu Sorunu ve Millî Mücadelenin Dış Politikası**, İstanbul 1985.

- "Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Onbeş Yıllığı", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Yıl: 2, Sayı: 17 (Mayıs, 1933, İstanbul), s. 193-195.
- Nesipzade, Nesip, **Azerbaycan Demokratik Respublikası**, Bakü 1991.
- Nikitine, Basil, "Le problème musulman selon les chefs de l'émigration russe", **Revue du Monde Musulman**, vol. LII (Décembre 1922, Paris), s. 1-54.
- Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu, 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu yay, Ankara 1991.
- Pipes, Richard, **The Formation of Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923**, Cambridge, Mass, 1957.
- Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1984.
- Radkey, O.H., **The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917**, Cambridge, Mass 1950.
- Solmaz Rüstemova-Tohidi, **Azerbaycan Dövri Matbuatı 1875-1990, Bibliyografya**, Azernesr, Bakü 1993.
- Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, 2. baskı, İstanbul 1990.
- Saray, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri**, İstanbul 1995.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, c. II (Türkçe terc. Mehmet Harmancı) İstanbul 1983.
- Suny, R.G., **Bakü Komünü, Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf**, (Türkçe terc. Kudret Emiroğlu) İstanbul 1990.
- Sümbül, Tahir, **Azerbaycan Dosyası**, I, Ankara 1990.
- Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Ermeni Tehcîr Olayı**, Ankara 1990.
- Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, (Türçe terc. Nuray Mert) İstanbul, 1988.
- Taşkıran, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.
- Temir, Ahmet, **Yusuf Akçura**, Ankara 1987.

- Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.
- Uçarol, Rifat, **Siyasî Tarih (1789-1994)**, 4. baskı, İstanbul 1995.
- Ullman, Richard, **Anglo-Soviet Relations, 1917-1921: Intervention and the War**, Princeton 1961.
- Uras, Esat, **Tarhte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. basım, Belge Yayınları, İstanbul 1976.
- Uysal, Selçuk ve Akpınar, Yavuz, "Anadolu Harbzedeleri", **Azerbaycan Türkleri**, Yıl: 1, Sayı: 1 (1 Nisan 1990, İstanbul), s. 13-15.
- Vurgun, Oruç, "Kardeş Kömeği", **Mücahit**, Cilt: 3, sayı: 33-34 (Eylül-Ekim 1960, Ankara), s. 16-17.
- Wallach, Yehuda L., **Bir Askeri Yardımın Anatomisi** (Çev. Em. Tuğg. Fahri Çeliker), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985.
- Yakuplu, Nesiman, **Mehmed Emin Resulzade (Azerbaycan'ın Görkemli Adamları)**, Gençlik yay., Bakü 1991.
- Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri-Ekim Devrimi'nden «Millî Mücadele»ye**, İstanbul 1979.
- Yüceer, Nâsır, **Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.
- Yüksel, İbrahim, **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın**, İstanbul 1988.
- Zenkovsky, Serge A., **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık** (Çev. İzzet Kantemir), İstanbul 1983.

E. SÜRELİ YAYIN, SÖZLÜK

Azerbaycan

Azerbaycan Yurt Bilgisi

Azerî Türk

Sebilü'r-reşâd

Yeni Kafkasya

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, 1-2, M.E.B. Yay.

Türk Lehçeleri Sözlüğü, I-II, Kültür Bakanlığı yay.

EKLER

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Kafkas İslâm Ordusu Komutanı olarak atadığı Nuri Paşa'ya bu Komutanlığın teşkilâtı ile vazifeleri hakkında 5 Nisan 1918 (1334) tarihli ve 12 maddeden ibaret talimatnâmesi.

Kafkas İslâm Ordusu'nun Teşkilâtı İle Vazifelere Ait Talimatnâme*

1. Kafkas Ordusu'ndan teşkil maksat, Kafkaslıların teşkil edeceği ordunun esâsını vücûda getirmek ve bu esâsı tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya'da yüksek İslâm menfa'atlerini ve hukûk-ı mukaddese-i Hilâfeti ve Devlet-i Osmaniyye ile revâbıt-ı siyâsiyye ve askeriyyeyi tesis etmektir. Bu teşkilât tedricen bütün Rusya dâhilindeki İslâmlara imkânı dâ'iresinde teşmîl edilecektir.

2. Ordu Komutanı şimdilik Osmanlı Hükümeti'nin İslâm Halifesi'nin Kafkasya'da en büyük mümessilidir.

3. Ordu Kurmay Başkanı yalnız askerî meselerle meşgul olacak ve hiçbir sûretle bunun dışındaki işlere müdahale etmeyecektir.

4. Ordu Komutanı siyâsî meseleleri siyâsî işler şûbesi aracılığı ile re'sen tedvîr edecektir.

5. Ordu Komutanı lüzûmlu gördüğü zaman Kurmay Başkanı ve Siyâsî İşler Şûbesi Müdürlüğü'nün mütalâalarını alarak karar verebilir.

---

* ATASE Arşivi; TAR Kol., K. 1, D. 1, F. 1-120, 1-121'den nakleden Nasır Yüceer, **Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 189.

6. Ordunun emir ve komutasına zat işlerini idâre levâzımına ta'aluk eden işlere aynen diğer ordular gibi Harbiye Nezâreti devâiri ve ait oldukları şûbeler tarafından tedvir ettirilecek ve binâen-aleyh mezkûr işler hakkında Nezârete müraca'at olunacaktır.

7. İslâm meseleleri, siyâsiye, iktisadiye re'sen Harbiye Nâzırı'na arz olunacaktır.

8. Ordunun erleri mahallinden ikmâl ordu komutanlığına ait olup yalnız Osmanlı şahıslarına ait mu'âmelelerin ikmâli Nezâretçe îfâ olunacaktır.

9. Ordunun teslîhi teçhîzi, ilbâs ve i'âşesi vesâir masrafları şimdilik Osmanlı Harbiye Nezâreti'nce tesviye edilecektir.

10. Kafkas Ordusu Mensubînin arasında cereyan edecek hukûkî mu'âmeleler ve ceza işleri tamamen Osmanlı Ordusu'nda câri olan kânûnlar ve kâidelere tâbi olup, ancak Ordu Komutanı âhvâl-i mahalliye göre yerli erler hakkında bazı husûsu kânûnların müsa'adesi nispetinde azaltmak veya çoğaltmakla yetkilidir.

11. Fahrî olarak üst alâmeti taşıyan subaylar Kafkasya'da buldukları müddetçe fahrî rütbelerinin yetkilerini hâizdiler.

12. Ordunun İstanbul'daki hususî muameleleri ile ordu mensuplarının aileleri işlerin burada takip ve çabuklaştırma, Umûr-ı Şarkıyye'deki husûsî şube tarafından icrâ edilecektir*.

**AZERBAJCAN CUMHURİYETİ İLE OSMANLI DEVLETİ
ARASINDA İMZALANAN ANTLAŞMA⁴²³**

Bismillah-ir-rahman-ir-rahim,

**Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan
Hükûmet-i Cumhuriyyesi Beyninde Mün'akid Muhâdenet
Mu'âhedenâmesi**

Bir taraftan Hükûmet-i Osmaniyye, diğerk taraftan ahîren ilân-ı istiklâl eden Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi, siyâsî, hukûkî, iktisâdî ve fikrî sahalarda memleketleri arasında münasebât-ı dostâne ve hemcivârî tesîsi husûsunda ittifak ettiklerinden, *murahasları olmak üzere:*

Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye;

Adliye Nâzırı ve Şûrâ-yı Devlet Re'îsi Devletlü Halil Beyefendi hazretleriyle;

Kafkasya cebhesi Osmanlı orduları kumandanı Ferik devletlü Vehîb Paşa Hazretlerni;

Ve Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi:

Hâriciye Nâzırı Mehmed Hasan Bey Hacinski hazretleriyle;

Meclis-i Millî Re'îsi Resûlzâde Mehmed Emin Beyefendi hazretlerini ta'yîn etmişler ve müşarün-ileyhim ale'l-usûl tanzîm olunan ruhsatnâmelerini tedkik ve te'âti ettikten sonra mevadd-ı âtiyeyi kararlaştırmışlardır:

---

⁴²³ BOA.Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Karton No: 560'den nakleden Kurat, Türkiye ve Rusya, s.

Birinci Madde

Hükûmet-i Seniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi arasında dâ'imî müsâlemet ve müstekarr muhâdenet hüküm-fermâ olacaktır.

İkinci Madde

Atideki hatt-ı hudûd, Memâlik-i Osmaniye ile Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Cumhuriyetlerinin memâlikini tefrik eyler:

Hudûd Karadeniz'de Çoluk nehri mansabından başlayarak Şavnabud dağına kadar [12]93/[18]78 harbinden evvelki hudûdu ta'kîb eder.

Şavnabud dağından sonra hatt-ı bâlâları ta'kîben Halhama dağına, oradan Mepiskaro dağına gelir. Buradan cenûba dönerek Yirsagad dağından ve Abastoman'ın iki kilometre cenûbundan geçer. Buradan şimâl-i şarkîye geçerek Karhol dağına ve oradan beş kilometre şimal-i şarkîye, ba'dehû cenûb-ı şarkîye dönerek Gurkal üzerinden Atshor'un iki kilometre cenûbundan Kura nehrini geçer ve hatt-ı bâlâlar üzerinden Kayabaşı, Ortatavı dağlarının zirvelerine gelir. Buradan sonra yine hatt-ı bâlâlar üzerinden Karakaya dağı üzerinden Molita Kilisesi cenûbunda Tapishorska gölüne mülâkî olur. Molita manastırının hemân cenûbundan mukâbil sâhilde gölün şimâl ucunun bir buçuk kilometre cenûb-ı şarkîsinde kâ'in bir noktaya vâsıl olunan hattın cenûbunda kalan gölün kısmı, arâzî-i Osmaniye'de kalmak üzere mezkûr gölü bi'l-mürûr Tavkoneli dağına gelir. Buradan cenûba inerek Şavnabud dağı-Karakuzu dağı-Samsa dağının zirvesine gelir. Buradan şarka dönerek ve hatt-ı bâlâları takib ederek Devekıran silsilesi üzerinden Açrıkar dağına gelir. Hudûd boyundan sonra hatt-ı bâlâları ta'kîben Başkıran, Nûrrahman dağlarının hatt-ı bâlâlarını ta'kîb eder. Nûrrahman dağından sonra cenûb istikâmetini ta'kîbe devâm ederek ve dâimâ hatt-ı bâlâlardan geçerek Akpolan mevki'inin beş kilometre garbında Aleksandropol-Tiflis şimendüferini kat' eder. Buradan yine hatt-ı bâlâları ta'kîb ederek Hanvali mevkiine gelir.

Hanvali mevki'inden sonra bir hatt-ı müstakim istikâmetinde olarak Alagöz dağının en mürtefi' noktasına ve yine bir hatt-ı müstakîm ta'kib ederek Eçmiyazin'in yedi kilometre garbında, Eçmiyazin-Serdarabad câddesine mülâkî olur ve Eçmiyazin'in yedi kilometre etrâfından dolaşarak ve Aleksandropol-Culfa şimendüfer hattının takriben altı kilometre şimâlinden, bu şimendüfer hattına muvâzî olarak gider. Ve Yaşkaran mevki'inin onaltı kilometre cenûb-ı garbîsinden Yaşkaran mevki'inden şimendüfer hattına gelen câddeyi kat' eder. Hudûd bundan sonra cenûb-ı şarkiye dönerek, Aşağı Karabağlar köyünün bir kilometre garbından Şagablu, Karahaç, Aşağı Çanakçı mevki'lerinden geçerek Elpinçay'a mülâki olur. Ve bu çayı takip ile Arpa mevki'ine gelir. Arpa'dan sonra hudud şark istikametinde Arpaçayı'nı ta'kib ederek Kayalı mevki'ine ve Kayıd çayını ta'kiben Aktaban dağının zirvesine gelir. Bundan sonra hudûd Karaturna, Araçırır, Karanlık dağlarının hatt-ı bâlâlarını ta'kiben Relyan çayı vâdisine gelir. Ve bu çay mecrâsını ta'kib ederek Aza mevki'inin cenûbunda Aliçin mevki'inde eski Rus-İran hudûduna mülâkî olur.

Üçüncü Madde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyye ile Ermeni Hükûmet-i Cumhuriyesi beyninde hududların tayini için akd olunan protokol Hükûmet-i Seniyyeye tebliğ olunacaktır. Ve bu protokol işbu mu'âhedenin bir cüz-i lâ-yenfekkini teşkil edecektir.

Dördüncü Madde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyesi tarafından talep vukû'unda Hükûmet-i Osmanıyye intizâm ve âsâyiş-i dâhilînin te'mîn ve i'âdesi için lede'l-îcâb silâh kuvvetiyle mu'âvenette bulunacaktır.

Beşince Madde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyesi kendi hudûdu dâhilinde hiçbir çetenin teşkîl ve teslîhine meydân vermemeyi ve oraya ilticâ

edecek bütün çetelerin de silâhlarını almayı ve onları dağıtmayı ta'ahhüt eyler.

Altıncı Madde

Tarafeyn-i âkideyn tenzilâtı tarifeler vaz' ve tatbîki sûretiyle demiryollar nakliyâtı husûsunda yekdiğerine teshilâtı mümkinêne ibrâz etmeyi ta'ahhüt ederler. Husûsiyle demiryolların inşâsına ve işletilmesine ve ta'mîrât-ı mütemâdiyesine veyâhud diğer umûr-ı nâfi'anın kâffesine muktezî levâzımın nakli husûsunda tenzilâtı mahsûs ta'rifeler tatbîk olunacaktır. Tarafeyn-i âkideyne âid demiryollarda edevât-ı müteharrikenin mübâdelesi bu bâbda beyne'd-düvel mer'î kavâ'ide tevfiķan icrâ olunacaktır. Tarafeyn-i âkideyn ahkâm-ı anifenin teferru'âtını kararlaştırmak üzere hemân müzakerâta girişeceklerdir.

Yedinci Madde

Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi arasında bir günâ mu'âhede, mukâvele, sûret-i tesviye, i'tilâf-nâme vesâire mevcûd bulunmamasına binâ'en tarafeyn-i âkideyn bir şehbenderlik mukâvele-nâmesiyle bir ticâret mu'âhede-nâmesi ve münâsebât-ı hukûkiye ve iktisâdiyelerinin tanzîmi için lâzım addedecekleri senedâtı-ı sâ'ireyi akdetmek husûsunda ittifak etmişlerdir.

Şehbenderlik mukâvele-nâmesi işbu mu'âhede-nâme tasdik-nâmelerinin te'âtîsi târihinden itibâren iki sene zarfında akdolunacaktır. İşbu devre-i muvakkata zarfında tarafeyn-i âkideynin başşehbenderleri, şehbenderleri ve şehbender vekîlleri, imtiyâz-ı vazîfelerince hukûk-ı umûmiyye-i düvel ve mu'âmele-i mütekâbile esâslarına tevfiķan "en ziyade nâ'il-i müsâ'ade millet" mu'âmelesinden müstefîd olacaklardır. Kezâlik hukûk-ı umûmiyye-i düvel esâsına müsteniden bir ticâret mu'âhede-nâmesinin akdi için vaki' olacak müzâkerât bir taraftan Devlet-i Aliyye ve diğer taraftan kendisiyle hâl-i harbde bulunan diğer devletler beyninde musâlahanın

akdini müte'âkib başlayacaktır. O zamana ve her hâlde 1335 senesi Kânûn-ı evvelî'nin 31. gününe kadar işbu mu'âhedeye merbût (bir) işâretli melfûf her iki taraf cânibinden tatbîk olunacaktır. Mezkûr melfûfun 30 Haziran sene [1]335 târihinden i'tibâren mefsuhiyyeti i'lân olunabilecek ve bunun netâyici altı ay sonra cereyân edecektir. Berren mevâridât işbu mu'âhede-nâme tasdîk-nâmeleri te'âti olunur olunmaz başlayacaktır.

Sekizinci Madde

Tarafeyn-i âkideynden birine mensûb ahâli ve nevâhiden hudûdun diğerk tarafında kâ'in emvâl-i gayr-i menkûle üzerinde hakk-ı temellük ve intifâ'ı bulunanların, bunlardan intifâ' etmeye, onları işletmeye veyahûd iltizâma vermeye, onları idâre veyâhud bizzât vekîlleri ma'rifetiyle bey' etmeye hakları olacaktır.

Hiç kimse menfa'at-ı âmme olmadıkça ve evvelce tazmînât verilmedikçe mezkûr emvâl-i gayr-i menkûle üzerindeki hakk-ı temellükünden mahrûm edilmeyecektir. Ahâli ve mâru'z-zikr nevâhi vekîlleri mukim buldukları mahaller devâ'iri tarafından mu'tâ ve diğerk taraf devâ'ir-i cânibinden musaddak yol tezkireleri ibrâz etmek şartıyla hudûdun öbür tarafına geçmelerine asla mûmâna'at edilmeyecektir.

Hudûddan mürûr ve hudûda civâr yerlerdeki ahz ve i'tâ husûsâtında teshilât ve müsâ'adât-ı mahsûsa ibrâz olunacaktır.

Ahkâm-ı ânifenin teferru'âtı işbu mu'âhede-nâmeye merbut "iki" işâretli melfûf ile tanzîm olunmuşdur.

Dokuzuncu Madde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi'nin beyne'l-milel posta ve telgraf ittihâdları mukâvelâtına dâhil olmasına intizâren Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi arasında posta ve telgraf münâsebâtı işbu mu'âhede tasdîk-nâmelerinin

te'atisinden itibâren beyne'l-milel ittihâdın posta ve telgrafa müte'allik mukâvelhât, i'tilâfât ve nizâmât-ı mukarrerâtına tevfikân tesîs edilecektir.

Onuncu Madde

Brest-Litovsk'da Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ve müttefikleriyle Rusya arasında akd olunan mu'âhedât-ı müştereke ve munzama ahkâmından işbu mu'âhede-nâmeye muhâlif olmayanlar âkideyn beyninde mu'teber olacaktır.

Onbirinci Madde

İşbu mu'âhede-nâme tasdik olunacak ve tasdik-nâmeleri bir ay veyâhud müddet-i kasîra-i mümkinе zarfında Dersa'âdet'te te'âti olunacaktır.

Tasdîkan-li'l-makâl murahhaslar işbu mu'âhede-nâmeyi imzâ ve mühürleriyle tahtîm etmişlerdir.

4 Haziran 1334

Mehmed Hasan Hacinski

Halil

Mehmed Emin Resul

Mehmed Vehib

Melfûf

I

Musâlaha-i umûmiyenin in'ikâdına ve her hâlde 31 Kânûn-ı evvel 1335 târihine kadar tarafeyn-i âkideynden herbiri diğеr taraf tebe'asına ticâret ve seyr-i sefâ'in husûsâtında "en ziyâde nâ'il-i müsâ'ade millet" mu'âmelesini tatbîk etmeyi ta'ahhüd eyler.

Birinci Madde

Tarafeyn-i âkideyn, hiçbir sûretle ticâret-i mütekâbileyi idhâlât veyâhud transit memnû'iyeleriyle ihlâl etmemeyi ve serbest transite müsâ'ade eylemeyi ta'ahhüd ederler. Yalnız tarafeynden birinin memâlikinde devlet inhisârı altında bulunan veya bulunacak olan kezâlik haklarında gerek sıhhat ve gerek zâbıta-i sıhhiyye-i hayvâniyye ve âsâyiş-i umûmî mülâhazâtıyla yahut diğer esbâb-ı mühimme-i siyâsiyye ve iktisâdiyyeden nâşi bi'l-hassa harbi ta'kîb eden devre-i muvakkata zarfında fevkalâde tedâbîr-i mâni'a ittihâzını îcâb eden eşyâ müstesnâdır.

İkinci Madde

En ziyâde nâ'il-i müsâ'ade millet usûlü devam ettiği müddetçe tarafeyn-i âkideynden hiçbiri, hudûd-ı memâlikinin her hangi bir kısmında hudûdunun aksâm-ı sâ'iresinde istifâ ettiği idhâlât ve ihrâcât resimlerinden daha ağır rûsûm istifâ etmek hakkını hâ'iz olmayacaktır.

Üçüncü Madde

Tarafeynden hiçbiri diğer tarafın başka bir devlet ile mevcûd bulunan veya bi'l-âhire vücûda getirilecek olan gümrük ittifâkından münba'is müsâ'adâtdan ve küçük hudûd ticaretine dâ'ir bahşetmiş olduğu veya edeceği müsâ'adelerden istifâde iddi'âsında bulunmayacaktır.

Dördüncü Madde

Tarafeynden birinin memâlikinde transit edilecek her nevi' eşyâ, transit resminden mu'âf olacaktır. Gerek bilâ-tevakkuf imrâr edilsin ve gerek esnâ-yı imrârda ihraç depoya vaz' ve yeniden tahmîl edilsin, eşyâ-yı mezkûrenin nezâretine müteallik kavânîn-i mahalliye ahkâmı bi't-tab' haklarında tatbîk olunacaktır.

Beşinci Madde

Tarafeyn-i âkideyn, derhâl mütekâbilen münâsebât-ı ticâriyyeye girişmeyi ve ahkâmı âtiyeye tevfiķan eşyâ mübâdelesini tanzîm etmeyi ta'ahhüd ederler.

Altıncı Madde

1335 senesi Kânun-ı evvelî'nin 31. gününe kadar en mühim olan mahsûlât-ı zirâ'iyye ve sınıâ'iyyenin fazlası, ihtiyâcât-ı mevcûdeyi tatmin için yedinciden dokuzuncu maddeye kadar olan maddeler ahkâmı dâ'iresinde mütekâbilen mübâdele edilecektir.

Yedinci Madde

Madde-i ânifede mübâdelesini mevzû'-ı bahs olan mahsûlâtın mekâdir ve envâ'ı her iki tarafça bir komisyon ma'rifetiyle ta'yîn edilecek ve bu komisyon tarafeyn-i âkideynden müsâvî mikdârda ta'yîn olunmuş a'zâdan teşekkül eyleyüp muhâdenet mu'âhedesinin imzâsını müte'âkib ifâ-yı vazîfeye ibtidâr edecektir.

Sekizinci Madde

Madde-i ânifede beyân olunan eşyânın mübâdelesini esnâsındaki fiyatları bir i'tilâf-ı mütekâbil esâsı üzerine bir komisyon ma'rifetiyle ta'yîn olunacak ve işbu komisyon her iki taraftan müsâvî mikdarda intihâb olunmuş azâdan tereküb edecektir.

Dokuzuncu Madde

Yedinci maddede zikredilen komisyon tarafından ta'yîn olunan eşyânın mübâdelesini devletin teşkilât-ı mahsûsa-i merkeziyyesi veyâhud devlet murâkabesine tâbi' teşkilât tarafından icrâ edilecektir.

4 Haziran 1334

Mehmmed Hasan Hacinski

Mehmed Emin Resûl

Halil

Mehmed Vehib

Melfuf

II

Hudûda Yakın Yerlerdeki Ticârete Mahsus Müsâ'adât

Tarafeyn-i ââkideyn hatt-ı hudûdun iki tarafında on beş kilometre imtidâd eden bir sâha dâhilinde ticâret-i yevmiyyenin îcâb ettiği teshilâtı bahşetmek üzere mevâdd-ı âtiyeyi karârlaştırmışlardır:

Evvelen: Atiyü'z-zikr mevâdd ve eşyâ ve hayvânât, bir memleketten diğerine esnâ-yı imrârında idhâlât ve ihrâcât resmlerinden veya diğer her hangi bir vergi veya resmden mu'âf olacaktır. Şimendüferle vâki' olan nakliyat bundan müstesnâdır.

1- Her def'asında beş yüz guruş [80 ruble] kıymeti mütejaviz etmemek üzere her nevi' hubûbât ve otlar,

2- Yolcu, arabacı ve amelenin çamaşır, esvâb ve yol eşyâsı ile kendi istimâllerine mahsûs alet ü edevât,

3- İnsan ve eşyâ nakline mahsûs arabalar, yol arabaları, sepet ve nakliyâta mahsus diğer vesâ'it, binek ve yol hayvanları,

4- Ev eşyâ ve levâzımı tarafeyn-i âkideynden birinin tebe'âsının diğer taraf memleketinde yerleşmek üzere geldikleri vakit idhal ettikleri ev eşyâsı ile âlât ü edevât nişanlanmış veya tarafeynden birinin tebe'âsından diğer taraf memâlikinde akd-i izdivâc eden veya yeni müte'ehhil kadınların cihâz takımları da bu mu'âfiyyet-i rûsûmiyyeden istifâde edecektir.

5- Hudûda civâr kazâlar ahâlisinin hem-civâr memlekete nakletmek üzere mahsulât-ı zirâ'iyyelerini meselâ hubûbât ve diğer mahsulât-ı zirâ'iyye ve hayvâniyyeyi, müskirât ve diğer mâyi'âtı ve

hudûd tucâretine mahsûs diğ er eş yâ yı koydukları ve aynı yoldan boş olarak geri getirdikleri ç uval ve kaplar,

6- Otlamak üzere mer'âlara sevk olunan hayvânât ile onun mahsûlâtı ma'âhâza hayvânâtın mu'âyene masrafı altı ay müddet hitâmında istîfâ olunabilecektir.

Saniyen: Gümrük rüsûmuna tâbi' olan eş yânın anifü'z-zikr maddelerde zikrolunan mu'âfiyet-i rüsûmiyyeden istifâde etmeleri için beraberlerinde bunların hem-civâr mîntikadan geldiklerini mübeyyin memûrin-i mahalliye cânibinden mu'tâ ve mahreç gümrüğünden musaddak şehâdet-nâmeler bulunması lâzımdır.

İş bu şehâdet-nâmeler diğ er âkidin memleketinde damga resmine veya diğ er resme tâbi' olmayacaklardır.

Sâlisen: Hem-civâr mîntika ahâlisi nevâhi memûrîni tarafından ale'l-usûl verilmiş ve memûrîn-i rüsûmiyye-i müte'allikas ı tarafından vize edilmiş pasavanları hâmil oldukları hâlde diğ er taraf arâzîsinde serbestçe seyahat edebileceklerdir. İş bu pasavanlar on beş gün için mu'teber olacaktır.

4 Haziran 1334

Mehmmed Hasan Hacinski
Mehmed Emin Resul

Halil
Mehmed Vehib

Bismillâhirrahmânirrahîm

Hükûmet-i Seniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi harpten mütevellid ve doğrudan doğruya kendilerine müte'allık ba'zi mesâ'il-i askeriyyeyi hâlletmek arzusunda bulduklarından muvakkat bir mu'âhede-i munzamma akdine karâr vermişlerdir ve bu babda murahhasları olmak üzere :

Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye;
Adliye Nâzırı ve Şûrâ-yı Devlet Re'îsi Devletlü Halil
Beyefendi hazretlerini;
ve Kafkas cephesi Osmanlı orduları kumandanı Ferik devletlü
Vehip Paşa hazretlerini;

Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyyesi;
Hariciye Nâzırı Mehmed Hasan Bey Hacinski hazretleriyle;

Meclis-i Millî Re'îsi Resûlzâde Mehmed Emin Beyefendi
hazretlerini ta'yîn etmişler ve murahasân-ı müşârün-ileyhim al'l-
usûl tanzim olunan me'zûniyyet-i kâmile vesîkalarını tedkik ettikten
ve usûlüne muvâfık bulduktan sonra mevadd-ı âtiyeyi
karârlaşdırmışlardır.

Birinci Madde

Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyyesi Devleti-i Aliyye veya
müttefikleriyle muharip bulunan hükümetlerin veyâhud onlarla akd-i
ittifak etmiş olan devletlerin zâbitân ve me'mûrîn-i mülkiyyesini
memleketinden teb'îd etmeyi ve harb-i umûmînin devâmı müddetince
yeniden bu gibileri ordu ve hükümet hizmetlerine almamayı ta'ahhüd
eder.

İkinci Madde

1- Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyyesi bi'l-cümle hutût-ı
hadîdiyyesi üzerinde Osmanlı Ordusunun her türlü nakliyât-ı askeriyye
kita'ât, ikmâl-i efradı, eşyâ ve malzeme-i harbiyye, erzâk ve
cebehâne ve ilh. yapmasına muvâfakat eder.

2- Osmanlı Ordusu tarafından ta'yîn olunacak bir komisyon
Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyyesi'nin bir komisyonuyla müştereken
Azerbaycan hutûtunun a'zamî kabiliyetine nazaran birinci fıkrada
zikredilen nakliyât-ı askeriyye Osmanlı Komisyonu re'îsinin Osmanlı

Ordusu Kumandanlığı'ndan alacağı emir üzerine vereceği ta'limât mûcibince Azerbaycan Şimendüfer İdaresi'nin me'mûru ve malzemesi vâsıtasıyla icrâ olunacaktır.

3- İki taraf şimendüfer komisyonlarının müştereken ta'yîn edecekleri mühim istasyonlarda naklolunan Osmanlı kıta'âtının i'âşe ve istirahatlerinin te'mini ve nakliyât hakkında verilmiş olan seyr ü sefer cetveli ve ta'limâtın Osmanlı Ordusu mensûbînine te'mîn ve tatbiki vazifeleriyle muvazzaf bir Osmanlı zâbiti ve ma'iyetine lüzûmu kadar me'mûr ve efrâd ta'yîn olunacaktır. Bu zâbit istasyon me'mûrunun vazîfe ve işlerine müdâhale etmeyecektir. Naklolunan Osmanlı kıta'âtının i'âşesi için mumâ-ileyh zâbitin mümkün olan yerlerde icrâ edeceği mübaya'âtı Azerbaycan Hükûmeti teshîl ve mümâ-ileyh zâbite mu'âvenet edecektir.

4-İki ve üç numaralı fıkralarda zikrolunan komisyonlar işbu mu'âhedenin târih-i imzâsından nihâyet bir hafta sonra şimdilik Gence'de îfâ-yı vazîfeye başlayacaklardır.

Azerbaycan Hükûmeti Şimendüferler İdâresi bu zamâna kadar şimendüfer komisyonlarına lâzım olan malûmâtı bi'l-hassa hutûtdan azamî istifâdeye te'mîn edebilmek için hutût üzerinde bulunan bi'l-cümle malzeme-i müteharrike mikdârıyla hutûtun ahvâli ve malzeme-i sâbitesi hakkında lâzım gelen ma'lûmâtı cem' ve izhâr etmiş bulunacaktır.

5- Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi gerek bizzât hattı ve gerek malzeme-i sâbite ve müteharrikesini dâ'imâ hün-i hâlde bulundurmayı ve bunları gerek müte'addî ve gerek ârizî her türlü tahrîbâta karşı muhâfaza ve gerek ârizî her türlü tahrîbâta karşı muhâfaza ve avârizı sūr'at-i mümkinine ile izâle ve telâfi etmeyi taahhüd eder.

6- Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi kendisinin dahi marzîsi hilâfında olarak herhangi bir sû'-i kasdın zâyî'ât ve tahribâta sebebiyet vermemesi için Osmanlı nakliyâtı icrâ edilecek olan hutûtun îcâb eden noktalarını askeri ile taht-ı te'mîne alacaktır. Bu muhâfaza, hutûtun herhangi bir kısmında herhangi bir sebeple Azerbaycan Hükûmeti için mümkün olmadığı takdirde işbu muhafaza-i askeriye hükûmet-i müşârü-ileyhâ ile bi'l-i'tilâf Osmanlı Ordusu tarafından deruhde edilecektir.

7- Osmanlı Ordusu nakliyât-ı askeriyyesinin müsâ'adesi nisbetinde Azerbaycan Hükûmeti hatları üzerinde hükûmet-i müşârün-ileyhânın her türlü nakliyâtına hâlel getirmemeye çalışacaktır.

Üçüncü Madde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'ce taleb vukû'unda Bakü Limanı'ndaki mü'essesât ile bahr-ı Hazer'de bulunup kendisine âid olan sefâ'in ve diğer vesâ'it-i nakliyyeyi makâsıd-ı askeriye uğurunda istimâl edilmek üzere Osmanlı Hükûmeti'nin emri altına vaz' etmeyi ta'ahhüd eyler.

Dördüncü Madde

Hükûmet-i Osmaniyye ikinci ve üçüncü maddeler mûcibince hâ'iz olduğu hakdan müttefiki bulunan hükûmetler ordularını da istifâde etdirebilir.

Beşinci Madde

Hükûmet-i Osmaniyye Azerbaycan Hükûmet-i Cumhuriyyesi dâhilinde bulunan yollardan nakliyât-ı askeriye için istifâde edebilecektir.

Altıncı Madde

İşbu mu'ahede-nâme tasdîk ve tasdîk-nâmeleri bir ay veya müddet-i kasîre-i mümkinе zarfında Dersa'âdet'de te'âtî olunacaktır.

Tasdîkan li'l-makâl murahhaslar işbu mu'âhede-nâmeyi imzâ ve mûhürleriyle tathîm etmişlerdir.

İşbu mi'âhede-nâme iki nüsha olarak Batum'da tanzîm olunmuştur.

Fî 4 Haziran 1334

Mehmed Hasan Hacinski

Mehmed Emin Resûl

Halil

Mehmed Vehib

BOA., Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 107/7.

**AZERBAJCAN, GÜRCİSTAN VE OSMANLI DEVLETİ
ARASINDA İMZALANAN BAKÜ İLE BATUM ARASINDA
PETROL SEVKİYATI HAKKINDA ANTLAŞMA**

Bâb-ı Alî

Nezâret-i Hâriciyye

Tercüme Müdîriyyeti

Numara

Fî 24 Ağustos sene 1334

Fî 27 Ağustos sene 1334

**Bakü ile Batum arasında Mevcûd Petrol Şerâ'iti
Hakkında İ'tilâf-nâme**

Bakü ile Batum arasında petrolün sûret-i dâ'imede te'min-i seyelânı maksadıyla bu husûsda ale'l-usûl me'zûniyyet ve salâhiyyeti hâ'iz olan zîrde vâzı'u'l-imzâ Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye ile Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri murahhasları husûsât-ı âtiyeyi karârlaştırmışlardır.

Bakü ile Batum arasındaki petrol mecraları vaz'ıyyeti hâzıralarını muhâfaza edeceklerdir. Müte'âkîdîn petrolün sûret-i dâ'imede te'mîn-i seyelânı için kendi toprakları üzerinde bulunan mecrâların sûret-i mükemmelede muhafazasını muhâfazasını mütekâbilen ta'ahhüd ederler.

Perolün seyelânı için münâsib bir vergi vaz' edilecek ve bu vergi âkid olan taraflar hükûmetleri beyninde, toprakları üzerinde bulunan mecrâların tûlü nisbetinde taksîm olunacaktır.

İşbu mevâdd ve ahkâma âid teferru'ât, a'zâsı mâruz-zikr hükûmetler cânibinden ta'yîn olunacak bir komisyon tarafından kararlaştırılacaktır.

Fî 4 Haziran sene 1918 târîhinde Batum'da tanzîm edilmişdir.

N. Ramişvili

M. Hacinski

Halil

G. Gvazava

M.E. Resulzade

Vehîb

J. Odişelidse

G. Retkiladse

BOA., Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 106/8-1, 2.

